

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

SZENT ISTVÁN KIRÁLY HALÁLÁNAK
950. ÉVFORDULÓJÁRA

Borosy András
A HONVÉDŐ SZENT ISTVÁN

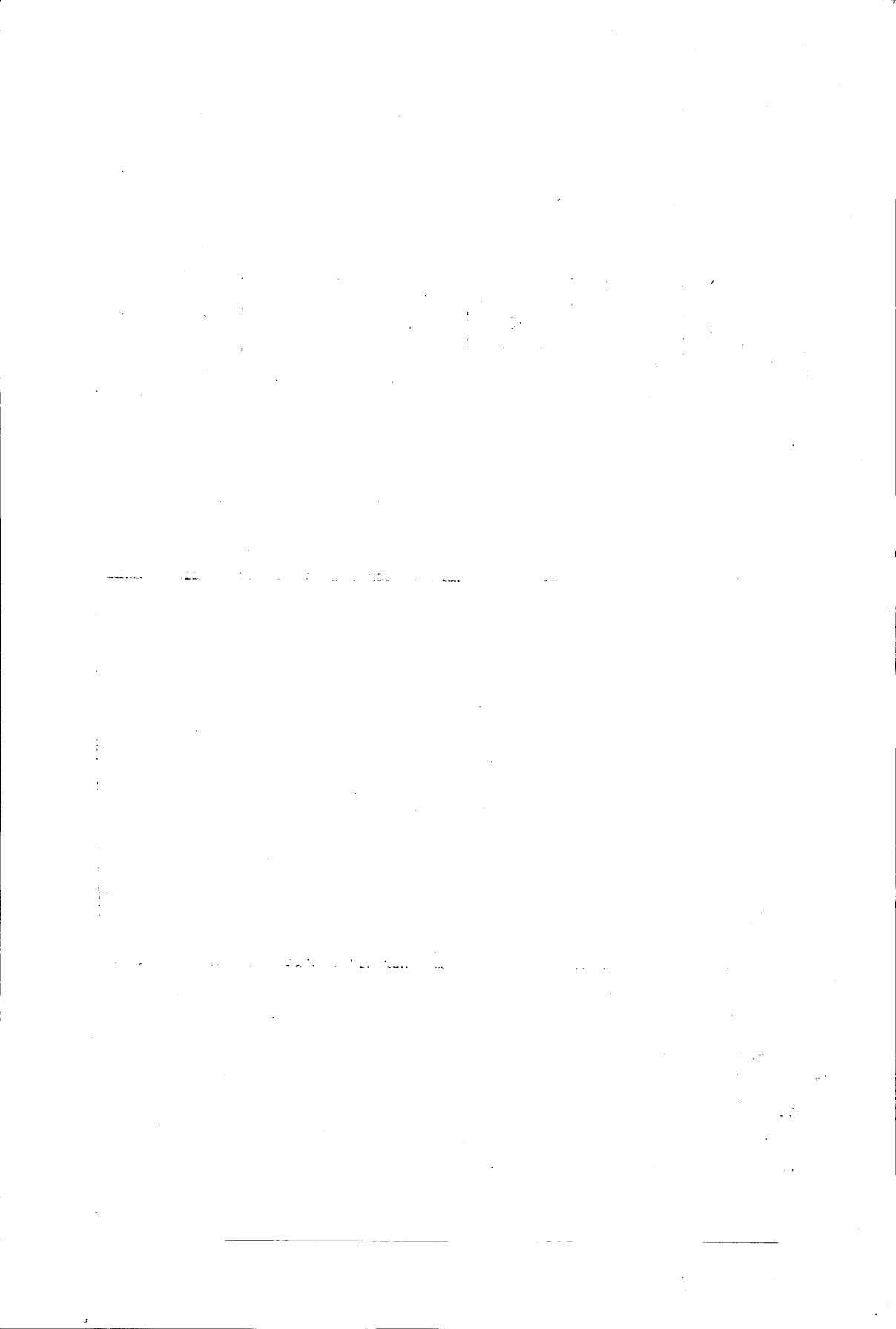

Tóth Zoltán
A BOTOND-MONDA EREDETE,
S AZ ANONYMUSI BOTOND-HAGYOMÁNY

Kelenik József
SZAKÁLLAS PUSKÁK XVI. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI INVENTÁRIUMOKBAN.
A TERMINOLÓGIA PROBLÉMÁI

3

XXXV. ÉVFOLYAM : BUDAPEST, 1988

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3

1988

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXV. ÉVFOLYAM
A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Bessenyei József, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest), *Borosy András*, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár (Budapest), *Fodor Vera* középiskolai tanár (Balatonalmádi), *Dr. Tóth Sándor László*, tudományos munkatárs, József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Segédtudományi Tanszék (Szeged), *Tóth Zoltán* (1888—1958); valamint *Damó Csilla*, *Domokos György*, *Hermann Róbert*, *Kelemen József*, *dr. Veszprémy László* és *Viniczai István*, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Bona Gábor, Farkas Márton, Godó Ágnes, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250. Telefon: 569-522

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.

Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64,— Ft, negyedévre 16,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest XIII., Lehel u. 10/a. — 1900 —, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371

HU ISSN 0017—6540

88.2707/03-66-21 Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

SZENT ISTVÁN KIRÁLY HALÁLÁNAK 950. ÉVFORDULÓJÁRA

BOROSY ANDRÁS

A HONVÉDŐ SZENT ISTVÁN

I.

A X. század második felében a magyar törzsszövetség politikai-katonai helyzete egyre romlott, mindinkább veszedelmessé vált.

A korábban sok zsákmányt hozó, sok hadisikert eredményező kalandozó hadjáratok megszűntek. Nem véletlenül. E hadjáratok sikereit a frank birodalom utódállamainak gyengesége, szervezetlensége, valamint a lovasnomád taktika váratlan-sága magyarázza. Németország fokozatos megszilárdulása, hatalmának kiépülése I. (Madarász) Henrik (919—936), majd I. (Nagy) Ottó (936—973) idején alapvetően megváltoztatta a magyar-német erőviszonyokat, a lovasnomád harcéljárás pedig lassanként megismerték, s az ellene alkalmazható ellenintézkedéseket is sikeresen megszervezték: várakat építettek, nehezebb lovasseregeket állítottak ki. Már a 933. évi merseburgi csatavesztés jelezte a fordulatot, a 955-ös augsburgi vereség pedig olyan egyértelmű és súlyos volt, hogy a nyugat felé irányuló kalandozó hadjáratok egyszer s mindenkorra megszűntek.¹

Az egyelőre gyengébbnek tűnő Bizánc elleni hadjáratok még folytatódtak. Az erőviszonyok megváltozását VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (945—959) bizánci császár azonnal észlelte, s miután 957-ben követet küldött a magyarokat legyőző német királyhoz, beszüntette az adófizetést a magyar törzsszövetségnek. 958 áprilisában a Balkán félszigetre behatoló magyar csapatok Bizánc városáig is eljutnak, de hiába követelik a megszokott adót, azt nem kapják meg. Hiába győzi le Botond vezér párviadalban görög ellenfelét — ez sem sokat ér. A hazafelé tartó magyar seregre a bizánci haderő vereséget mér.

Ennek ellenére 961-ben és 962-ben is betörnek magyar „seregek” a bizánci birodalom területére. Nem valami nagy a létszámuk. 963 táján egy 300 főnyi magyar csapat fog el Thesszaloniké közelében 500 görögöt. Ezután egy 200 főnyi csapat Macedónia területére hatol be. Negyvenen közülük a bizánci hadsereg fogságába esnek, s később a császári testőrség tagjai lesznek. A kalandozó magyarok miatt nem tud 968-ban Liutprand cremonai püspök I. Ottó német-római császár követe Bizánctól hazatérni.

¹ A jegyzetekben használt rövidítések feloldását l. a Mellékletben! A magyar kalandozó hadjáratokról: *Rudolf Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. Berlin, 1910. — *Deér József*: A magyar törzsszövetség és patri-monialis királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928. — *Gina Fasoli*: Le incursions ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. — *Üö.*: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au X-e siècle. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1959. — *Thomas von Bogyay*: Lechfeld, München, 1955. — *Szabócs de Vajay*: Der Eintritt des ungarischen Stammes-bundes in die europäische Geschichte 862—933. Mainz, 1968. — *K. Leyser*: The Battle at the Lech, 955. A Study in Tenth Century Warfare. *History*, 1965. 1—25. o. — *Győrffy György*: (in:) Magyarország története, I. k., Budapest, 1984. 651—716. o. — *Üö.*: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Hist. Hung.* 31. (1985) 3—4. 231—270. o. — *Kristó Gyula*: Magyar kalandozások — kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. k. (Szerk.: *Makk Ferenc*) Budapest, 1981. 37—53. o. — *Üö.*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 21—45., 181—182. o.

970-ben a déli irányba vezetett magyar kalandozó hadjáratoknak is vége szakad. Szvjatoszlav Igorjevics kijevi fejedelem hadjáratot vezet Bizánc ellen, s ebben a hadjáratban magyar, bolgár és besenyő szövetségesei is részt vesznek. A szövetséges sereget a bizánciak Arkadiopolisz mellett megverik. Ezzel végérvényesen megszűntek a magyar kalandozó hadjáratok.

A német királyság, illetőleg (962-től) német-római császárság feltehetőleg nem érzett magában elegendő erőt, hogy egy Nagy Károly avar hadjárataihoz hasonló megsemmisítő akciót kezdjen a magyar törzsszövetség ellen, s terjeszkedésének fő iránya sem a Kárpát-medence irányába mutatott. Az erőviszonyok változását mutatja azonban, hogy II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (955—976) még 970 előtt megszerzei országa keleti határán az osztrák és a karantán örgrófságot, a magyarok pedig kiürítik a Mura völgyét.

A magyar törzsszövetséget 972. április 7-e óta már a két császárság szövetsége fenyegeti. Ottó német trónörökös feleségül veszi Theophanu bizánci hercegnőt.

Ugyanebben az évben meghal Taksony fejedelem, s utóda, Géza uralkodása idején (972—997) a magyar történelem sorsdöntő fordulata veszi kezdetét. Géza fejedelem nyilvánvalóan felismerte, hogy az adott helyzetben a magyar törzsszövetséget a megsemmisülés fenyegeti. Meg kellett erősítenie a fejedelmi hatalmat, le kellett törnie a fejedelmi hatalomtól egyre függetlenebbé váló törzsi-nemzetségi erőket. Ez — tudnia kellett — nem valósulhat meg vérontás, belső háborúk nélkül. E tervbe vett beháborúhoz pedig külső békére volt szüksége — elsősorban legerősebb szomszédjával: Németországgal. Ennek jele és kezdete: 973 húsvétján (március 23.) I. Ottó császár Quedlinburgban tartózkodik. Udvarában a szomszédos országok fejedelmein kívül Géza fejedelem 12 tagú követsége is megjelenik. Ezzel megkezdődik a kereszténység terjeszkedése Magyarországon. Maga Géza s vele 500 előkelő magyar felveszi a keresztiséget.

Magyar-német viszonylatban ezután sem lehet teljes békéről beszélni. A kisebb háborúskodások a német erőfölény további növekedését jelzik. 983-ban Géza elfoglalja Melk várát, de I. (Babenberg) Liutpold (Lipót) (976—994) osztrák örgróf már 985-ben visszafoglalja. 991-ben, mikor II. Henrik bajor herceg serege benyomul a bécsi medencébe, a magyarok kivonják erőiket a Lajtán túl első területekről és 998-ban a korábbi gyepüelve már a német birodalom területének része.

Géza aligha fordíthatott nagyobb erőket külső vállalkozásokra — a belső átszervezés, magyarán a beháború minden erejét igénybe vette. Sikerét, mely semmi esetre sem lehetett könnyű, az tette lehetővé, hogy a kalandozó hadjáratok során az e hadjáratokban részt vevő törzsek harcias vezetőrétege megritkult, a fejedelem törzse viszont nem vett részt a kalandozásokban, így ereje épen maradt. Már a honfoglalás idején a fejedelmi törzs kezére kerültek az itt talált — részben földvárakba húzódtak — népelemek s a gazdátlan földterületek. Az „átszervezés” során a fejedelem nem zárta el más törzsek-nemzetségek előkelői előtt az emelkedés útját; ha mellé álltak, vagyonukat gyarapíthatták, a legmagasabb tisztségeket is elérhették. Az elszegényedő kisebb vagyonú harcosok a fejedelem szolgálatába állva biztosíthatták harcos életformájuk fenntartását, s menekülhettek meg a kevésbé becsült, alacsonyabb társadalmi helyzetet jelentő termelő munkától.

Az átalakulást — a fejedelem újonnan szervezett hadereje mellett — megkönnyítette a külföldről bejövő, főként német feudális urak és kíséretük fegyveres ereje, mely a lovasnomád harcéljárásnál hatékonyabbnak bizonyult nehéz lovas harcéljárás képviselő, továbbá a keresztény vallás elterjedése, melynek társadalomformáló szerepét nehéz lenne túlbecsülni.²

² Géza fejedelemről és tevékenységéről: *Hóman Bálint*: Szent István. Budapest, 1938. 91—114. o. — *Bónis György*: István király. Budapest, 1956. 23—28. o. — *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. 67—109. o. — *Bakay Kornél*: A magyar államalapítás. Budapest, 1978. 35—58. o.

Az átszervezés és országgyesítés kemény és véres munkája nem fejeződött be Géza életében, ki haláláig nem volt képes leszámolni minden önálló hatalommal rendelkező törzs- és nemzetséggfővel. A fejedelmi hatalmat 997-ben öröklő Istvánnak még ez évben élethalálharcot kellett vívnia Zerind fia Koppánnyal. Koppány nem volt idegen törzsfő. A jelek szerint a fejedelmi törzs legidősebb tagja volt Géza halála után, és a későbbi latin nyelvű jogi meghatározás szerint a „senioratus”, a legidősebb férfi rokon jogán követelte magának a hatalmat, a fejedelmi címet, s ezzel együtt a fejedelem özvegye, Sarolt kezét a levirátus jogszokása alapján. Géza fejedelem hatalma nem terjedt ki a Dunántúl déli részeire. E területen, mely a későbbi Somogy vármegyénél jóval nagyobb kiterjedésű volt, Koppány volt az úr s e területet Györffy György „somogyi ducatus”-nak nevezi. Nem lehetetlen, hogy Koppány meg volt keresztelve, de céljain, magatartásán ez nem volt látható. Koppány körül feltehetőleg nemcsak a „somogyi ducatus” népei csoportosulhattak, hanem a Dunántúlon, főként a későbbi Zala megye területén lakó más elemek is, kik ellene voltak a kereszténység terjesztésének, ami a dolgok természetete szerint nem ment erőszak nélkül; a pogányság visszaszorításának, a nyugatbarát, elsősorban németbarát orientációnak. Hogy Koppány seregét végül is kik alkották, nem tudjuk.

Valamivel többet tudunk István fejedelem seregéről. A főhatalom megszerzésére, Sarolt fejedelemné kezére és nyilvánvalóan István életére törő Koppány a Balatont megkerülve először Veszprém várát vette ostrom alá.

István már Géza halálakor egybehívta híveit Esztergomba, s miután híret vette Koppány támadásának, fegyveres erejét összevonva ő maga is oda vonult. Itt, az esztergomi várban (és nem a Garam folyóban, mint a későbbi krónikások a „Gran” szóból torzítva írták) öveztek fel karddal a fiatal Istvánt. E szertartás feltehetőleg a fejedelemavatás része volt. (Aligha a fenőtte avatásé, mert István ekkor már nős volt, még kevésbé a lovaggá avatásé, mert a lovaggá avatás szertartása jóval később alakult ki.)

István hadseregének vezetői közül négy személyt ismerünk: Hontot és Pázmányt (Paznan) a „fejedelmi sereg” vezetőit, a Wasserburgból jött Vecelint, kit a krónika az egész sereg vezérének mond, és Orcit. Az első háromról a források kifejezetten megmondják, hogy németek, a negyedik is német nevű. Kétségtelen, hogy a német elem, mely a korszerű harceljárást képviselte, igen fontos, sőt döntő jelentőségű volt István seregében. Mégis túlzásnak kell tartanunk annak a forrásnak az állítását, mely „németek” és „magyarok” között csataként említi az István és Koppány között lezajlott döntő csatát, mely István győzelmével és Koppány halálával végződött. A krónikás szerint Koppányt a fejedelmi sereg vezére Vecelin személyesen ölte meg. Holttestét négy felé vágták, majd a négy részt kitűzték Székesfehérvár, Veszprém, Győr és Gyulafehérvár kapujára *elrettetés*, újabb nézet szerint *megnyugtatás* céljából.

Nem kétséges, hogy István győzelmében döntő szerepe volt a német nehéz lovaságnak. Ez volt István seregében az a korszerű seregrész, amilyennel Koppány kétségkívül nem rendelkezett. A felsorolt német urak és nehéz lovas kíséretük létszáma azonban nem lehetett valami nagy, legjobb esetben pár száz főnyi. Természetesen a nehéz lovaságból néhány száz fő is nagy erőt jelentett. (II. István 700 „frank” zsoldos lovasával hadjáratokat vezetett, a középkori Európa nem egy csatájában is néhány száz lovas vett csak részt — így a kereszties háborúk legtöbb ütközetében is.) Mégsem valószínű, hogy István serege kizárólag német nehéz lovasokból állt volna. A fejedelmi törzs harcosainak többsége minden bizonnyal István mellett volt, de seregében más törzsek harcosai is ott lehettek. Teljesen kizártnak kell tartanunk, hogy István mellett magyarok *ne* fogtak volna fegyvert, bár az könnyen lehetséges, hogy a *döntő* csapást a német nehéz lovaság mérte Koppány seregére.

Györffy György a Somogy megyét körülvevő törzsi helynevekből kiindulva igye-

kezett megállapítani, hogy milyen magyar és kabar elemek harcoltak István seregében. Eszerint a magyar Kér és Keszi törzsből, valamint a segédnépi Kozár, Örs, Berény, Káloz, Ladány, Ság, Székely, Besenyő, Tolmács törzsekből származó harcosok települései vették körül Koppány territóriumát, s e harcosok vettek részt a Koppány elleni csatában is. Annyit mindenesetre biztosnak kell tartanunk, hogy István a vendégek nehéz lovasságán kívül minden rendelkezésére álló hazai erőt is igénybe vett élete első, hatalmát, sőt életben maradását eldöntő csatájában.³

Koppány leverése és megölése után István még nem volt az egész ország ura. Hatéves szünet után, miközben II. Szilveszter pápától (999—1003) koronát kapott, s így Magyarország első királya lett, István új „országgyesítő” hadjáratra határozta el magát. Nagybátyja, Gyula ellen indult, ki a Maros és a Kis-Küküllő mentén volt a hatalom birtokosa. Györffy szerint 997 előtt Erdély nem volt a gyulák territóriuma, hanem István újítása volt, hogy egész Erdélyt nagybátyjára bízta. A X. század derekán Váczy Péter szerint a gyulák territóriuma a Maros mindkét oldalán terült el a Tisza és az Erdélyi Középhegység között, a XI. század elején már Erdélyben. Akár „törzsi hadnagynak” gondoljuk Gyulát, akár „dux”-nak, sőt „rex”-nek, hatalma nem volt összeegyeztethető István céljaival, országgyesítő törekvéseivel, nem ismerte el Gyula territóriumának önállóságát, s azokon a regáléjogok gyakorlását. Koppány mozgalma, ha ő maga esetleg részesült is a kereszténység szentségében, kifejezetten „pogány” jellegűnek mondható. István anyai nagybátyja esetében más volt a helyzet. A gyulák közeledtek a bizánci egyházhoz, s maga Gyula már keresztény volt. De keleti keresztény, ami feltehetőleg még fokozta István ellenérzését, ki maga vezette seregét 1003-ban nagybátyja ellen. A királyi sereg valószínűleg a Maros völgyében nyomult be Erdélybe, de elképzelhető, hogy a Meszes szoroson keresztül is behatolt egy másik sereg. A királyi sereg (seregek) összetételét nem ismerjük. Gyula nem várta be a számára nyilvánvalóan kevés sikerrel kecsegtető összecsapást, hanem megadta magát, s ennek következtében rendkívül enyhe bánásmódban részesült. Téves a krónikának az az állítása, hogy István nagybátyját holtig börtönben tartotta. Gyula, kit lengyel krónikások „Prokuj” néven is neveznek, a királyi udvarba került, talán részt vett az Ajtony elleni hadjáratban, majd az Istvánnal ellenséges Vitéz (Chrobry) Boleszláv (992—1025) lengyel nagyfejedelemhez szökött, aki az egyik határvár (talán a magyar királyságtól átmenetileg elfoglalt Trencsén vára) parancsnokságával bízta meg. István — valóban rendkívüli nagylelkűséggel, amit Thietmar német krónikás nem győz csodálni — a szökevény Gyula után küldte feleségét, mégpedig úgy, hogy semmilyen váltságdíjat sem követelt érte. Gyuláról a továbbiakban nem hallunk. István nagybátyja „egész tágas és igen gazdag országát a magyar monarchiához csatolta”, s ezen, a királyság központjától távol eső terület kormányzását „Erdélyi” Zoltánra bízta, ki talán az első erdélyi vajdának tekinthető. Fő feladata a keresztény hit terjesztése s a királyi sóbányákból származó só szállításának biztosítása volt.⁴

Szent István harmadik „országgyesítő” hadjárata, melyet Ajtony ellen vívott, a történetírást nehéz feladat elé állította. Keveset tudunk Ajtony személyéről, sőt „országa” néperől is, s az sem bizonyos, hogy melyik évben zajlott le István

³ A Koppány elleni csatáról I.: SRH I. 189., 312—314., 296—297. o.; II. 395. o. — PR I. 589. o. — Pauler Gy.: MNT Árp. Budapest, 1899. 26—27. o. — Marczali Henrik: MNT I. 234—236. o. — Balogh Albin: Egy két szó a Koppány lázadásról. *Katolikus Szemle*. 27 (1913) 844—850. o. — Ferdinandy Mihály: A lázadó Koppány mítosza. *Magyar Szemle*, 32 (1938) 244—253. o. — Györffy György: Koppány lázadása. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1970. 5—30. o. — *Uő.*: i. m. (1977) 110—121. o. — *Kristó Gyula*: i. m. (1986) 49—50. o. — Koppány testrészeinek szétküldéséről a hagyományos „elrejtendő” céllal szemben, a „megnyugtató” célját vallja: *Kristó Gy.*: Koppány felnyelése. Sz. 1982. 959—968. o.

⁴ A Gyula elleni hadjáratról: *Gombos* 141. o., *Gombos* 92., 2203—04. o. — SRH I. 41., 61., 68—69., 172., 291., 316. o.; II. 492. o. — *Váczy Péter*: Gyula és Ajtony. In: Szentpétery Eml. 475—506. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 163—171. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 51—52. o.

Ajtony ellen indított hadjárata. Történetíróink álláspontja e kérdésben igen sokféle. A krónikákban szereplő Gyula, Ajtony és Keán személyéről, illetőleg e személyek létéről is megoszlanak a vélemények. Pauler Gyula szerint Ajtony és a bolgár Keán ugyanaz a személy, de olyan nézet is felmerült, hogy Gyula talán nem is létezett, hanem Ajtony volt az utolsó gyula (Pauler az Ajtony elleni háborút 1019 utánra teszi). Hóman Bálint azt állítja, hogy Ajtony a gyulák érdekköréhez és valószínűleg rokonságához tartozott. A tiszántúli törzsek hadnagyai nem ismerték el Istvánt uruknak, sa Bizánccal utolsó harcait vívó Sámuel bolgár fejedelem segítségével igyekeztek függetlenségüket megvédeni. Az Ajtony ellen indított sereg élére István unokafivérét, Csanádot állította, s ugyanekkor szövetségre lépett II. Bazileiosz bizánci császárral (976—1025). Csanád hadai Szeged mellett keltek át a Tiszán és Szőreg, Oroszlámos, Nagyósz vidékén vívtak csatát Ajtony marosvári hadnagy seregével. Csanád győzött, Ajtony a csatában elesett. Hóman úgy véli, hogy az Ajtony ellen vívott csata *után*, vagy azzal *egyidejűleg* nyomultak be István csapatai Erdélybe és számolták fel a gyula hatalmát. Váczy Péter szerint kétségtelen, hogy Gyula, Ajtony és Keán három különböző személy. Ajtony territórium a Köröstől az Al-Dunáig terjedt, Erdélyre nem terjedt ki. Ajtony a két részre szakadt, gyula méltóságot viselő család tagja, s a törzs azon részének feje, mely nem nyomult be Erdélybe, hanem régi szállásán maradt, míg a család uralkodó ága Erdélybe ment. Marosvár, Ajtony udvara, görög keresztény volt. A Prokujnak is nevezett Gyula még az Ajtony elleni királyi hadjárat előtt behódolt és valószínűleg maga is részt vett az Ajtony elleni harcokban. Mivel Gyula legkésőbb 1004-ben már Vitéz Boleszláv lengyel király környezetében van, s a hozzá átszökött magyar vezérre Boleszláv egy határvár őrizetét bizza, Ajtonynak már 1003-ban, Gyula után közvetlenül buknia kellett. Ajtony magyar alattvalók felett uralkodik, Keán idegen népek idegen fejedelme; Váczy szerint Sámuel bolgár czárral (997—1004) azonos. Vele szemben István király 1001 és 1005 között volt a bizánci császár szövetségese. 1004-ben vitézei már bolgár területen harcolnak, ezután rögtön északra kellett vonulniuk, hogy a lengyelek ellen hadakozzanak.

Bónis György szerint Gyula törzsének egyik része régi szálláshelyén maradt és István király idején egy Ajtony nevű hatalmas nemzetségfő kormányozta. Ennek hatalma talán Dél-Erdélyre is kiterjedt. Ajtony pogány volt, hét feleségéről szól a krónika, de politikai számításból felvette a kereszténységet és Sámuel bolgár czárral lépett szövetségre. Görög szerzeteseket telepített Marosvárra. Ajtony bukása Bónis szerint összefügg Bulgária Bizánc által történt leigázásával. Két évtizedig tartottak a bolgár állam megsemmisítésével végződő harcok. Gyula leverése még 1002-ben történt, Ajtonyé a következő évben, 1003-ban.

Kulcsár Péter úgy gondolja, hogy Ajtony magyar, vagy germán, de semmi esetre sem szláv származású, Istvánnal egyenrangú, sőt katonailag erősebb feudális uralkodó, bár szövetségesei a bukott törzsi-nemzetségi rend hívei. Leverése 1003-ban vagy 1004-ben történt. Kristó Gyula szerint viszont Ajtony nem feudális uralkodó, hanem lázadó vezér, a régi pásztorkodó törzsfők egyike. Leverése nem sokkal 1030 előtt történhetett, mert 1030-ban alapították a csanádi püspökséget. István seregének vezére, Csanád, előbb Ajtony közvetlen munkatársa volt, s az udvari intrikák következtében átszökött Istvánhoz. A források szerint Csanád serege először megfutott Ajtony előtt, s a Tiszáig vonult vissza. Ezt Kristó az ősi magyar taktika alkalmazásának véli. Lehetségesnek tart olyan eseménysort is, hogy nem Csanád volt a királyi sereg vezére, hanem Marosvárott maradván ő ölte meg orvul Ajtonyt, s levágott fejével Istvánhoz szökött, minek következtében Ajtony seregében zavar támadt. Ez utóbbi nézetet Szegfű László határozottan vallja. Szerinte Ajtony nagy hadserege kíséretén kívül szabad pásztorkodó, a törzsi-nemzetségi rend híveiből állt. István seregének vezére nem a Marosvárott tartózkodó s ott

Ajtonyt orvul megölő Csanád volt, hanem a 16—17 éves Imre herceg, aki talán az 1030-as, II. Konrád ellen vívott háborúban is a magyar haderő vezére volt. Az Ajtony elleni háború időpontját Szeffű is 1028-ra teszi.

Győrffy György leírása szerint Ajtony territóriumra úgy jöhetett létre, hogy István király bízta rá e terület kormányzását, kötelezve őt a só- és vámjövendelmek — bizonyára egy rész levonása után — történő beszállítására. Nem tudjuk, hogy Ajtony helyi magyar, vagy kabar törzs- vagy nemzetségtől leszármazottja-e, vagy Géza fejedelem az ország más részéről helyezte oda. Gyula leverése megfosztotta Ajtonyt a fejedelmi sóból addig élvezett részesedéstől, s ebbe nem akart belenyugodni. Legkésőbb 1002-től kapcsolatban volt a Vidint elfoglaló bizánci császárral. Felvette a bizánci kereszténységet. Néhány év alatt kíséretét és fekete magyarokból álló seregét kellőképpen felfegyverezte, s eljutott oda, hogy „István királynak nem adta meg a kellő tiszteletet” bízva vitézei és nemesei sokaságában. Győrffy valószínűnek tartja, hogy István király Ajtony elleni hadjáratára 1008-ban került sor.

A nagyobbik Gellért legenda leírása szerint az Ajtony elleni hadjáratban alvezérként a korábban legyőzött Gyula is részt vett és csak az Ajtony elleni hadjárat, a Csanád vezérrel való vetélkedés után hagyta el a magyar udvart, s ment Lengyelországba. Csanád Ajtonytól szökött át Istvánhoz, s annak udvarában keresztelkedett meg. A legenda leírása az Ajtony elleni csatáról sok legendás, nehezen hihető elemet tartalmaz. Valószínű, hogy a győzelem után Csanád megkapta Istvántól Ajtony egész territóriumát, Marosvár ispánsággal. A tartományi berendezés felszámolása után Csanád uralma a vármegyére korlátozódott s ezzel egy időben nyerte el a nádori tisztséget. István, aki már Gyulával szemben is igen nagylelkűnek mutatkozott, Ajtony családját nem irtatta ki. Leszármazottai a XIV. században is Maros menti birtokosok.

Az eddig említett dátumokat (1003, 1004, 1008, 1019 után, 1028) kiegészíti Bakay Kornél. Szerinte Ajtonyt nevezhetjük fejedelemnek is, mert van állandó székhelye, kögyházzal, önállóan tárgyal külföldi uralkodókkal. Nem tartja valószínűnek, hogy a Gyulát leverő István rögtön újra hadba vonult volna a Gyulánál sokkal erősebb Ajtony ellen. Ő 1018 tájára teszi az Ajtony elleni hadjáratot, mikor István király szövetségese lett a bolgárok ellen harcoló bizánci császárnak, s befejezte a lengyelek elleni háborút. Bakay szerint külföldi erők is részt vettek az Ajtony elleni háborúban, s ezt viszonzta István, mikor csapatokat küldött Ohrida ostromához. Gellért 1018 körül érkezett Magyarországra s ekkor Ajtony uralma még sértetlen volt.

E sokféle nézetet a források szűkszáványa és hiányos volta teszi lehetővé. A lényeges az, hogy István leverte a jelentős territóriummal és hadsereggel bíró, bizánci keresztény hitű, minden bizonnyal magyar Ajtonyt, s ezzel egyesítette az országot. Ami a dátumokat illeti, nézetünk szerint az 1008-as a legvalószínűbb. A közvetlenül a Gyula elleni hadjárat utáni, vagy éppen az azt megelőző időpontot nagyon korainak tartjuk. Az erős Ajtony legyőzése — úgy véljük — nagyobb felkészülést igényelt. S nem tartjuk valószínűnek, hogy István külföldi katonai akciókra vállalkozott volna az ország egyesítésének befejezése előtt.⁵

Mivel Szent István erejét igen nagy részben lekötötte országszervező munkája s ezen belül az erőszakos országegyesítés, külső ellenséggel viszonylag keveset hadakozott. Vagy kifejezetten védekező háborúkat vív, vagy mint szövetséges vesz részt olyan külső háborúban, melyek az országot veszélyeztető szomszédok ellen irányulnak.

⁵ Az Ajtony elleni hadjáratról: SRH I., 50., 89—90. o.; II. 487—492., 505. és 381. o. — *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 43—44. o. — *Hóman B.*: i. m. 116—117. o. — *Váczy P.*: i. m. — *Bónis Gy.*: i. m. 43—45. o. — *Kulcsár P.*: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. Acta Hist. Szeged, 1958. — *Kristó Gy.*: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. Acta Hist. Szeged, 1965. — *Uő.*: i. m. (1986) 52—54. o. — *Szeffű László*: Az Ajtony monda. Acta Hist. Szeged, 1972. — *Győrffy Gy.*: i. m. (1977) 163—176. o. — *Bakay K.*: i. m. 51—56. o.

A szövetségesként vívott háborúkra jellemző, hogy ezekben Szent István Magyarországáéppen azon hatalmak szövetségese, melyek összefogásától a magyar törzsszövetségnek 970 táján félnie kellett. Ezek az akkori Európa két „nagy hatalma,” a két császárság: Bizánc és Németország.

Magyarország a bizánci — bolgár háborúk során volt Bizánc szövetségese. Történezeink egy része a bolgárok elleni háborút kapcsolatba hozza az Ajtony elleni hadjáratral és Sámuel bolgár cárt Ajtony szövetségésének véli. Nem biztos azonban, hogy István király bolgár hadjárata mikor volt (mint ahogyan az sem, hogy mikor volt az Ajtony elleni hadjárat), s az sem bizonyos, hogy a háború idején Sámuel volt a bolgár uralkodó. Tény, hogy Géza fejedelem egyik leányát Sámuel cár fia, Gábor Radomir vette nőül, de később elűzte. Akik — mint Hóman Bálint és Bónis György — az Ajtony elleni hadjáratral hozzák kapcsolatba a bolgár hadjáratot, azt a XI. század első évtizedére teszik. Valószínűbb azonban, hogy a II. Bazileiosz bizánci császár kérésére 1018-táján történt. Feltehető, hogy a magyar sereg a Nándorfehérvár—Nis hadi úton vonult be Macedóniába. Nem tudjuk hol találkozott a bizánciakkal. Ez időben nem Sámuel, hanem Vladisláv János volt a bolgár uralkodó, ki fivére, Gábor Radomir megölése útján jutott a trónra, mely — jog szerint — a Magyarországra menekült Delján Pétert illette. A hadjárat során a magyar sereg részt vett egy ma már nem azonosítható város ostromában, s onnét sok ereklyét hozott haza. Imre herceg bizánci hercegnőt vett nőül. A háborúban szerzett zsákmányból István megadományozta a székesfehérvári prépostságot.⁶

István király mint sógora, II. Henrik (1002—1024) német király (1014-től német-római császár) szövetségese keveredett bele a Vitéz Boleszláv lengyel nagyfejedelem elleni háborúba.

A magyar-lengyel viszony nem volt barátságos, mert 986—987 táján Boleszláv elűzte magyar feleségét annak csecsemő fiával, Veszprémmel együtt. 1003 és 1018 között (megszakításokkal) háború zajlott Vitéz Boleszláv és István király sógora és szövetségese II. Henrik között. E háború a mai Szilézia, Szászország, Csehország és Morvaország birtoklásáért folyt. E terület lakossága nem volt lengyel, s a két hódító közül gyakran inkább választotta a „római” birodalmat, mint a lengyeleket. Közülük a morvák voltak azok, akik cseh, bajor és magyar uralom alatt élván a lengyeleket támogatták.

A német-lengyel háború első szakasza 1002 és 1005 között zajlott. Ennek során Vitéz Boleszláv elfoglalta Prágát, s a cseh hercegi trónt is elfoglalta, de végül II. Henrik rákényszerítette őt hódításai feladására. A háború e szakaszában Magyarország a jelek szerint nem vett részt. II. Henrik fellázadt öccse, Bruno herceg, Vitéz Boleszláv prágai udvarába menekült, majd innét 1004-ben a magyar udvarba távozott és Gizella meg István közbenjárására Henriktől bocsánatot nyert. Ez arra vall, hogy a lengyel és a magyar uralkodó között ekkor nem volt hadiállapot.

II. Henrik 1007-ben újra hadat indított Boleszláv ellen, de vereséget szenvedett tőle. Az Elbán túli területek lengyel kézre kerültek. Lehetséges, hogy Henrik ugyan-ezen év végén azért küldte öccsét Bruno püspököt Istvánhoz, hogy bevonja őt a lengyelek elleni háborúba, de tény, hogy Magyarország még 1009-ben sem vett részt a háborúban. A háború e második szakasza 1013-ban ért véget, amikor Vitéz Boleszláv — félve, hogy a németek és Vlagyimir kijevi nagyfejedelem szövetségével kell szembezállnia — békét kért Henriktől.

A háború harmadik szakasza 1015-től 1018-ig tartott. A hadszíntér ekkor Morva-

⁶ A bolgár hadjáratról: SRH I. 172., 315—316. o. — *Gombos* 969—970. o. — *Moravesik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. — *Hóman B.*: i. m. 265. o. — *Bónis Gy.*: i. m. 45—46. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 282—289. o.

ország volt. A lengyel–morva seregek Ausztriát pusztították. Lengyel kézre kerültek a Morva völgyében fekvő magyar határvárak: Sasvár, Sárvár, Borona. A háború e harmadik szakaszának előzménye lehetett e várak elfoglalása.

Henrik 1013–14-ben vonult Rómába császárrá koronázása céljából, s ez időben foglalhatta el Boleszláv az említett magyar határvárakat és talán Trencsént is. Boleszláv a hozzá szökött Prokuj-Gyulát — mint láttuk — az egyik határvár őrizetével bízta meg, de hogy ez melyik vár volt, nem tudjuk. Innét indíthatta meg Boleszláv a hadjáratot a Morva mentén fekvő magyar várak ellen, s a várakból kiindulva szállta meg a Dunáig terjedő vidéket. E várakat István Henrik osztrák őrgróf 1017-i ellentámadásával egyidőben foglalta vissza.

Ez tűnik ki az egykorú adatokból. A későbbi lengyel krónikák e háborút hatalmas mértékben felnagyították, és Esztergomig, Egerig s a Tiszáig terjedő lengyel hódításról írtak, ami azonban nem igazolható. E kor okleveles adatai egyértelműen igazolják, hogy az Esztergom–Eger vonaltól északra fekvő terület a magyar király uralma alatt állt. 1018-ban megszületett a béke Henrik és a lengyelek között, s ez a magyar–lengyel ellenségeskedésnek is véget vetett, annyira, hogy Vitéz Boleszlávot kijevi hadjárata alkalmából 500 magyar lovas is kísérette. A magyar–kijevi viszony azonban István egész uralkodása alatt békés volt, a két ország között háborúra nem került sor.⁷

Kifejezetten védekező háború volt az Erdélybe betörő besenyők elleni. Erről csak a két István legenda tudósít, s évét nem ismerjük. Lehetséges, hogy összefügg a magyar–lengyel háborúval és Vitéz Boleszláv veje, Szvjatopolk bérelte fel őket. A besenyők Gyulafehérvárig hatoltak, előlük a lakosság a városokba menekült. A királyi sereg összecsapott a támadókkal és vereséget mért rájuk.⁸

István király legnagyobb, legfontosabb, legveszedelmesebb, legerősebb ellenfél ellen vívott háborúja az országra törő II. Konrád császár ellen vívott, valóban a szó klasszikus értelmében *honnvédő* háború volt. II. (Szent) Henrik 1024-ben bekövetkezett halála új korszakot nyitott Németország történetében s egyúttal a magyar–német viszonyban. Henrikkel kihalt az I. (Madarász) Henrikkel trónra lépett szász uralkodóház, utóda a száli-frank házból származó II. Konrád (1024–1039) lett. Henrik sikeres, erélyes, de mérsékelt, nem különösen agresszív és hódításokra vágyó uralkodó volt, azonkívül Szent Istvánhoz sógori kapcsolat fűzte. Nem meglepő, hogy uralkodása idején a magyar–német viszony kifejezetten barátságos volt, s a lengyelek ellen szövetségesekként harcoltak. Konrád egészen más egyéniség volt, mint Henrik. A régebbi német történetírás az egyik legsikeresebb középkori német-római császárként értékeli. Erőteljes, tehetséges, hódítani vágyó egyéniség, kinek politikája távol esett III. Ottó (983–1002) univerzalisztikus, némileg irreális elképzeléseitől, vagy II. Henrik okos mérsékletétől. Ő ki akarta használni az akkori Európa legnagyobb hatalmának erőfölényét és egyértelműen hódítani akart. Az egyház, a kereszténység ügyei is kevésbé érdekelték, mint elődeit. Igazi „erőpolitikus” volt. Bizonyára túlzók Pauler Gyula eléggé nyers szavai: szerinte Konrád „igazi német volt, még pedig a közönségesebb és brutálisabb fajtából.” Abban azonban igazat kell adnunk a II. Konrád elleni háborút legalaposabban feldolgozó Gombos Ferenc Albinnak, hogy a háború okainak vizsgálata másodrendű jelentőségű: a fő ok az volt, hogy Konrád hódítani akart. A háború előzményeiről, annak közvetlen

7 A magyar–lengyel háborúról: *Gombos*: 198., 470., 476., 488., 667., 1074., 2286. o. — SRH II. 357–360. o. — Reg. Arp. 2123. — *Pauler Gy.*: i. m. 69–70. o. — *Hóman B.*: i. m. 264–266. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 276–284. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 55. o.

8 A besenyő betörésről: SRH II. 389., 397., 423. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 284. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 55–56. o.

okairól a különböző történészek a legkülönbözőbb nézeteket alakítottak ki. Ilyenek: István király csatlakozott volna a XIX. János (1024—1032) pápa vezette, Konrád ellen irányuló szövetséghez. István a II. Henrik halálával megüritt bajor hercegséget felesége jogán Imre fiának akarta volna megszerezni, Konrád pedig saját fiának, Henriknek juttatta azt. István király II. Henrik halála után annak fiúvéré, Brunó püspök örökösödését pártfogolta volna Konrád ellenében. Konrád ellenezte volna a magyarok terjeszkedését a lengyelek rovására. Fontosabb, konkrétabb ellentétnek tűnik a Velence miatt támadt nézeteltérés. Konrád fellépése elősegítette Szent István nővére férjének, Orseolo Otto dogének (1008—1025) a bukását, s hogy milyen közel álltak egymáshoz, azt — Harry Bresslau helyes meglátása szerint — az a körülmény is mutatja, hogy István utódjául — más törvényes örökösök mellőzésével — Ottó fiát, Pétert jelölte ki. Konrád bizánci hercegnőt szeretett volna „szerezni” Henrik fia feleségéül: így újra felbukkant a 970 táján oly veszélyesnek tűnő magyarellenes német–bizánci szövetség réme. Hogy ez a kapcsolat a magyar királyságra veszélyeket rejtett magában, azt a németek is érezhették, ezzel magyarázható a leánykérés céljából Bizáncba utazó követ, Werner strassburgi püspök zarándoknak való álcázása. Hogy István is veszedelmet látott az esetleg létrejövő német–bizánci kapcsolatban, az is mutatja, hogy az 1027-ben VIII. Konstantin (1025—1028) császárhoz utazó követet — szokásaival ellentétben — nem engedte át az országon. Werner püspök nagy kerülővel ért Bizáncba, s ott is halt meg. A házasságból nem lett semmi.

Ez már kétségkívül sérelmes volt Konrád szempontjából, s hamarosan elkezdődtek a magyar–bajor határon a kölcsönös betörések, dúlások, melyekről Wipo, Konrád életrajzírója és udvari káplánja is megállapítja, hogy a „bajorok hibájából” kezdődtek. Ezek után zajlott le Konrád kifejezetten hódító jellegű hadjárata. Biztos, hogy Konrád nagy és erős, feltehetőleg a magyarokénál erősebb sereggel indította meg hadjáratát, bár azt a krónikás véleményyt, hogy a Birodalom egész haderejét elhozta, túlzásnak kell tartanunk. Amennyiben — s ez valószínű — Szent István az ország egész haderejét fegyverbe hívta Konrád ellen, a támadó német sereg létszáma talán nem volt nagyobb, mint a magyaré, de mindenesetre több volt benne a korszerű nehézfégyverzetű lovas.

A 100 évvel később élt Cosmas Pragensis szerint Ulrik fia Bretiszláv cseh herceg is részt vett Konrád hadjáratában, ez azonban tévedés lehet. A krónikás feltehetőleg összekeveri Bretiszláv III. Henrik (1039—1056) 1042-es és 1051-es hadjáratában való részvételét Konrád 1030-as hadjáratával. Más források, mint Cosmas s azok, akik belőle merítettek, nem tudnak Bretiszláv részvételéről.

A magyar források közül csak a Nagyobb és a Hartvik féle István legenda említi Konrád támadását, a magyar krónikások nem. Ez magyarázható krónikáink csekély és szűkszavú voltával. De igen keveset írnak róla a német krónikások is. Mintha csak éppen az események rendje miatt írnának róla, s nem szívesen. Ez érthető, hiszen a hadjárat kudarcral végződött, s ennek következtében a Birodalom területe is megcsönkült. Szűkszavúságukhoz az is hozzájárulhatott, hogy a már idős Szent Istvánnak nagy volt a tekintélye, s egyes krónikások talán ezért is restellték császáruk hadjáratát. Hiszen Wipo is arról ír, hogy Istvánt *igazságtalanul* megsejtették. Lehetséges, hogy Henrik trónörökös (a későbbi III. Henrik) környezetében nem helyeselték a Magyarország elleni háborút. A hadjárat 1030. június második felében indult. Június 21-én a császár az Alsó-Altaich-i kolostorban halt, s június utolsó, vagy július első napjaiban kelhetett át a magyar határon. A német sereg a Rábaig tudott előnyomulni, nehéz terepen, ahonnét a magyarok minden ehetőt és felhasználható eltávolítottak. Csatáról nem tudunk. A császár serege, úgy látszik, csata nélkül is annyira meggyengült, hogy vissza kellett vonulnia. István serege a visszavonulók után Ausztriába nyomult és elfoglalta Bécset, melynek neve most szerepel először a forrásokban. Az Annales Altahenses szerint a császár Magyarországról hadsereg

nélkül tért haza és ott semmit sem ért el. A krónika szövegét többnyire úgy értelmezik, hogy a magyarok Konrád seregét foglyul ejtették. H. Bresslau tagadja ezt, és úgy véli, csak Bécset foglalták el. Ez esetben viszont nehezen érthető, miért írja a krónika, hogy Konrád „hadsereg nélkül” tért haza?

A békét csak a hadjárat után körülbelül egy évvel kötötték meg. A kibékülés nem ment tehát könnyen. A béketárgyalásokon maga Konrád nem is vett részt, talán restellte vereségét. A tárgyalások István és Henrik trónörökös, bajor herceg, illetőleg ennek bizalmasa, Eigilbert freisingi püspök között folytak, s ez utóbbi a Birodalom fejedelmeit is képviselte. A császár feltehetőleg tudott a tárgyalásokról és egyetértett velük.

A tárgyalások elhúzódtak, s ebből arra következtethetünk, hogy a győztes magyar sereg nagyobb területeket tartott megszállva, mint amit Magyarország végül megkapott. István végül megelégedett a Lajta és a Fische közével s a Morvamezőnek egy részével, mely terület egy emberöltővel korábban még magyar uralom alatt állt. (Aba Sámuel [1041—1044] e területet 1043-ban visszaadta III. Henriknek.)

A Konrád elleni győzelem István legnagyobb katonai sikere volt, mely megnövelte országa súlyát, tekintélyét és döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar királyság független ország tudott maradni.⁹

II.

István királyról joggal mondhatjuk, hogy minden háborúját megnyerte. Vajon milyen fegyveres erővel sikerült ezt elérnie?

A honfoglaló magyar törzsszövetségről a régebbi magyar történetírás úgy gondolta, hogy teljes egészében „hadakozó nép”, minden szabad állapotú tagja harcos, s a társadalom nem rétegezett — mindenki egyenlő jogoknak örvend. A mai magyar történetírás véleménye ezzel ellentétben az, hogy honfoglaló őseink társadalmá erősen tagolt, jelentős vagyoni és hatalmi különbségek jellemzik, nem mindenki és főként *nem mindenki egyenlő mértékben* hadakozó. Hogy melyik réteg hadakozó és milyen mértékben, e téren már nem egységes a mai historikusok felfogása. Van, aki kizárólag a fejedelem, a törzs- és nemzetségfők fegyveres kíséretét tartja hadakozónak, más vélemény szerint rajtuk kívül a törzsek-nemzetségek összes szabadjai hadakozók — ha erre szükség van, vagy ha ezt érdemesnek tartják.

Kik és milyen formában hadakozók a magyar törzsszövetségben?

Hadakozók a törzsszövetség, a törzsek és nemzetségek vezetői és fegyveres kíséretük. Kétségtelen, hogy a fegyveres erők elitje ezekből és a nemzetségek jómódú tagjaiból állt, valamint a csatlakozott népek hasonló elemeiből. Egyes jelek szerint a csatlakozott népek (kabarok) körében nagyobb a hadakozók aránya, mint a hét magyar törzsbén. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a nagy többséget kitevő szegényebb nemzetségtagok egyáltalán ne vettek volna részt a hadakozásban, annál kevésbé, mert úgy tűnik: a kíséreték a fegyveres szabadok közül nyerték utánpótlásukat.

Valószínű, hogy az eurázsiai steppe lovas népeinél — így a magyaroknál is — kétféle fegyveres erő létezett: egy állandóan készen álló, mely döntő mértékben a fegy-

⁹ A II. Konrád elleni háborúról: SRH II. 389—390. o. — *Gombos*: 92., 266. o. — A háború legrészletesebb feldolgozása: *Gombos F. Albin*: Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. Sz I Eml. II. k. 107—132. o. — Német részről még mindig a legalaposabb: *Harry Bresslau*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II. I. k. 1024—1031. Leipzig, 1879. 294—301. o. — Azonkívül: *Pauler Gy.*: i. m. 70—72. o. — *Hóman B.*: i. m. 267—275. o. — *Bónis Gy.*: i. m. 54—56. o. — *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 310—313. o. — *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 57—58. o.

veres kísérletekből állt és egy jóval nagyobb, melyet csak nagy szükség esetén állítottak ki.¹⁰

A Kárpát-medencében talált szláv népek harcos elemeinek egy része is a magyar hadakozók számát növelhette, de nem valószínű, hogy szerepük döntő lett volna.¹¹

Milyen volt a honfoglaló magyar vitéz fegyverzete és felszerelése? Olyan, mint a steppei lovas népeké általában a steppei fegyverzet virágkorát jelentő VI—X. században. A honfoglaló magyar harcos védő fegyverzetét nem ismerjük, mert a honfoglalás kori temetőkből eddig semmilyen fémsisak, sodronying, fémpikkelyes bőrpáncélmaradvány nem került elő. Lehetséges, hogy voltak ilyenek, csak nem temették el őket gazdájukkal, de valószínűbb, hogy a honfoglaló harcosok fémrészek nélküli, csak szerves anyagokból készült páncélt és sisakot viseltek, s ezek a sírokból megsemmisültek. Pajzsmaradványt sem ismerünk, eszerint pajzsuknak nem volt fémrésze. A fegyverleletek nem utalnak a könnyű lovasságon belül elkülöníthető fegyvernemekre, még kevésbé nehéz lovasságra. Fő fegyverük a reflexív, melynek merev végeit íjcsontok fogták közre. Az ilyen íjjal — a mai kísérletek szerint — 45 fokos szögben 150—200 méterre, közvetlen célra irányított lapos lövéssel 60—70 méterre lehetett lőni, messzebbre és sűrűbben, mint a nyugat-európai íjjal. Az íjat és a nyilakat külön tegezekben viselték. Az íj az íjtartóban felajzatlan állapotban foglalt helyet; a nyíltartóban 15—20 nyílvesző fért el.

Távolsági és közelharcban egyaránt használtak lándzsát. A sírokból csak döfő (és nem hajító) lándzsahegyek kerültek elő. A 20—40 cm-es vashegyhez közel 2 m hosszú fanyél tartozott. Lóhátról döftek vele, de nem hónuk alá szorítva, hanem szabadon vezetve a döfést.

A közelharc fő fegyvere az egyélű, enyhén hajlított, 60—75 cm hosszú pengéjű szablya. Fokának hegyétől mért egyharmada ki volt köszörülve (fokél, elman). Szűrni is lehetett vele. A szablyát a lovas csuklóból irányította. Nem súlyával (csak kb. 0,5 kg-nyi volt), hanem inkább pontos irányításával hasított. Az ívelt vonalú, felülről lefelé vezetett lendítésnél a szablya éle, felfelé emelésénél fokéle veszélyeztette az ellenfelet, vagy annak lovát. Valószínű, hogy nem minden harcosnak volt szablyája. A kevésbé előkelő harcosok inkább baltát használtak. Ezt is egy kézzel kezelték. A megtalált baltafejek súlya nem nagyobb 0,35 kg-nál, fanyele nem lehetett hosszabb 80 cm-nél. A honfoglalás kori sírokból buzogány egyáltalán nem került elő. Nincs nyoma, hogy a honfoglalók kb. 1,40 méter marmagasságú lovaikat fém, vagy nemezevérttel védték volna. Patkót és sarkantyút nem használtak, kengyelt azonban igen.¹²

Az itt leírt magyar könnyűlovas fegyverzet az elbeszélő források tanúsága szerint meglehetősen szívósnak bizonyult. (A kereszténység elterjedése után a fegyvereket már nem temették el gazdájuk sírjába.) A magyar seregek könnyű lovassága nagyjából ilyen fegyverzetű volt a XI. század elejéig.

10 Maszúdi X. századi arab utazó szerint a türköknél kétféle hadsereg létezett. Leírása szerint W.l.n.d.r város görög lakói rátörttek az egymással hadakozó türkök szállásaira. A türkök egymással gyorsan kiegészve W.l.n.d.r ellen vonultak. „Mintegy 60 000 lovassal érkeztek oda. Ezt a sereget nagyobb toborzás és csapatösszevonás nélkül állították ki, egyébként 100 000 lett volna a számuk.” (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. [Szerk. Györffy György] 2. kiadás, Budapest, 1975. 101. o.)

11 A honfoglaló magyar társadalom hadakozó elemiről: Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 27—37., 92., 103—107., 120—124. o. — *Uő.*: i. m. (1977) 25—39. o. — *Uő.*: (in:) Magyarország története, I. k. Budapest, 1984. 577—634. o. — *Bartha Antal*: A IX—X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. — *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 18—20., 30. o. — *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1972. — *Mesterházy Károly*: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980. 130—131. o. — *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. i. m. 393—434. o. — *Uő.*: i. m. (1986) 178—182. o. — *Uő.*: Magyar kalandozások, kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. k. (Szerk. Makk Ferenc) Budapest, 1981. 37—53. o. — *Bartha Antal*: A magyar honalapítás. Budapest, 1987. 102—113. o.

12 A steppei lovasnépek fegyverzetéről általában: *U. Kóhalmi Katalin*: A steppék nomádjá lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. Ebben a magyarokról: 97—123., 182—193. o. — *Kovács László*: A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. HK 22. (1975). 515—529. o. — *Uő.*: In: *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 216—244. o.

A haderő szerkezetében és harci felszerelésében fontos változást figyelhetünk meg Géza fejedelem korában, aki a kalandozó hadjáratok során meggyengült fejedelmi hatalom megerősítésére, a törzsi-nemzeti erők letörésére törekedett. Ezt — számunkra ismeretlen lefolyású — véres harcokban tudta megvalósítani. Uralkodása végén a fejedelmi hatalom legyőzte a törzsek-nemzetségek önállóságra törekvő erőit, kivéve azokat, melyekkel később Szent Istvánnak kellett leszámolnia. Honnét vette Géza fejedelem a számára szükséges fegyveres erőt?

A fejedelmi haderő négyféle eredetű lehetett: 1. a fejedelmi törzs fegyveresei, s a fejedelemnek, illetőleg örökösének vezetése alatt álló segédnépek harcosai; 2. más magyar törzsek fegyveresei; 3. a honfoglalás idején a Kárpát-medencében talált szlávok, avarok, esetleg frankok fegyveresei; 4. jövevény harcosok: német és itáliai feudális urak és kíséretük, varég-orosz testőrök. Nagyon valószínű, hogy a fejedelem mind a négyféle eredetű harcos elemet felhasználta, hogy melyiket milyen arányban, nehéz volna eldönteni.

Nem tudjuk elfogadni azt az álláspontot, hogy Géza a magyar törzsek-nemzetségek harcosai bizonyos részének támogatása nélkül, kizárólag idegenekre támaszkodva tudta volna uralmát biztosítani, bár kétségtelen, hogy a korszerűbb, hatékonyabb harcéljárás a jövevény harcosok képviselték.

A kérdés megoldásához közelebb vittek bennünket régészeink újabb eredményei, a kétélű egyenes kardos sírleletek feltárása. E kardleletek olyan sírokból kerültek elő, melyekben más tárgyak alig voltak, lándzsák egyáltalán nem, balták is csak ritkán. Fém védőfegyverzetnek nincs nyoma e síroknak. Ettől eltekintve e lovasok a X—XI. századi lengyel és orosz lovasokhoz hasonlítottak a legjobban. A leletek egyszerűek, így valószínű, hogy e lovasok szabad, de nem előkelő származásúak, ellentétben a törzsi arisztokrácia gazdag szablys-íjas harcosaival. E kardos lovaság nem azonos a testőrséggel, mert az idegen harcosokból áll, s kis létszámú, ezek pedig magyarok, s még pogány rítus szerint temetkeznek. Ez az új katonaság nyugatias jellegű, de könnyebb fegyverzetű, mint példaképei, a bevándorló sváb és bajor lovagok, kiknek tanácsadó szerepe minden bizonnyal hozzájárult ez új típusú katonaság kialakulásához.

Ettől megkülönböztetendő a nehéz fegyverzetű elit, mely a fejedelem előkelőiből, a varég-orosz származású testőrségből, s az idegen lovagokból állt. Már ekkor kialakul a magyar fegyveres erők hármasság tagozódása, mely — ha változó arányban és tartalommal is — fennmaradt egészen a XIV. század végéig: 1. nehéz, páncélos lovasság, 2. könnyű íjász lovasság, 3. átmeneti típusú lovasság.¹³

Milyen elemekből állt most már István király fegyveres ereje?

E tekintetben a korszak két kiváló kutatójának, Györffy Györgynek és Kristó Gyulának nézetei meglehetősen eltérnek egymástól.

Györffy megállapítja, hogy Szent István seregének összetételéről közvetlen adatokkal nem rendelkezünk. Azokon az előzményeken épült, melyeket egyrészt a kalandozások korának fejedelmi és vezéri lovassága, másrészt a Géza által kifejlesztett nehéz fegyverzetű sereg képviselt.

¹³ Az új, kardos lovasságról: *Kornél Bakay*: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisation der fürstlichen Heeres. Acta Arch. Hung. 1967. 105—173. o. — *Uő.*: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. T Sz 1969/1—2 121. o. — *Uő.*: A magyar államalapítás. Budapest, 1978. 35—38. o. — Rendkívül tanulságosan fejtegeti a szablya és a kétélű kard közötti különbséget. A szablya Ázsiában és Kelet-Európában évszázadokig a legfontosabb és legelterjedtebb fegyver. A honfoglalás kori magyar szablyák a fejlődés csúcsán állnak, de háttérbe kellett szorulniuk a kétélű kardokkal szemben, mert a kétélű kard *modernebb fegyver* volt. A szablya átlagban 80 cm hosszú pengéjű és 0,50 kg súlyú, a X—XI. századi kétélű kard átlagban 90 cm hosszú pengéjű és 1 kg súlyú. A szablyánál a vágás iránya a lényeges, nem az ereje. Elsősorban a kéz és nem a kar vezeti. Kezeléséhez sok gyakorlat és nagy biztonság kell, mert a 90 fokos beesési szögtől való legkisebb eltérés is hatástalanná teszi a vágást. Nehéz fegyverzetű ellenféllel szemben nem sokat ér. A karddal viszont a harcos merev csuklóval, vállból vág. A kard alkalmasabb a szúrásra, mint a szablya, de azért ritkán szúrnak vele. A kard hatékony kezeléséhez kevesebb gyakorlat szükséges, jobban érvényesül viszont a harcos fizikai ereje. A kétélű kard használatát a nyeregben történő felállást segítő trapéz formájú kengyel könnyíti meg.

Ez 997 és 1030 között három vonatkozásban fejlődött tovább.

Első és legfontosabb a várszervezet kiépítése volt megyénként az ispán, illetőleg a hadnagy által vezetett várjobbágyszázadokkal. E megyei sereghez járultak a jobhbára a határmegegyekben elhelyezett segédnépek (székelyek, kálizok, besenyők stb.), kik a határispánok vezetése alatt békében figyelő és határvédő őrszolgálatot láttak el, a háborúban elő- és utóvédként szerepeltek. Az utánpótlásról és szállításról a félszabad lovas szolgák, illetőleg szekeresek gondoskodtak.

A második részt, a királyi hadsereg nehéz fegyverzetű páncélos törzsét, a Taksony-kori skandináv „kölpény”, a Géza-kori sváb, az István-kori bajor lovasok után 1030-ra varég-orosz fegyveresekkel egészítették ki. Ez utóbbiak szerepét Györffy igen fontosnak tartja: e varég-orosz testőrség feje volt Imre herceg, mint „dux Ruizorum” címe is bizonyítja. A királyi seregben a páncélos had adhatta a számban kisebb, de harcászatilag legerősebb törzset és a testőrséget. Ezek fegyverze a király tulajdonát képezte s fegyverraktárakban, a seregvezérek őrizetére volt bízva.

A harmadik elem a saját fegyverzetű szabadoké, kik saját birtokukon, vagy udvari földön éltek, s azoké, kik a püspökök, apátok és főurak kíséretét alkották. Ezek közül a pécsváradi apátságnak tudjuk hogy 200, a somogyvárinak pedig 100 vitéze volt. A főurak kísérete néhány tizednyi lehetett, valószínűleg könnyű fegyverzetű harcosokból. A nyugat-európai hadszervezet csekély hatást gyakorolt a magyarra, a bizánci valamivel nagyobb.

A magyarok — mint az 1074-es mogyoródi csatáról szóló leírás mutatja — megőrizték a keletről magukkal hozott, jól bevált hetes hadrendet, mely az erős derékhad mellett három jobb és három balszárnnyra tagozódott. A segédnépek e hetes hadrenden kívül szolgáltattak elő-, vagy utóvédet. Az egész sereg tízes-százás egységekre tagolódott. A külföldről jött fegyvereseket István beépítette a magyar seregbe.¹⁴

Kristó véleménye szerint István király seregének legértékesebb részét a német lovagok alkották, akik már Géza idején, valószínűleg István felesége, Gizella kíséretében jöttek az országba. Ezek fegyveres kísérettel érkeztek. E külföldi lovagok alkották a királyi sereg páncélos lovasságát, s kiemelkedő képviselőik lettek István hadának vezetői. Ők alkották a testőrséget is.

Az állandó katonaságot a várszervezet biztosította. A várnép alávetett, nem szabad állapotú népelem, melynek fő feladata a katonáskodás. Egyúttal az ő feladatuk az ispán és kísérete kiszolgálása. Voltak közöttük, akik egyáltalán nem hadakoztak. A várnép könnyű fegyverzetben harcolt.

A törvényekben szereplő milesek személyükben szabadok, többségük az ispán alkalmazottja. Szabad jogállapotúak, de függő helyzetűek. A hospes is katonai szolgálatot teljesítő szabad. A miles általában ura kíséretét alkotta, de voltak önálló, úrhoz nem állt milesek is. István csak *törekedett* arra, hogy minden úrnak legyen meg a maga milese. A milesek döntő többsége még független, önálló ember lehetett, csak a király hatalma alatt állottak, hadi szolgálatukra csak ő tarthatott igényt. Más nagyuraknak is voltak mileseik. E szabadok ugyancsak könnyű fegyverzetűek, s ők őrizték meg a legtöbbet a X. századi magyar taktikából és hadviselésből.

Az István kori hadakozók tehát három csoportra tagolhatók:

1. Az elit haderőt képviselő német lovagok és kíséretük. 2. a miles néven szereplő fegyveres szabadok, 3. azok a szabadságukat veszített, vagy vesztő elemek, kik a kialakuló várszervezet keretében, mint várnép, katonáskodó és termelő feladatok ellátására voltak kényszerítve.¹⁵ A varég-orosz népelem szerepét Kristó nem tartja jelentősnek, és tagadja, hogy a királyi testőrség főként oroszokból állt volna. Imre herceg „dux Ruizorum” elnevezését úgy magyarázza, hogy a XI. század első tizedei-

¹⁴ Györffy Gy.: i. m. (1977) 313—314. o.

¹⁵ Kristó Gy.: i. m. (1986) 183—189. o.

ben hazánkban élő oroszok kívül maradtak a megyeszervezetben, s mint egy tömbben élő etnikumnak egy ideig külön vezetőjük volt: Imre herceg.¹⁶

Nézetünk szerint nem kétséges, hogy Szent István testőrsége és hadseregének nehéz fegyverzetű elitje idegenekből állt, elsősorban német lovagokból és kíséretükből. Valószínű, hogy a testőrségben varég-oroszok is szerepeltek, de, hogy milyen mértékben, az a forrásokból nem derül ki. Az idegenből jött harcosokat hospeseknek is nevezik.

Az országban élő többi hadakozó összefoglaló neve a Györffy által „jobbágy”-nak nevezett „miles”. A milesek nagy része a vármegyeszervezet kötelékében él, de vannak mileseik az egyháznagyoknak, világi főuraknak is és vannak önálló gazdasággal bíró, csak a királytól függő milesek is. A haderő külön részét alkotják a határvédelem kötelességébe tartozó harcosok. István korában a milesek legnagyobb része a vármegyei milesek, kik a királyi vármegye igazi hadakozó népeleme. A vármegyékben élő várnépeknek csak egy része hadakozó, a többiek feladata a termelő munka.

Milyen volt a Szent István kori harcosok fegyverzete? A nehéz fegyverzetű elit nagy része németekből állt, fegyverzete tehát a kor német lovagjaié: szalagos sodronypáncél, amelynek kovácsoltvas gyűrűcskéit szíjakra varrták sorba, s a váltakozóan jobbra-balra fordított gyűrűsoros szíjakból erősítették össze, vagy sűrű sorokban bőrruhára varrt gyűrűkből, esetleg pikkelyszerű lemezekből is állhatott. E páncélok Szent István korában „rövid, vagy hosszú ujjú, nyakkivágásos, térdig érő nadrággal egybeszabott kezeslábas mintájára készültek.” A lovas fejét kúp alakú, orrvédős sisak, testét mandula alakú nagy pajzs védte. Támadó fegyvere az embermagasságnál alig hosszabb nyelű „szárnyas” döfőlándzsa, melyet e korban nem hón alá szorítva használnak, hanem szabadon vezetve döfnek vele, s így hatása és fontossága még nem akkora, mint később, mikor a lovas legfőbb fegyverévé válik. Annál nagyobb a kétélű, egyenes kard fontossága. A kardot a lovas az övéen baloldalt viselte, s fél kézzel kezelte. Kinyújtott lábbal ült a nyeregben, „s a kengyelre támaszkodva, karját vállból lendítve, teljes erejével vágott.”

A többi fegyveresek „átmeneti”, vagy könnyű fegyverzetűek voltak. Fegyverzetük a X. századhoz képest annyiban változott, hogy a könnyű lovas is rákényszerült bizonyos védőfegyverzet használatára, mely feltehetőleg bőrből készült; vezetőik fémpáncélt is használtak. A visszacsapó (reflex)íj nemcsak a könnyű és „átmeneti” lovasság fontos fegyvere maradt, de használta azt a magyar nehéz lovas is.¹⁷

16 *Kristó Gy.*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983. 191—207. o.

17 *Kovács L.*: in: *Kristó Gy.*: i. m. (1986) 255—273. o. A „régii” és újabb lándzsatartásról: *D. J. A. Ross*: L'originalité de „Turoidus”: le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale* 6. (1963) 35—43. o. — *Victoria Cirlo*: Techniques guerrières en Catalogue féodal: le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale* 28(1985) 35—43. o. — *Veszprémy László*: A magyarországi lovasságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. (Filológia és hadtörténet). HK 1987. 747—750. o. — A kétélű, egyenes kardot e korban még mindig egy kézzel használják. Markolatának hossza még nem nagyobb 15 cm-nél. A XII. század közepén kezd azután a kard differenciálódni. A 15 cm-nél nem hosszabb markolatú az egykezes, a 15—18 cm-es markolatú a másfélkezes, a 18 cm-nél hosszabb markolatú a kétkezes kard. (*Alexander Ruttkay*: Waffen und Reiterrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenská Archeologia* XXIV—2. 1979. 256. o.)

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch. Hung.	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Hung.	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Szeged	Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.
Gombos	<i>Gombos, Albinus Franciscus</i> : Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I—IV. Budapest 1937—1938., 1943.
HK	Hadtörténelmi Közlemények
MNT	A magyar nemzet története. (Szerk.: <i>Szilágyi Sándor</i>) I—X. Budapest 1895—1898.
<i>Pauler Gy. MNT Árp.</i>	<i>Pauler Gyula</i> : A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II. Budapest, 1899 ²
PR	A pannonhalmi Szent-Benedek rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek rend. (Szerk.: <i>Erdélyi László, Sörös Pongrác</i>) I—XII/B. k. Budapest, 1902—1916.
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II. (Ed.: <i>Szentpétery Imre</i>) Budapest 1937—1938.
SZ	Századok
Sz I Eml.	Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: <i>Serédi Jusztinián.</i>) I—III. k. Budapest 1938.
Szentpétery Eml.	Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938.
TSz	Történelmi Szemle

Андраш Бороши

ИШТВАН I СВЯТОЙ — ЗАЩИТНИК ОТЕЧЕСТВА

Резюме

Самая главная задача вооруженных сил короля Иштвана I Святого — объединение страны, заполучение монополии власти явилась насильственным кровавым трудом, который был начат его отцом князем Гезой, но завершить который должен был он. Три главных события этих междоусобий были военные походы против Дьюлы, Колпана и Айтоня. Колпань был самым старшим членом княжеского рода по мужской линии, он владел южной частью Задунавья, двое других правили восточной частью страны, в Трансильвании и вдоль русла реки Марош. Поскольку эти распри сильно изматывали вооруженные силы страны, Иштван I Святой участвовал во внешних войнах только постольку, поскольку это было совершенно необходимо. Он воевал с болгарями, союзничая с византийцами, а в войне с поляками выступил на стороне немцев, у него была кратковременная война с печенегами, рвавшимися в Трансильванию, и с Конрадом II, вступившим на германский престол после смерти своего друга и шурина короля Генриха II. Эта последняя война была самой трудной и решающей из всех внешних войн, она обеспечила независимость венгерского государства и обосновала его военный вес.

Иштван I Святой, вышедший победителем из всех своих войн, имел сильное войско. Значительная часть его сражалась по традиционному степному методу ведения боевых действий, не слишком многочисленная элита войска в основном состояла из тяжелой немецкой кавалерии. Часть войска неопределенной величины можно было характеризовать как кавалерию «переходного» типа, она располагала более сильным вооружением ближнего боя, чем обычная степная кавалерия, её вооружение не было таким полным и тяжелым, как у немецких респесов-дружинников. Элита королевских вооруженных сил состояла из королевских тело-

хранителей, (в состав которых входили также варяжские и русские воины) и главным образом из тяжелой кавалерии немецких госпесов. Большая часть их входила в королевскую комитатскую организацию, но были милесы и у иерархов и у магнатов-мирян, и были также милесы, владевшие самостоятельным хозяйством и зависевшие только от кроля. Отдельную часть войска составляла пограничная охрана. Большинство милесов было комитатскими милесами. Кроме того часть обитателей крепостей и замков находилась также под ружьем.

András Borosy

STEFAN DER HEILIGE DER LANDESVERTEIDIGER

Resümee

Die Streitkräfte Königs Stefan des Heiligen hatten die Hauptaufgabe, die gewaltige und blutige Arbeit der Einigung des Landes und der Erlangung des Machtmonopols zu vollziehen, mit welcher Arbeit schon vom Vater, dem Fürsten Geisa, begonnen worden war, und die von Stefan beendet werden sollte. Die drei wichtigsten Ereignisse dieser inneren Kämpfe waren die Feldzüge gegen Koppány, Gyula und Ajtony. Koppány war das älteste männliche Mitglied des Fürstenstammes und Herr des Südteiles von Transdanubien, die beiden anderen herrschten im Ostteil des Landes, in Transsylvanien und an der Marosch. Da diese Kämpfe die Waffengewalt des Landes stark in Anspruch nahmen, beteiligte sich Stefan der Heilige nur an so vielen Außenkriegen, die unbedingt nötig waren. Er kämpfte gegen die Bulgaren im Bunde mit Byzanz und gegen die Polen auf der Seite der Deutschen, führte einen kurzen Krieg gegen die Petschenegen, die nach Transsylvanien eingebrochen waren, sowie gegen Konrad II., der nach dem Tod von Heinrich II., dem Freund und Schwager, den deutschen Thron bestieg. Von den Außenkriegen war der letzterwähnte am schwersten und am wichtigsten, denn dieser sicherte entscheidend die Unabhängigkeit des ungarischen Staates und schuf die Grundlagen für sein militärisches Gewicht.

Stefan der Heilige, der alle seiner Kriege gewann, verfügte über eine starke Armee. Ihr bedeutender Teil kämpfte in der traditionellen Steppenkampfweise und ihre Elite, die von nicht besonders großer Zahl war, bestand zum Großteil aus deutschen schweren Reitern. Ein Teil der Armee, dessen Zahl nicht näher zu bestimmen ist, kann als „Übergansreiterei bezeichnet werden, denn er verfügte über stärkere Nahkampfwaffen als die traditionelle Steppenreiterei, seine Rüstung war jedoch nicht so vollständig und nicht so schwer wie die der deutschen Mitstreiter. Die Elite der Streitmacht des Königs setzte sich aus der königlichen Leibgarde (die zu einem bestimmten Teil aus Varägern-Russen bestand) und vor allem aus der schweren Reiterei deutscher Hospes zusammen. Die anderen Krieger hießen Miles. Ein großer Teil von ihnen lebte im Verband der königlichen Komitatsorganisation, aber auch die Prälaten und weltlichen Großen hatten Miles, und es gab auch solche Miles, die ein selbständiges Gut hatten und nur vom König abhängig waren. Ein besonderer Teil der Streitkräfte war die Grenzwache. Die Mehrheit des Miles waren Komitatsmiles. Außer aus ihnen ging das Kriegsvolk auch aus dem Burggesinde der Komitate hervor.

TANULMÁNYOK

TÓTH ZOLTÁN

A BOTOND-MONDA EREDETE S AZ ANONYMUSI BOTOND-HAGYOMÁNY*

Ósi mondakincsünknek az a néhány foszlánya, melyet krónikáinknak megmen-teni és megőrizni sikerült, a kiérettségnek nem egy és ugyanazon fokán nyert felvé-telt szövegeinkbe. Míg a sasok mondája — hogy egészen szélső típusokat vessünk egybe — reánk maradt alakjában évszázados múlttól, hosszú fejlődésről, erőteljes átalakulásról tanúskodik, a Botond-mondát fenntartó krónikamásokal cicomát-lan s értelmetlennek tekinthető külsőben számolnak be Botond bizánci kapuzúzó ka-landjáról. A sasok mondája formában és tartalomban szinte a népmesék kerekded befejezettségéig fejlődött. A Botond-mondát a XIII. századi feljegyzettségéig mint-ha elkerülte volna az idő.

A sasok története nyilvánvalóan a besenyők elől való menekülés mondává jegecese-dett vetülete. A krónikaszöveg megőrizte a hosszú útnak — a három hónapos tar-tam természetesen már mesemotívum —, a hegységen való átkelésnek, a sietség szükségyszerűségének, a honfoglalók állatállománya megtizedelődésének; végül az Erdőelejére történt szerencsés leereszkedésnek emlékét. De a reánk maradt formula már elváltoztatja, megszelidíti a sietség üldöztetés jellegének jelentését. A sebes ütemű benyomulás a jósors akarata. A barmaikat és lovaikat felfaló sasok a Gond-viselés eszközei. „Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam.”¹ (SS. I. 286. o.) Miért? — nem tudnánk meg, ha nem olvashatnánk az egykorú Regi-nónál, hogy a magyarságot „a propriis sedibus” a besenyők űzték ki, ha nem ismer-nénk Constantinos császár művének 37., 38.² és 40. fejezeteiből az ugyancsak tőlük elszenvedett sorozatos katasztrófák, majd a honfoglalást közvetlenül megelőző bolgár háború tragikusra fordult történetét.³ Ám a krónikaszöveg írásba foglalásá-nak idejére a besenyő veszedelem emléke tökéletesen feledésbe merült. Katonai fölé-nyük emléke elveszett. A magyar elembe való elvegyülésük folyamata is az utolsó felvonás felé közeledett. A XIII. században ki hihette már, hogy az új haza megszá-lásának a letelepült besenyők elődei voltak a közvetlen előidézői? Egy-két elfeled-tetés felé tartó s az üldöztetésről legalább melleleg tudó történeti szöveg hozzáfér-hető volt még a XV. században is, de a besenyők megnevezése már ezekből is ki-

* Tóth Zoltán (1888—1958) kéziratban maradt tanulmányát születésének 100., halálának 30. évfordulója alkalmából közöljük. A tanulmány kéziratári jelzete: MTA Kzt. Ms. 5035/2. A szöveget dr. Veszprémy László gondozta. — A Szerk.

1 A szövegeket a Szentpétery-szerkesztette *Scriptores rerum Hungaricarum* alapján (röviden: SS.) idézzük, Bp., 1937.

2 *Pauler—Szilágyi*: A magyar honfoglalás kútifői. Bp., 1901. 321. o.

3 *Moravcsik*: Biborbanszületett Konstantin. Bp., 1950. 166—179. o. Vö. Ann. Fuldenses ad ann. 896. M. honf. kútifői, 317. o.

kopott s tekintélyük és publicitásuk magától értődően eltörpült a sasok mondáját idéző bővebb krónikáké mellett.⁴

A benyomuló honfoglalók viszontagságainak emléke természetesen jóval bonyolultabb tartalmú és jelentésű téma Botond bravúrnál. Magától értődik, hogy az idő alakító munkája erőteljesebben és könnyebben befolyásolhatta. Történeti megfigyelő szemében a Botond-monda három évszázados mozdulatlansága ennek ellenére idegenszerű jelenség. Annál is inkább, mert a XIII. századtól kezdve a mindaddig érintetlennek látszó történet mégis alakulni kezd. Belekerül az idő sodrásába, tartalma bizonyos gazdagodást mutat. Anonymus még csak a réstörésről tud; Kézai-nál feltűnik Botond párbajjelenete is. Nyilván a XIII. század bővítése.⁵ A kései felsejelenésnek egyetlen természetes magyarázata adódik. A sasok mondája a hegedősök számos egymásra következő nemzedékének ajkán fejlődött addig a fokozatig, melyet a krónikából ismerünk. Sokszorosan változva, az idő kívánalmainak útmutatása szerint. A Botond-monda nyilván jóval később férközött a néptudatba — Anonymus „ex falsis fabulis rusticorum” vett róla tudomást, s utóbb, csak a század dereka táján iktatódott a feudális harcok réteg ízlését szolgáló énekköltészet érdeklődési körébe.

A kései feltűnés a krónikák által írásba foglalt Botond-monda kétségkívül idegenszerű jellegzetessége. Hogyan és miért terelődött a kalandozások korának egy annyira mutatós fegyveres epizódjára az írástudók figyelme csak a XIII. században? Nem annyit jelent ez, hogy az énekköltészet, sőt a nép sem ismerte sokkal előbb? Bármilyen szokatlan helyzetkép, a monda eredetének felfejtése erre a kérdésre feleletet fog adhatni. Jóval kibogozhatóbb és rejtélyesebb természetű a Botond-probléma másik tisztázatlan összetevője: Anonymus Botond-hagyománya. Önmagában is; a krónikákkal szembevetetten még inkább. Sajátságos kettősséget, sajátos szünetesítést tapasztalunk. Botond személye a XIII. században még csak nem is homogén jelenség. Kettősségét maguk a szövegek jelölik ki mindenemű körülírást feleslegessé tevő határozottsággal. Az anonymusi Botondnak édeskeves köze van a krónikák réstörőjéhez; jegyzőnk Botond-részletei nem a mondai mag köré csoportosulnak. A krónikák Botondja a Kelethez, a Balkánhoz; Anonymus gyanús hosszú életű, dédelgetett hőse a Nyugathoz kötött. Közös jegyük egyetlenegy van: mindkettejük múltja besenyő környezetbe vezet.

A késedelmes felbukkanás alapvető okát ez a tény, amennyiben maradék nélkül igazolható, nyilván önmagában is elégségesen megvilágíthatja. Vegyük röviden szemügyre a szövegek híradásait.

Közismertebb és vitathatatlan kötöttségű lévén, a krónikák vasgyúrójával kezd-

4 Nyilván régi hazai szövegek, de magyar író már nem idézte őket. Vagylagosan hivatkozik ilyenre Aventinus „Quidam soli melioris gratia patrios reliquisse lares, alii ad exonerandum praegravatum domi regum multitudinem, alii pulsos a finitimis ferunt. *Crismerus, Aventini Annales Boiorum.* 360. o. Ilyen került *Jakab Unrest* kezébe is. Úgy tudja, hogy a hunok, azaz magyarok „wurden vertryben aus dem Schicia von den furstn desselben landes” és „khommen inn flucht gen Pannonia” (Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. Hrg. v. Krones R. v. M. 23 o. Kny. a Mitteilungen des Inst. für öst. Geschichtsforschung I. kötetéből.) A magyar hagyomány a maga XI. századi eredetiségében nb. nemcsak elismerte a menekülést, a besenyőket is megnevezte. A Hun krónikát még nem tartalmazó korai magyar forrásra támaszkodó Albericus Triumphontium még tudja s meg is írja, hogy a magyarság „a Pezenatis pulsa” érkezett Pannoniába MG. SS. XXIII. 748. o.

5 „Botond vitézkedése Konstantinápoly kapujában minden tekintetben gyanút ébreszt hazai krónikánk illető helye íránt. A magyarnál nem az egyén, hanem a fegyelmezett tömeg bravourja volt zászlóiban” — írta már 1877-ben *Salamon Ferenc.* (A magyar haditörténehez a vezérek korában. Bp. 1877. 117—118. o.) „Honfoglalás kori epikai magnak csak a kapu betörése marad meg” erősíti *Sebestyén* is (A magyar honfoglalás mondái. Bp., 1905. II. 158. o.) Ugyanő Kézait ideértve némileg túl is lő a célon „készen volt a krónikással egykorú előkelő lovag, aki akár német és francia vesésv lovagregények porondjára is kiállhatott volna” (uo. 157. o.). *Marcellai* diagnózisa találébb: „Legbiztosabban mutatja a Botond-monda populáris eredetét, hogy hőse nem lovagi módon viv bajt, lánzsával és karddal, hanem birkózik, mint a hazug meséket mondó parasztok szoktak.” (A Botond-monda történeti kapcsolatai. Akad. Értesítő, 1916. 99. o.) Csakugyan azt kell hinnünk, hogy a kobzosok a küszködés történetét, mint ezt Anonymus eredete is, a néptudatból vették. A párharcot a maga képére alakító, de hangsúlyoznunk kell, hogy nem a kalandozások korából örökölt néptudatból. A perődöntő páros mérkőzés gondolatát csak olyan parasztnép tehetta magáévá, mely a honfoglalás koriakkal egyeztetetlen lovagi szokásokat már tapasztalatból ismerte. Csupa kései fejlemény! Maga a réstörés viszont valóban ősi örökségnek látszik. V. ö. *Sebestyén:* i. m. II. 164. o. Neves kutatóink közül *Pauler* az egyetlen, ki a Botond viadalát lőháton vívottnak s egyúttal hiteles X. sz.-i emlékeknek ítélte. (A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 183. o. 128. jegyzet.)

jük. Bizánc alatti bravúrját, a város ércapujának bezúzását Anonymus nem volt hajlandó művébe felvenni, mert egyetlen írott forrást sem talált, mely a kalandos históriát megörökítette volna. Krónikásaink a királyi jegyző naivul tudós gőgjét szerencsére nem osztották. Mint annyi mást, átvették — ők, mint különösen a kései XIV. századi krónika előadásmodja tanúsítja, nyilván már énekesektől — Botond bizánci kalandjának leírását is.⁶ Itt azonban pont következik; idevágó mondani-valóknak ezzel vége is szakad. Botondról semmi egyebet sem tudnak, mint a résütés és a bizánci óriással vívott győzelmes párharc történetét. Tehát éppen és egyedül az Anonymus elhárította mondai hangzású motívumokat. A dalosok ajkára csakugyan ilyenek illettek elsősorban, de nehezen hihető, hogy, ha Lél és Bulesu tragédiáját, mint ez a krónikákból világosan kitetszik, megénekelték; azt a Botondot, kit Anonymus vezértársuknak mond, ugyanekkor szóra se méltatták volna. Világos, hogy a történeti énekköltészet az anonymusi Botondról nem tudott. Anonymusnál Botond a nyugati varterek leg többet emlegetett szereplője; a krónikákban egyetlen kalandos bizánci vállalkozásé. Keveredés nincsen, az elkülönülés teljes és nyilvánvaló.

Ugyancsak sokat mond és hasonlóképpen fontos eltérés, hogy más a krónikák és más Anonymus Botond-definíciója. A krónikás hagyomány Botondja egyszerű tagja a Bizáncot fenyegető magyar seregnek.⁷ „Quidam Hungarus, Botond dictus” — mint Kézai írja (SS. I. 171. o.). Kiemelten ilyen a történeti énekek nyilván első személyben beszélő előadását átvevő XIV. századi krónikaszerkesztésben is. „Ego sum Bothond, rectus Hungarus, minimus Hungarorum” (SS. I. 310. o.). Amint nem tartozott a legelőkelőbbek sorába az a Botond-nemzetség sem, melynek egy-két ekkoriban, a XIII. században élő, s a Dráva-Száva közén otthonos tagját név szerint ismerjük.⁸ Ezzei szemben Anonymus Botondjának atyja, Külpün, a hét fejedelmi személy egyikének, Tas vezérnek anyai nagybátyja, maga is majdhogy fejedelmi személyiség. De tagadhatatlan összefüggés, hogy Tas társaságában ő is a Délvidéken, a Botond-nem lakóterülete táján nyer Árpádtól birtokadományt (SS. I. 85. o.). A vajas-bodrogi részekben, ahol csakugyan Kulpin, alább a Szávánál Kupinovo helynévvel találkozunk. Eredetileg bizonyosan besenyőlakta helyek, mert Külpün neve a besenyők negyedik törzsének, a Külpej-törzsnek nevét visszahangozza.⁹

A Tas név is figyelemre méltó. Magyarul követ jelent. S nyelvéseink Kő, Keve neveinket tudvalegőleg eme koratörök alakot tükröző, tehát legrégebb török eredetű személyneveink sorába beleillő török név fordításának tartják.¹⁰ Nyilván ugyanezzel állhatnak kapcsolatban a Délvidék nem egy pontján feltűnő, ugyanígy hangzó helyneveink is; például Keve vára. Tasnak mindenesetre köze kellett hogy legyen

6 Az írásba foglalás viszonylag későn történhetett. Még csak nem is a XIII. század dereka táján. Első feljegyzője t. i. úgy látszik, nem a XIII. századi krónikás, hanem Kézai Simon volt. Az a Beatrix királyné kezéből vett rövid krónika (királylajstrom), melyet Ranzanus „stilo paulum cultiore” ártirt, nem tartozott a legszeszegényebbek közé. A bizánci vállalatot eléggé részletesen adta elő, még a magyar vezér — Opour — nevét is tudta (Schwandner, SS. rerum Hungaricarum. 1765. I. 581 o.). (V. ö. az új kiadással, Bp., 1977. [kiad. Kulcsár P.—Kieg. V. L.] De Botondról nincsen szava. Az az alkatában és tartalmában a XIV. századi krónikaszerkesztéssel rokon bővebb szöveg tehát, melyet a Beatrix-kódex írója kivonatolt, Botond kalandját még — úgy látszik — nem ismertette. Kézai felől bizonyos, hogy e helyt erősen alakított. Nála nem Opur a vezér, hanem maga Taksony. Ezért kellett elváltoztatnia a XIII. századi krónika Anonymustól örökölt ünnepélyes hangú nyilatkozatát (Notum sit etc. SS. I. 113. o.) a kalandozások Taksony korabeli lezáródását illetőleg, melyet azután csak a XIV. századi krónikaszerkesztés ismételt meg (SS. I. 311. o.). Kézainál a kalandozások Géza koráig tartanak (SS. I. 172. o.).

7 *Marczali* 1880-ban „közvitéz”-nek nevezi (A magyar történet kútjái az Árpádok korában. Bp., 1880. 68. o.). 1915. december 6-án tartott akadémiai előadásában pedig részletesen és nyomtatékosan kifejtette és hangsúlyozta népi eredetének jelentőségét. (*Akadémiai Értesítő*, XXVII. [1916] 96—100. o.). Egészen kétféle, hogy Anonymus hitelt érdemlően jelölje meg a monda forrását. Csakugyan a parasztek meséiből ismerte. Botond a nép ajkáról került a kobzosok énekeibe s csak ezután a krónikákba.

8 *Kardosonyi*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp., 1900. 273—274. o.

9 V. ö. *Pais Dező* 4. számú jegyzetét az általa kiadott Anonymus-szövegben. (SS. I. 85. o.) Továbbá a *Magyar Nyelv*, XXXII. 1936-iki kötetének 126. lapján ejtett megjegyzéseit. „Hogy jut a törzsökös magyar hős besenyő nevé apához? — holott ez a nép akkor halálos ellenségünk.” — teszi fel a kérdést az Anonymus mindvégig szkeptikusan kezelő *Marczali* (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 96. o.). A krónika „rectus Hungarus”-ához ragaszkodva kiejtette kezéből a helyes döntés lehetőségét s kénytelen volt feltenni, hogy a Külpün-származtatás az Anonymus költésze. Világos, hogy nem az anonymusi genealógia besenyő jellegét, hanem Botond „törzsökös magyar”-voltát kell feladnunk.

10 Feltűnő, hogy a krónikák Lél-t a Zovard nem őseinek tudják, de ez a nemzetség Nyitrában nem volt birtokos. *Kardosonyi*: i. m. III. 150. o.

a Dráva–Száva környékéhez. Anonymus tudósításának egyetlen gyanús és kérdéses részlete: Tas és Lél apa–fiúi viszonylata. A krónikák Lélt a foglaláskor északnyugaton szerepeltetik. Ki kell azonban emelnünk, hogy igen aggályos körülmények között. A Vág környékén szállott meg, miután Nyitra vidékéről a messianusokat (!) és csehekot kiirtotta. Így Kézai (SS. I. 166–167. o.). A XIV. századi krónikaszerkesztés pedig a messianust (azaz bolgárt) és csehet egyenesen azonosítja! (SS. I. 291. o.). Bizonyos, hogy itt valaminő elbicsaklott kései rendezkedés történt.¹¹ A csehek említése, akár XI. századi eredetű, tehát érthető anakronizmus lehetne, de a nyitrai messianusok igen emlékeztetnek a morva Szvatopluk uralmi jogkörére, ki a krónika szerint „Bulgaris Messianisque imperabat”. (SS. I. 281. o.). Szemmel látható — az okok kifejtése természetesen nem tartozhatik ide —, hogy déli kötöttségű hagyományok helyeződtek át északnyugatra.¹² Hogy Tas birtoktette a délvidéken fekvő, mindenesetre kétségtelennek tartjuk s azt is, hogy a Külpej-törzs, vagy annak valamínő roncsa utóbb, a besenyő beköltözések korszakában, Tas leszármazottainak szomszédságába települt. Így alakulhattak ki némely vérrokonsági kapcsolatok a Botond-nem és Tas ivadékaik között. S ezek emléke jutott valószínűleg a Botond-nem jegyzőnk idejében élő tagjai révén messzire visszavetített formában Anonymus tudomására. Kifejezetten nem mondja meg, világos értesítést erre nézve már aligha kapott, de nyilvánvaló, hogy Botond-genealógiája besenyő eredetű és lényegében hitelen hagyományra épült. Ellenérvet hiába keresünk. Ugyanezt az irányvételt követeli a krónikákból kiolvasható tényállás; helyesen értelmezve, maga a Botond név is.

Botond neve kétségkívül a török butan (= ütni) igével áll összefüggésben. Ebből származik a buzogány török megnevezése but, buta, bud, buda. Ezt vette át a magyarság, s a buzogányt eredetileg botnak hívta. De nyilvánvalóan nem a kalandozások korában, nem Bizánc magyar sereg okozta valamely megpróbáltatása idején. *Akkori magyar vitéz nem hordott buzogányt.* Ez az utóbb igen népszerűvé vált fegyver honfoglaláskori jellegű régészeti leleteinkben tudvalevőleg ismeretlen. Márpedig a bizánci réstörös feltétlenül buzogányos inzultust követel. Kézait olvasva még némi kétségünk maradhatna ama „dolabrum” jelentése felől, melyet Botond használt s „ferre consueverat”. Mert csapása eredményét a szöveg hasadéknak (fissura) nevezi. Ezt csakány, akár kard is okozhatta volna. De a krónikás leírása alapján, mint erre már Marczali figyelmeztetett,¹³ csakis buzogányra gondolhatunk. Az érekapun akkora rés keletkezett, hogy egy ötéves fiú kényelmesen ki- és bejárhatott rajta. Hogy ez a buzogányos kaland ősi, népvándorlás kori emlék — Bizánc birtoka áhitott vágya volt valamennyi, a Balkánon megfordult hatalmasabb barbár népnek — s a résütés a mondák nyelvén kétségkívül a város megerőszkolását jelenti,¹⁴ nagyon

11 Az okok kifejtéséhez itt nem lehet helyünk, de annyi bizonyos, hogy a moesiait és csehet azonosító képtelen egyetlen nem a XI. századi ősforrás írójának lelkiismeretét terhel. Szent László vele körülbelül egykorú, egészen egyedülálló „Messie rex”-címe (*Frañkóné*: Szt. László levele a montecassinói apáthoz. Bp. 1901. 3. o. V. 5. *Šišić*: Geschichte der Kroaten. Zagreb, 1917. I. 336. o.), kétségkívül a déli harctéren kivált besenyőellenes diadalok nyomán vevődött fel s a Balkán felé irányuló terjeszkedési igényt jelent, illetve tartalmaz.

12 V. ö. *Pais* fent idézett 4. számú jegyzetét. SS. I. 85. o.

13 *Akadémiai Értesítő*, XXVII (1916) 91. o.

14 „Nem szabadulhatunk attól a felfogástól, hogy bizonyos symbolistika játszik közbe. A város mintegy nő, kit magává tesz a diadalmas férfi.” — írta volt *Marczali* (Uo. 95. o.) S ugyancsak ő mutatott rá elsőnek arra a félreérthetetlen párhuzamosra, melyet a lengyelek legelső krónikása, Anonymus Gallus jegyzett fel a XII. század elején. (A magyar történelem kútjói az Árpádok korában 69. o.) Bátor Boleszló 1018-ban bevonulva Kievebe, kardjával átvágta a város aranykapuját s mikor csekedetét okát tudakolták, azt felelte, hogy „sicut in hac hora aurea porta civitatis ab isto ense percussit, sic in nocte sequenti soror regis ignavissime mihi dari prohibita. corruptetur.” A karddal való résütés megtörténte bizonytalan, de annyit az egykorú s általában igen jól értesült Thietmar is megír, hogy az „antiquus fornicator Bolizlavus” erőszakos csábítási szándékát de facto végrehajtotta. Gallus szövege régibb a mi krónikánkénál, de, hogy a magyar monda lengyel írásos tradícion alapulna, mint *Marczali* véli (i. m. 69. o.) — tagadnunk kell. Nem hisszük ti., hogy Gallus elbeszélése a résütési emlékkép eredeti, legrégebb formáját írta le. A karddal való átvágás alakulások, legalábbis másodlagos fokozatnak látszik. Az eredeti tudat feltétlenül zúzó jellegű fegyverrel társult. Boleszló seregében nb. besenyők is szolgáltak. Talán nem lehetetlen feltevés, ha azt hisszük, hogy a lengyel hagyomány, a Botond-monda jelentésével azonos tartalmú, besenyő rebesgetések nyomán alakult ki. A Boleszló használta kard állítógat a lengyel király-koronázási szertartások III. Ottó császár ajándékának tartott kardjelvénye volt, az ún. „szecerba” (=csorba), melyet a krakkói dóm kincstárában őriztek. A név a kievi jelenetét idézi. A tárgy hagyomány azonban gyenge lábón áll. Az 1792-iki lajstromozás alkalmával feljegyezték, hogy a penge lapján mutatkozik bizonyos sérülés, de a pengzélen csorbulás nem látható. *Roepell*: Geschichte Polens. Hamburg, 1840. I. 147—148. o.

elhisszük. De világos, hogy nem a magyarság, hanem a Külpej törzs annak idején olyan tobzódó erejű népének tudatvilágából származik. Botond besenyő eredete kétségtelen. A „bottal ütő besenyő” emlékét bizonyára igen régi, javaközépkori helynevrünk őrzi.¹⁵ De a fajtábéli magyarság a besenyők beköltözése idején már a feudális fejlődés sodrában élvén, a keleti eredetű fegyver átvételét még csak sürgősnek sem találta. Az elsőnek A. Poncelet ismertette Vatikáni legendárium kétségkívül magyar eredetű beszédes ábrái a XIV. század második felében még mindig csak besenyő, illetve kun kézben ismerik a buzogányt.¹⁶ S annak a bizonyos buzogányfajtának, melyet XIV. századi adataink szerint perdöntő bajvívások alkalmával néha elővettek, nevezvén azt bolgár bunkónak,¹⁷ a szóhasználat még mindig idegen, balkáni eredetet tulajdonított. Ekkorra a besenyők nyilvánvalóan elmagyarosodtak már, de jellemző, hogy a botot utóbb kiszorító „buzogány” szavunk is török jövevényszavaink második, besenyő-kun rétegeiből való.¹⁸ S ugyancsak sokat mondó végül, hogy mikor a magyarság a buzogányt végül is magáévá tette, nem a keleti forma mellett állapodott meg. A magyarnak egyedül nevezhető buzogánytípus — az ún. tollas bot — nem a bunkós fejű keleti buzogány mintájára termett, hanem leegyszerűsített formában a gótika gerezdes buzogányának rokoni körébe tartozik. Javaközépkori példányokkal éppen ezért nem is találkozunk. Aligha régibb a XIV. századnál,¹⁹ virágkora pedig a XVI. század első felére esik. Teljesen kialakult formájának képét tudomásunk szerint az Irsai család 1431-iki címereslevelében²⁰ leljük fel első ízben. A keleti buzogánytípust csak a hódoltság kora tette uralkodóvá.

A buzogánnyal betört bizánci érekapu ilyenformán keltezési ismérv is. Magyar harcos múltjával csak a királyság korában, csak a besenyők betelepülése után tárulhatott. Nyilván ekkor sem azonnal. Besenyő hagyomány csak azután válhatott magyarrá, Botond csak azután „rectus Hungarus”-szá, hogy a besenyők, legalábbis a mondaátadó besenyő csoport elmagyarosodása, sőt egész múltját a beolvasztó magyarság birtokába bocsátó felszívódása bekövetkezett. A XIII. század Botond besenyő vonatkozásairól már szemmel láthatóan nem tudott. Nem tudtak a történeti énekek s az ugyanakkora feledésbe ment jelentésű Külpün néven kívül bizonyára nem tudott a Botond-nem hagyománya sem. Ellenesenben a nemzeti tudatra sűrűn támaszkodó s a Botond-nem eredethagyományát nyilván ismerő Anonymus bizonyára nem kezelte volna az ő Botondjához annyira illő kapuzúzási eseményt tökéletesen elutasítóan. A hegedősök énekei nyilván nem vetették meg a nemzeti, vagy családi hagyományokat, de elsősorban a lovagrendi köztudat emlékeiből merítették. A Botondot magyarnak tudó feudális közvélemény azonban csak azután alakulhatott ki, hogy a besenyő tulajdonjog legalábbis ez esetben a fe-

15 „Stephanus Besseniej de Bottal uteo Beseniej” („de bottal eötü Besseniej”) említődik egy Jakubovich Emil ismertetette 1632. XII. 15-én kelt oklevélben. *Magyar Nyelv*, XVII (1921) 119—120. o.

16 Cod. Vat. Lat. 8541. Vö. Szent László kerlési kun (=besenyő) ellenfeleinek fegyverzetét. *Lukács*: Szt. László király ismeretlen legendája. Bp. 1930. VII. 10. és VIII. 13. kép. *Divald*: Az Árpádház szentjei. Bp., 1930. 78. o. (V. ö. Magyar Anjou Legendárium. [Kiad. Levárdy Ferenc] Bp., 1978. — V. L.)

17 Pál országbíró egy 1328-iki oklevelében olvassuk, hogy a felek bajvivói „lancealibus preliis derelictis ictus fortissimo per clavus bulgaricales super se recepissent.” Anjoukori Okmánytár, II. 382 o. Vö. *Hajnik*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 269 o.

18 V. ö. *Risovny Nagy László*: Adalékok török tulajdonneveinkhez. *Nyelvtudományi Közlemények*: 46 (1923) 133. o.

19 Botond „dolabrum”-át tudvalegőleg bárd-nak is szokás fordítani, holott ez utóbbi fegyver is elsősorban hasító természetű, ha zúzó energiája nagyobb is a kardénál. Még csak csákányra sem gondolhatunk; a Botond-név kényszerítően követeli a buzogány melletti döntést. Érdemes nb. megjegyeznünk, hogy a csákány sem ősi magyar fegyver. Leó császár éppen mint a buzogányt, ezt sem említi. S a honfoglalók leletanyagában feltűnően ritka. (V. ö. A magyar honfoglalás kútfeje 760. o.). A néhány felmerült példány tehát inkább szerszámnak tekinthető. Jellemző, hogy maga a csákány szó is, ugyanúgy mint a buzogány, török jövevényszavaink besenyő-kun rétegebe tartozik. (*Németh*: Török jövevényszavaink középső rétege. *Magyar Nyelv*, XVII (1922) 25. o.; *Rásonyi Nagy László*: Csákány. Uo. XXIV (1923) 209—210. o. Minden jel arra vall, hogy a honfoglaló magyarság közelharcban csakis szabályját használta.

20 *Féjérpataky*: Monumenta Hungariae Heraldica. Bp., 1902. II. 13. tábla

ledésbe került. Világos, hogy ennek a származásnak, éppen Botond esetében, meszesemenő időrendi jelentést tulajdoníthatunk.²¹

Anonymus Botondja jóval bonyolultabb eredetű, összetettebb múltat sejtető jelenség. Jegyzőnknek a parasztnép hazugnak bélyegzett meséiről s a hegedősök csacska énekeiről ejtett lekcicsinyló szavai nemcsak szellemi természetrajzát jellemző adalékok; kettős rejtély is megpendítenek. Elhárító megokolását olvasva — in nullo codice hystoriographorum inveni (SS. I. 87. o.) — az az első gondolatunk, hogy csupa olyan Botond-részletet idéz, melyek írott forrásból valók. Ám miféle írott forrás tehette volna a Bizáncot szorongató, tehát még java erejében lévő, szét nem mállott besenyő közösség Külpej-törzsének magyarrá csak jóval később válhatott mondai sarjadékát a honfoglalás, majd a kalandozó magyarság nyugati küzdelmeinek egyik legelső, ez utóbbiaknak szinte legfőbb, megpróbáltatásai ellenére magas kort ért, Anonymus szerint az augsburgi katasztrófát is túlélő, sőt megbosszuló hőisévé? Ha ilyen kútfő létezését eleve tagadnunk kell, úgy világos, hogy jegyzőnket vagy tételes hazugsággal kellene vádolnunk, ami gyökeres szakítást jelentene kutatásunk, különösen a legutóbbi évtizedekben szerzett s jól megokolt tapasztalataival, vagy megállapítanunk, hogy az írott források hallgatása csak egyik oka volt a tartózkodásának. Nyilván nem szolgáltatott adatot a buzogányos kalandra nézve az a másik anyagkör sem, melyet másutt sem említ, de, mint ismeretes, lépten-nyomon segítségül hív. Nem ismerték a krónikák Botond-kalandját kora hozzáférhető családi és nemzetiségi hagyományai sem. Idővel ezek is változtak; gyarapodtak, de fogyatkoztak és koptak is.

Az írott forrás ilyen értelmű helyettesítése Anonymus esetében nemcsak elfogadható, nyilván egyedül valószínű és helytálló magyarázat. Honnan, miféle hagyományból vette azonban sűrűn feltűnő Botond-részleteit, ha még a besenyő eredetű nemzeti emléktanyag sem támogatta? S mit jelent a némely nemzeti emléktanyagokat ugyancsak ismerő és említő krónikák egyértelmű elkülönülése, konok hallgatása Anonymus Botondja felől? Ha az előbbi kérdésre nem is, az utóbbira könnyűszerrel megadhatjuk a választ. A kettősséget nem süllyeszthetjük el, de ama kutatók közé tartozván, kik bizonyosra veszik — a bizonyítás természetesen nem tartozhatik ide —, hogy a krónikák Anonymus művét a maga egészében igen jól ismerték, egy nevezetes viszonylatot azonnal szóvá tehetünk. A krónikák nyilván nem azért hallgattak Anonymus Botondja felől, mert nem tudtak róla. Más az ok: nem hittek benne. A kettős talányt nyilván közös töre kell visszavezetnünk. S olyan lehetőségre mutatnunk reá, mely Anonymus eljárását és a krónikák elzárkózását egyaránt megvilágítja.

Lévén Anonymus Botondjában a nyugati vonatkozások nemcsak túlradók, hanem szinte kizárólagosak, ha pályafutását értelmezni és követni kívánjuk, figyelmünk a magyarság nyugati összeköttetéseire kell hogy terelődjék. Hiába kutatjuk azonban végig a nyugati kútfőket, s a külföldieket általában. Nem lelünk és nem ismerünk olyat, mely Botondot csak meg is említené. Ezzel a hallgatással szemben még gyanútkeltőbbé válik az a feltűnő devóció, mellyel Anonymus Botondot körülvézi. Mintha csak lelkéből lelkezett saját szülöttjéről beszélne. Valóban az ő teremtménye volna? A krónikák kihagyó eljárását tekintve erre gondolhatnánk. De ma-

21 *Fehér Géza* Botond réstörését hadüzenő eljárásnak tekinti. Idézi Krum kánnak a császárhoz intézett üzenetét: ha nem hajlandó adót fizetni, kopóját bevágja a város aranykapujába. (A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Bp., 1940. 9. o.) A lándzsavetés ősi és sokfelé elterjedt hadüzeneti ténykedés. Gyakorolták már a római *fetialis*-ok s a Keleten is szokásos lehetett. Jogtörténészeink és történeti néprajzkutatóink mondhatnák meg, nem ennek csökkenése-e a középkori magyar peres eljárás előírása, mely a perdöntő párbajra való kihívást, tehát a magánfelek közötti hadüzenetet, fapálya, illetve cövek átadásához kötötte. *Hajnik* sajnos csak magát a szokást ismerteti, eredetmeghatározás nélkül (Magyar bírósági szervezet és perjog. 263—264. o.). Fehér észrevétele önmagában kétségkívül helyes, Krum üzenete a hadállapot bejelentése, de a Botond-monda tartalmára bajosan alkalmazható. A lándzsavetés hadat üzenő szimbólum. Botond réstörése a hódításé. Bizonyára csak teljesség kedvéért történt, hogy Theophanesnek Krum kánra vonatkozó fenti értesítésére a monda történeti kapcsolatait keresve, jöllehet a krónikás elbeszélés erotikus alapgondolatát tisztán látta, *Marczali* is hivatkozik. (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 93. o.)

radéktalanul igenlő választ sehogyan sem mernénk vállalni. Anonymus lelki alkatát és gondolatvilágát eléggé ismerjük. Nem szerepeltet légüres térből származó személyiségeket. Hangsúlyozhatjuk továbbá, hogy műve nem valaminő senkiszigetén készült; olvasóközönségével számolnia kellett. Az előkelőbb nemzetségek nagy múltú tagjaihoz fűződő, esetleg hiedelemszerű hagyományokat bizonyára nem egy, az övéhez hasonló műveltséggel és ismeretkörrel bíró kortársa is számon tartotta. Botondja tehát nem toppanhatott elő valamely ismeretlen meseországból, ha bizonyos is, hogy születési körülményei nem lehettek éppen mindennapiak.

Ha a lenézett Bizánchoz kötött buzogányos Botondja nem az a tő, melyből a nyugati harcterek dédelgetett anonymusi hőse kinőhetett, úgy nyilvánvalóan valaminő legalábbis megokolható, a kortársak tudatvilágával számot vető, tehát nem egészen előkészítetlen egybeolvasztás kellett hogy történjék. Külön fiára reá kellett hogy telepedjék s személyét a maga képerre formálja egy, a magyar múltba ivódott, nyugati vonatkozású, a buzogányos kalandtól idegen, de ugyancsak mondai hírnév övezte hős emléke. Marczali Henrik intuíciója már évtizedekkel ezelőtt észrevehetni vélte, hogy Anonymus Botondja mögött a XI. század második felének sokat emlegetett, legendás hírű Potho comese lappang; a „cognomento fortis”, akit Ekkehard szerint „totius pene Germaniae et Italiae testatur populus.” Pályájának legdicsőségesebb korszaka azonban Magyarországhoz fűződik. „Pannonia vero talem illum ac tantum se fatetur aliquando sensisse, ut is vere de gigantibus antiquis unus apud illos credatur fuisse.” (MG. SS. VI. 225. o.) Csakugyan, mintha az anonymusi Botond alteregója felől hallanánk. Tiszteletreméltó és csodálatos hősiességét a XI—XII. század fordulója táján, s bizonyára későbbben is, a magyarság sokat emlegethette, ha krónikás hagyományunk keveset is tud róla. Potho Endre király ágát szolgálta. Szereplési idejének reánk maradt adatállománya viszont a Béla-ág történetéből való. S a pártos szöveg az ellenfél kiválóságait — érthetően — nem iparkodott kiemelni.²² De annyit elismer, hogy I. Béla a fogságába esett Pothot és hősi küzdelme osztályosát, Vilmos őrgróft, minden kikötés nélkül szabadon bocsátotta (SS. I. 357. o.). Bizonyára nem csak politikai ésszerűség kívánta így, hanem a bátor ellenségnek kijáró megbecsülés is. Az Altaichi Évkönyvek egyenesen lelkesült hangon írják le az 1060-iki harcot, melyet Vilmos és Potho az Endre király támogatására küldött németek élén vívtak. (MG. SS. XX. 810. o.)²³ Pothonak már ekkor volt némi személyes köze is Magyarországhoz. Utolsó kardcsapásig való kitartását hálalérzet is fűthette, mert fivére Aribo (Aerbo) társaságában már előbb megfordult volt I. Endre udvarában. Hazájukból politikai bonyodalmak miatt menekülni lévén kénytelenek, itt, Magyarországon találtak menedéket.²⁴ Azután, hogy I. Béla fogságából megszabadult, megszakadtak volna magyarországi kapcsolatai? Ezen a ponton kétségkívül zökkenőhöz érkeztünk. De a további alakulást s a Győr-nemzetség magatartását tekintve nemhogy elhárítanánk, inkább kiegészíthetjük Hóman azonosító egybevetéseit. Arra, hogy Potho neve a krónikák jövevénylajstromában is előfordul, hogy a Győr-nemzetség törzsfája az ő nevével kezdődik, már Marczali utalt.²⁵

²² Bátor Opos személye egyedülálló kivétel. A reá vonatkozó részletek nyilván a századvégi összegező családi hagyománya alapján iktatódtak a reánk maradt krónikaszüvegbe (V.ö. *Kállay Utul*: Kopán krónikája. *Turul*, 33. (1915) 21—26. o.). *Sebestyén* nb. úgy találja, hogy a magyar tudatban a két bajor eredetű hős Potho és Opos egybeolvadt, s a mondai Botond az idegen leventének kaputörő buzogányát „odakölcsönözte” (A magyar honfoglalás mondái. II. 164—165. o.). Éppen ellenkezőleg; semmiféle kölcsönzés sem látunk, még kölcsönzési lehetőséget sem. Anonymus Botondjának a besenyő eredeten kívül, mint már kiemeltük, semmi közösége a krónika kapuzúzó hőseivel. *Marczali* mellesleg utal Opos, Potho bajor eredetével nem egyező, sváb származására. (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 99. o., 4 jegyzet)

²³ *Marczali* feltenni hajlandó, hogy a Nibelung-ének egyik legszebb epizódja, Hagen és Volker őrtállása az ő küzdelmük emlékéből nőtt ki. (Árpád-kori kútfők, 67. o., 4. jegyz.)

²⁴ *Max Buchner*: Um das Nibelungenlied. Ungarische Jahrbücher IX (1929) 210. o.

²⁵ Árpád-kori kútfők, 67. o. Marczali Potho-egybevetésének értékét nb. erősen befolyásolja az a tarthatatlan feltevése, hogy *Ekkehard* magyar Botond-hagyomány alapján írta Potho magyarországi szerepét illető dicsőimnuszát. „Nincs kétség benne: a név hasonlóságánál fogva sajátította ki a krónikás nemzete részére a magyar herost.” (*Akadémiai Értesítő*, 1916. 99. o.) A XI. század Magyarországa Botondról még nem tudhatott, nem is tudott.

Innen tudjuk, hogy a Győr-nemzetség XIII. századbéli nagyhatalmú tagja Óvári Konrád, a „generatio Poth” sarjadéka. A Győr-nembeliek nemzetségi monostorát, melyet ágakra szakadva is közösen bírtak, a Somogy megyei Zselizen, Szent Jakab tiszteletére, Salamon király nádora alapította, kit a krónika Atha névvel illet. (SS. I. 364. o.) Nyilván a nemzetség egyik legelső tagja,²⁶ de önmagában rejtélyes kilétű személyiség. Valóban Athanak hívták? Gyanús, 1438-iki, tehát igen kései, de régi adatokra építő átírás az alapítót Ottó somogyi comesnek mondja.²⁷ (*Fejér*, CD. I. 398. o.) S Hóman mintha nem vette volna észre, hogy az Ottó nevet szövegromlás eredményének ítélve egyeztetése mellett szóló érvet ejt ki a kezéből. A Győr-nem elnevezését szerinte az Aribo tulajdonnév és Győr városa latin nevének (Arabo) egybehangzásából következő tudakos fordító eljárás alakította ki. S miután sohasem „genus Otho”- vagy „Atha”-nak, mindig „genus Poth” vagy „genus Geur”-nek nevezik, kimondhatni vélte, hogy a Salamon-kori Atha „comes palatii” senki más, mint a Béla-ággal ellenséges, s hírneve javát Ekkehard szerint Magyarországon szerzte Potho gróf.²⁸ Döntését annál inkább vállalhatjuk, mert az Ottó nevet, a kései oklevél névformáját kevésbé átalakultnak sejtjük, mint a krónika Atháját. Az oklevél írója másolt, míg a krónikás nyilván számolt a nyelv alakulás követelményeivel. Az oklevél nagyobb íráshűségére következtetve mindenesetre könnyebben tehetjük fel, hogy az eredeti XI. századi feljegyzés Potho-ról, legalábbis Otho-ról beszélt. Ez utóbbival még a Béla-ág történetírója helyettesíthette a Potho nevet, mely magyar fülben talán szokatlanul hangzott, kezdőbetűje híján viszont éppen a XI. században eléggé befogadott lehetett. Tudvalevő, hogy Szent István legidősebb fiúgyermekét is Ottónak hívták.²⁹ Az Otho névforma szabályszerűen válhatott azután Atho, majd Atha-vá. Ugyanúgy, mint Bors Bars-sá, Oba Abá-vá. Ime, az 1113-iki zobori oklevél 1410-ben átírt része Ottó helyett Atha névalakkal él.³⁰ Anonymus két évszázaddal előbb általában Atho-val. Hoto-t mindössze egy ízben ír.³¹ Magunknak is az a véleményünk tehát, hogy Atha nádor, a zselizi alapító, Potho-val azonos. S az eredeti névalak csak a kései írók tollán változott el. A német hős Salamon bukása utáni sorsa okozhatta, hogy neve érintetlenül csak a Győr-nemzetség családi hagyományában élt tovább, mivel szemben a magyarság a nemzetséget fivérérol, Ariboról, vagy inkább Aribo már magyar névvel illetett közvetlen utódairól nevezte el.

Maga Potho t. i. 1074 után, tehát I. Géza trónraléptével, ismét német földön tűnik fel. S 1104-ben bajor hazájában „plenus dierum, non longe a Ratispona” éri utol a halál. Csendes, békességes elmúlás, hosszú küzdelmes élet után — akárcsak Botondot. Ez a fordulat azonban nem cáfolja magyarországi életszakaszának valóságát.³² Salamon bukásával, a Béla-ág uralomra jutása után gyökeres, Salamon király olyannyira előkelő hívének emigrációba kényszerülését elégségesen megokoló rendszerváltozás következett. Fivérének, Aribónak fiatalabb korú, a magyar környezetbe 1063 és 1074 között beleszokott és beleilleszkedett, az új rezsimmel könnyebben megbékélt, talán már itt is született leszármazottai ugyanekkor bizvást itt maradhattak. Őket kellene a Győr-nemzetség első, a magyar földdel összenőtt tagjainak tekintenünk. Korai okleveles anyagunk szörnyű szegénysége következtében

26 *Karácsonyi*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. 96. o. (Az Atha—Potho azonosítással ellentétes véleményre l. *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: Tanulmányok Budapest múltjából XVI. Bp., 1964. 49—50. o.; *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp., 1971. 77. o.; kiég.: V. L.)

27 X. és XI. századi történeti elemek a Nibelung-énekekben. In: Történetírás és forráskritika. Bp., 1938. 329. o.

28 V. ö. *Századok*, 81 (1947) 40—41. o. és 64—67. o.

29 *Gombocz—Melich*: Magyar Etymologiai Szótár. Bp., 1914—1944. I. 2. o.

30 „Seditione autem Athe ducis Moraviensium” — írja Ottó hercegről. Uo. I. 168. o.

31 Anonymusnál még Athonis, az oklevélben már Athe az alakuló tulajdonnév genitívusza. Nyelvészeink mondhatnák meg, hogy az Atho névforma nem a magyar ata, atya szó hatása révén nyert-e a végzetet?

32 Anonymus „pons Guncil”-ja kapcsán teljes egyetértésben idézte Hóman gondolatmenetét akadémiai székfoglalójában *Jakubovich* is. (Adalékok az Anonymus kérdéséhez. *Akadémiai Értesítő*, 1926. 162—165. o. V. ö. *Paris* 3. számú jegyzetét, SRH I. 113. o.) Dolgozata végleges alakjának szövegéből (P. mester. In: Klebelsberg Emlékkönyv. Bp. 1925. 169—213. o.) azonban ez a részlet kimaradt.

tudni sajnos mitsem tudunk felőlük. Minden hírvétel nélkül egy teljes évszázadon kell átgázolnunk, míg a Győr-nemzetség, a „generatio Poth” első, név szerint ismert tagját elérjük. A bennünket leginkább érdeklő Óvári- és Kéméni-ág őseit Istvánnak hívták s családja ekkor, a XII. század második felében, egyike a legelőkelőbbeknek. Fia, Csépan, a századforduló nádora, kinek halála után az ország első méltóságát öccse, Poth vette át. Ők ketten alapították 1208-ban a nevezetes lébényi monostort. Ugyanúgy Szent Jakab tiszteletére, mint annak idején Atha nádor a zselizit. S leg-
alábbis ebben a családban nemcsak Szent Jakab kultusza élt, de a Poth név ha-
gyományja is. Poth nádor fiát, kiről 1221 és 1233 között esik említés, ugyancsak Poth-nak hívták.³³ Az Óvári-ág birtokteste Magyaróvár körül, Moson megyében feküdt, a nyugati határ besenyő őrrei szálláshelyének tőszomszédságában. Poth ná-
dor nevét őrzi a Fertő keleti partján Pátfalu, 1217-ben Potesdorf, egy századdal később „in Hungarico Pothfalva”, melynek földjét, mielőtt királyi adományul kapta volna, besenyők bírták.³⁴ István harmadik fia, Mór, 1193-ban Somogyban ugyan-
csak egy „villa Bissenorum” közvetlen szomszédságában volt birtokos.³⁵ Minden-
esetre sok érintkezésük adódott magyarosodó vagy elmagyarosodott besenyőkkel; hallhattak a buzogányos Botond felől. Közöttük alakult-e ki az a hiedelem, hogy nagy emlékü ősiük Potho és a mesés hírű Botond egy és ugyanazon személy? — vagy az azonosságot Anonymus ugyanezen összefüggésekről, talán előttünk ismeretlen kapcsolási lehetőségekről is tudó alakító készsége termelte ki s mintegy reáoktrojálta azt a korában élő Potho családjára? — nem tudjuk. Jegyzőnk Botond-részletei mindenestre erőteljes szerzői beavatkozásokra engednek következtetni. Hogy Botond a bitófán halt Lél és Bulcsu vezértársa lett volna, sehogyan sem származ-
hatik a Poth-nemzetség tudathagyatékából. Anonymus kronológiai irányítója két-
ségkívül a parasztnép Botond-mondája volt. Ha tartalmát nem is fogadta el, ebből merítette azt a meggyőződést, hogy Botond szereplése a honfoglalás, illetve a kalandozások korába esik. Ebben a kötöttségben ismerhette meg a Győr-nemzetség ha-
gyományát s tehetette a királyság előtti korszakba ilyenformán szükségszerűen visz-
szavetített, névösszehangzás alapján Botonddá varázsolt Potho-t anakronisztikus küzdelmek hősvé. A német gróf és a Győr-nemzetség genealógiai kapcsolatában még abban az esetben is hinnünk kellene, ha Hóman Potho = Atha egyenletét meg-
tagadnánk. Anonymus csak úgy asszociálhatta a nyugati harcterek java dicsőségét Botonddal, ha tudott egy megvesztegetően hasonló nevű magyar, s egyúttal nyugati múltú hős ragyogó életpályájáról. Tudomását viszont semmiképpen sem Ekkehard szövegéből vette. Más forrásra, mint a Győr-nemzetség szóhagyományára, bajosan gondolhatunk. Jegyzőnk szövegezése amúgy is ilyen természetű, pozitív részletekkel nem rendelkező tudatelőzményre vall. Botond feltűnő kiemelését nyilván Potho legendás fénybe öltötött emléke követelte, de meg kell jegyeznünk — ez ismét anonymusi vonás —, hogy új anyagot kedvence kedvéért sem költött.³⁶ A honfoglalás és a kalandozások történetébe Botondot, természetesen vezető helyen, egyszerűen beleékelte. Külpiün birtokának és Botond temetkező helyének rögzítése a Botond-nem hagyományából való; a nyugati harcterek Botondjáról ilyen értelmű adatszerű észrevételt sehol sem ejtett. Félreérthetetlen jelentésű ellenpróba, hogy ha a nyugati kalandozások és küzdelmek anonymusi leírásából Botond leginkább kiemelt szemé-
lyét kiiktatnánk, a történeti kép ugyanaz maradna, az előadás lényegén nem es-
nék változás. Az író műveletet de facto végrehajtó krónikaszovegek ezt világosan tanúsítják.

33 V.ö. *Karácsonyi*: i. m. II. 97. o.

34 *Karácsonyi*: i. m. II. 98. o.; V.ö. *Wenzel*: *Árpádokiró új okmánytár*. X. 454. o.

35 *Knauz*: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. 144. o. Ma Rimabesenyő község Nagyatádtól délkeletre. *Győrffy*: *Besenyők és magyarok*. Bp., 1940. 14. o.

36 Jellemző, hogy a bőséges donációkat osztogató Árpád egyetlen birtokadományáról sem tud az annyira kiemelt Botond javára. V.ö. *Marczali*: i. m. *Akadémiai Értesítő* 1916. 96. o.

Ez az a határ, ameddig Botond eredeztetésében elmehetünk. Anonymusnak vannak naiv, megokolatlan, téves, sőt tarthatatlan megállapításai és következtetései, de légből kapottak, gyökértelenek nincsenek. A besenyő eredetű, de ő már magyar-nak tudta Botond személye szinte szeme előtt alakult mondi színezetű hőssé, alakja a XIII. század folyamán egyre színesedik. Hogy ezt egy hasonló nevű, a magyar múltba nemcsak belesodródott, de bele is nőtt, már-már ugyancsak mondi rangsorozást nyert s emellett nyugati területeken is emlegetett hérosszal azonosította, ez az eljárás viszont nagyon is Anonymusra vall. Talán annál is inkább, mert visszatérve egy előbb megpendített, bizonyíthatatlan, de elvégre lehetséges feltevésre, Anonymus szereposztását Győr-nembeli kortársai is oszthatták, legalábbis elfogadhatták. Hivatkoztunk a két egymást követő s Anonymussal nagyjában egyidejű nemzedékiben felbukkanó Poth-névre s nyilvánvaló besenyő kapcsolataikra. Későbbi igazoló támasztékot sajnos hiába keresünk. De a hagyományok ingadozók, s a XIII. század éppen az a korszak, mely szinte kegyetlennek mondható hagyományseréket hozott. A tatárjárás valóságos borzadást szült mindentől, mi a Kelettel kapcsolatos, s ugyanebben az irányban hatott a IV. Béla alatt betelepült kunoktól való idegenkedés is. Kézenfekvő, hogy az ezekre az eseményekre következő évtizedek a pogány hősöktől való származás tekintélyét és kívánatosságát erőteljesen alászállították, még tagadhatatlanul keleti eredetű nemzetiségek tudatában is. Ha a királyi ház a világhódító Attilával való vérségi köteleket elháríthatta,³⁷ a nyugati határ közelében birtokos, a krónika német néven nevezte, nemegyszer a németekkel cimboráló³⁸ Óvári Konrád is megfelelőbbnek ítélhette a hegedősök Botondjától való származás elutasítását. Ami a Győr-nemzettség, a század első felében élt tagjai szemében elfogadható hagyomány, elfogadható azonosítás lehetett, az ő tudatában már más jelentésben tűnhetett fel. A krónikák tatárjárás után írásba foglalt szövegei a Poth-származtatást fenntartják; Botondról, Anonymus Botondjáról nem tudnak semmit.

Pusztán írásba foglalást említve keveset mondanánk. A krónikák advena-lajstromának a Győr-nemzetiséggel foglalkozó eredetije — nyilván a XIII. századi krónikás alapvető hagyatéka — nem valamely régi feljegyzés megisméltése és átírása, hanem nyilvánvalóan az akkori Óvári-ág, vagy inkább csak Óvári Konrád beállítottságának visszhangja. A magyar megnevezést nem is említi, a Győr-nemet „generatio Poth”-nak nevezi s tagjai közül mindössze kettőről emlékezik meg. A beköltözött ősről, kit szerinte Ernestus-nak hívtak és Óvári Konrádról, ki ilyenformán a feljegyzéskészítő legelőkelőbb, leginkább említésre méltó Győr-nembeli kortársa kellett hogy legyen. A személynevet sem magyar formában idézi, Conradus de Altumburg-ról beszél, a Poth nevet is németből magyarázza. Ernestust azért hívták Poth-nak, mert Konrád (!) császár idején követségben járt András és Salamon királyok udvarában. „Poth enim Teutonice, Latine nuncius sonat” — írja a XIV. századi krónika (SS. I. 298. o.). A névszármaztatást nyilván a kései krónikaszerkesztő eszelte ki, Kézai t. i. nem említi. Nála Poth az igazi, az eredeti név, minden követjárási melléközöngé nélkül, Ernestusé csak másodlagos.³⁹ „Pot de Lebyn, qui nomine alio Ernestus est vocatus.” (SS. I. 189. o.) Kétségtől erős átalakításokat sejtethetünk — Kézai a XIII. századi alapszöveghez mindenestre közelebb áll e helyütt mint a krónika —, de a mi szempontunkból nem ez a viszonylat a fontos, hanem a krónikás genea-

³⁷ Anonymusnál Attila még az Árpádok őse, a krónikákban már csak a tagadhatatlanul keleti eredetű, nem ízig-vérig magyar Abáké. A hangulatot illetőleg v. ö. IV. Béla király rendkívül sokatmondó 1258-iki levelét a párához. A szöveg Attilát „a tatárral állítja párhuzamba”. *Marczali: A magyar történelem kútifői.* 161—166. o.

³⁸ *Karácsonyi: i. m. II. 99. o.*

³⁹ Az Ernestus név nb. önmagában is meglehetősen gyanút keltő. Így hívták II. Konrád császár fiát, a német Ernestus-monda hőst. S Konrád császár nevét mint látjuk, a krónikás advena-lajstrom is belekeveri a Győr-nem genealógiájába. Egészen időszerűtlenül, mert I. András trónra kerülése idején II. Konrád régen halott volt már. Szinte azt gondolhatnánk, hogy a Győr-nembeliek Pothot a valóságosnál is előkelőbb rokonságba akarták keverni. Az Ernestus-monda állítólagos analógiáira nézve v. ö. *Mellinger Kamilla* részletes egybevető kísérletét Bp., (Botond. 1912. 21—34. o.). Dolgozata egyéb megállapításait zárójelzetünkben összegezzük.

lógia adta időmeghatározás. A krónikaszöveg Potho-Ernestus magyar földre telepedését — a tényállásnak megfelelően — Salamon király korába teszi s Pot de Lebyn-t a Géza-kori beköltözők után említi a közelebbi korhatározást nem nyújtó Kézai is. A XIII. századi krónikást ezek az alapvető időadatok, mindenesetre gondolkozóba kellett hogy ejtsék. A Salamon korában magyar földre érkezett Potho-nak nem lehet a honfoglaláskori Botonddal semmi közössége. Anonymus Botondját mindenestől el kellett tehát ejtenie, amint az meg is történt. Szerintünk, bár ő maga nem hozta fel, ez a legnyomósabb érv Marczali azonosítása mellett. A középkor másoló hajlandóságát ismerve szinte lehetetlen feltennünk, hogy a krónikaszövegek az anonymusi Botond-részleteknek legalább valamely szilánkját át ne vették volna, ha nem tudatos kihagyással kellene számot vetnünk. De a krónikás, alapvető meglátással, tisztában volt, amint még tisztában is lehetett, az azonosítás anonymusi eredetével. Tudta, hogy Anonymus Botondja mögött Potho lappang. S Botond félretételével egyetemben Potho német voltát is kifejezésre juttatta. A Béla-ág története a zselizi alapításon kívül nem ejtett szót felőle. Ezt is, mint láttuk, az Atha névhez fűzte; a XIV. századi szerkesztő kezébe legalábbis ilyen helyesírású változat jutott. Ekkehard kora óta, mikor Potho dicsőségétől Pannónia legalább annyira visszhangzott, mint a német, vagy olasz föld, két évszázad telt el. Az emlék elkopott. Potho személye összenőtt azével az Ernestuséval, ki talán Aribo szülöttje volt (?) s kitől a nemzetség magát közvetlenül származtatta. A krónikás alapvető azonban — a követ-etimológia mint említettük, kései tudákoskodás — sem Pothoról, sem Ernestusról semmi érdemlegeset nem tudott. Potho anakronisztikus környezetbe ültetett s Botond nevéhez fűzött kalandozáskori múltjának Anonymus maradt ilyenformán az egyetlen, jogosan félretolt tanúsága.

Marczali azonosítását, legalábbis annyiban, hogy a „generatio Poth” névadója maga Potho comes, Sebestyén is elfogadta. Botond azonban szerinte nem azonos vele; Botond szigorúan magyar mondai hős. Ha Pothot a néptudat Botonddal azonosította volna, a krónikák advena-lajstromai nem Pothot, hanem Botondot tették volna a Győr-nemzetség ősevé.⁴⁰ Pontosan ugyanezt kellene mondanunk, ha Anonymus és a krónikák Botondját egy és ugyanazon személynek tekinthetnénk. Az anonymusi előkelőség és a buzogányos Botond között azonban Sebestyén nem tett különbséget. Így nem vehette észre, hogy az advena-lajstrom a Győr-nemzetségnek a krónikással egykorú tudomását visszhangozza, maga a szöveg viszont a besenyő eredetű Botondról beszél. S hogy kettejük személyiségét névegybehangzás és Potho ragyogó emlékének Botondra háritása alapján nem néptudat, illetve mondai motívumvándorlás, hanem Anonymus döntése olvasztotta egybe. Ez az ellenérv tehát Marczali eredeztetését, bár Botond kettős mivoltát ő sem tette szóvá, nem rontja le. Király György Thierry Botond-értelmezésén alapuló tagadása ugyancsak nem. Thierry a krónika „*minus Hungarorum*”-meghatározását, hősünket egyenesen törpének tekintve, Botond testi méreteire vonatkoztatta.⁴¹ Holott az eredeti, az érintetlen monda az aranykapu⁴² hatalmas erejű bezúzóját aligha tehetette törpévé. A hegedősök lehet hogy kiemelni kívánták viszonylag kisebb termetét a bizánci óriással szemben, de a párharc — mint láttuk — nem tartozik a monda eredeti tömbjéhez. Király szerint a krónika minősítése nem fér össze Ekkehard idézett szavaival, hogy ti. Potho a magyar tudatban az antik óriások versenytársává lett.⁴³ Ha így volna, akkor sem volna végeredményben igaza, mert — ismét a kettősség

40 A magyar honfoglalás mondái. II. 161—162. o. és 166. o.

41 *Le conte du nain Botond. Histoire d'Attila.* II. 374. o.

42 A krónikák érckapuról (*aerea, metallina*) beszélnek, Anonymus „*porta aurea*”-ról. (SS. I. 87. o.) Kétségkívül ez az eredeti emlék. A bizánci tudósítások a támadó barbárok erőfeszítéseivel kapcsolatban mindig a város Aranykapuját emlegetik. Ez a birtoklás ragyogó szimbóluma. Boleszlo is Kiev „*aurea porta*”-ját hasította át. V.ö. *Marczali*: i. m. *Akadémiai Értesítő*, 1916., 92—96. o.

43 A magyar ősköltészet. (Éthika könyvtár, VII.) Bp., 1921. 100. o.

észre nem vétele és elhanyagolása — Ekkehard a német grófról, a krónika a besenyő tudatból örökölt Botondról beszél. Hogy a krónikást, vagy akár már az énekszerzőt a Botond nevéből kicsendülni vélhetett magyar kicsinyítő, illetve becéző d-képző némileg befolyásolhatta, feltehető. De a „*minus Hungarorum*” meghatározás, úgy hisszük, lényegében semmi egyéb, mint a „*rectus Hungarus*” folytatólagos aláfestése. Botond nem előkelőség, szerény tagja a magyar seregnek. A magyar vezérnek nem törpe volta, hanem azért kellett a sok „*minus Hungarorum*” közül őt emelni ki, mert a kapuzúzó besenyő hagyomány az ő nevében tárgyiasult.⁴⁴

Anonymus a Botond-mondát még egészen eredeti állapotában ismerte meg. Csak a réstörésről tud, a monda lényegéről, a továbbalakulás utána kezdődik, de igen hamarosan, s e gyors továbbalakulásnak nyilván visszamenő jelentése is van. A magyar színező készség nem sokáig maradt tétlen. A befogadtatás nem sokkal történthetett Anonymus kora előtt. A monda kétségkívül népvándorláskori eredetű. Hogy besenyő kézen nem fejlődött tovább, egyrészt (eredeti jelentésében) nehezen érinthető és módosítható tartalma — a magyar énekesek a párharc beiktatásával az erotikus jellegű jelenetet virtus-cselekménnyé változtatták —, másrészt a besenyő tudatnak a (gyorsan beállott) politikai széthullással együttjáró elszegényedése és kimerülése okozhatta. Mindenesetre ősi érintetlenségében került magyar kézre. A Botond név egy helytörténeti vonatkozása azt is elárulja, hogy körülbelül mikor. Krónikaszovegeinkből a besenyők a II. Géza utáni időket ismertető fejezetekkel eltűnnek. Hősünk neve történetesen hozzásegít a beolvadási folyamat időrendjének pontosabb rögzíthetéséhez. Nehány szót kell ejtenünk a Mátra-vidék településtörténetéről.

Az Abák országrészének legrégebb emberrétege kétségkívül kavár. Amit — nyilvánvalóan az Abák hagyományára támaszkodva — Anonymus a honfoglalás előtt csatlakozó kunokról elbeszél, egyedül a kavarok múltjával egyeztethető. „Kunjainak s a kavaroknak az azonossága kézenfekvő” — írja Németh Gyula.⁴⁵ Fehér Géza az Abákat s Mátra vidéki népüket besenyő eredetűnek ítélő elmélete⁴⁶ a történeti tényállással kibékíthetetlenül ellenkezik. Anonymus hét kun vezér csatlakozásáról, mindenesetre figyelemre méltó erőgyarapodásról értesít. Ám hogyan lehetek volna a halálos ellenségek, félelmetes üldöző szerepükkel egyidejűen, a magyarság hűséges, a foglalási küzdelmek jelentékeny részét vállaló, nagy számban csatlakozott fegyvertársai? Az Abák területének tagadhatatlanul volt jelentős besenyő lakossága is. De ennek beérkezését itt is, másutt is, későbbi időkre kell tennünk. Anonymus a tömeges beköltözés kezdetét tudvalevőleg a vezérkorszakba helyezi. Tudósításai értékét illetőleg azonban különböztetnünk kell. Hogy a Tomaj-nemzetség őse, a „de

44 A monda Botondja az eredeti elképzelés szerint semmi esetre sem lehetett törpe. *Ipolyi* nagyon helyesen látja, hogy a résütés természetfeletti erő képzetével emeli ki alakját. (Magyar Mythologia. Pest, 1854. 167. o.) — *Nagy Géza* a szó török jelentését egyenesen magas, emelkedett felnőtt-nek tartja. [*Turul*, IX (1891) 117. o.] — Hiteles és a besenyő eredettel egyedül számoló etimológiáját *Paiz Dezső* adta: a Botond névben a bot szónak n-d képzős származatát sejtjük. Ugyanis a bot az ősmagyarokról jelentetett valami buzogányfélélt, minek használata a konstantinápolyi kaland korára jellemző volt s a jelképi kapcsolatnál fogva nevéül szolgálhatott. (Régi személynevek jelentésana. *Magyar Nyelv*, XVII [1921] 162. o.) V.ö. még uo. 161. o.: Találkozunk krónikáinkban a magyarból megfejthető személynevekkel is. Ezek azonban jöhetnek nem a hagyományból idézett személyek nevei, hanem a krónikás maga teremtette alakjaié, kiknek a nevért értelmezési képessége körébe esőkből úgy választotta meg, hogy a névvel az illető személynek tulajdonított szerepet jellemezze. Botond neve kétségkívül ilyen, de talán sikerült valószínűsíteni, hogy személye élő besenyő hagyományból öröklött s nem a krónikás okoskodta a kalandozások korában nem használatos fegyver török eredetű neve alapján. A megtelepült és paraszti sorba jutott besenyők körében vált a mondahős hozájuk hasonló származású, eredetű emberré és majd kerülhetett közzivítézi minőségben a magyarság szellemi birtokába.

45 A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 223. o.

46 Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. Kőrösi Csoma-Archívum I. 123—140. o. Korai település — s az Abák népéé kétségkívül ilyen — szerinte csakis besenyő lehet. A kavarokat nem veszi tekintetbe. Anonymus szerinte a rendelkezésre álló és szövegében fel is használt időadatok alapján változtatásokat ejtett a krónikás hun történet Attila—Csaba—Aba származatásán (126. o.). Eszerint a királyi jegyző ismerte volna a nyilvánvalóan utána keletkezett, első ízben Kézainál feltűnő hun krónikát! Világos, hogy éppen ellenkezőleg, a királyi udvar körében átalakuló. Attilát megtagadó szemlélet szolgálatában Kézai tolta félre Attila és Árpád vérségi kapcsolatát. Anonymus az Attila—Aba genealógiáról még nem tudhatott s nem is tud.

ducali progenie” származó Thonuzoba még a X. században érkezett magyar földre, alig lehet kétely tárgya. Egyes előkelőségek népiüktől sértődés, pártütés, esetleg félreértések okán is aránylag könnyen elszakadhatnak. Nagyobb tömegek felől ugyanezt csak akkor mondhatjuk ki, ha — mint a kavarak esetében — hiteles forrás bizonyítja. Igen kétes, sőt valószínűtlen ezzel szemben a nyugati végek besenyő határórségének vezérkori megszervezése. Anonymus az országhatárok kitűzését, a „constitutio regini”-t Zsolt fejedelem korszakának tulajdonítja, de a határ, melyet leír, kétségtől XIII. századi viszonyokat tükröztet. Nyilván visszavetítésről van szó a besenyő határöröket illetőleg is. (V.ö. *Knizsa*: Magyarország népei a XI. sz.-ban. Szt. István Emlékkönyv, II. 438. o.). A Zsolt-kori betelepülés időben szomszédos volna Konstantinos művének keletkezésével, s a császár a korabeli besenyőket tudvalevőleg még a magyarság félelmének mondja (De administrando imperio. III. fejezet). A besenyők napja ekkoriban még magasan állt; nagyobb tömegeket leválasztó szakadással ilyen korai időben aligha számolhatunk. Szent István jóval korábbi életszakai, s még a XI. század is, jóval elfogadhatóbb emlékezést őriznek. A Kisebbség tud besenyő csoport bekéredzkeséről, de ugyanakkor besenyő invázióról is (SS. II. 397—398. o.). Utóbbiról a Nagyobb legenda is említést tesz (Uo. 389. o.). A hatalmas szomszéd nép tehát hanyatlóban⁴⁷ ugyan, de még mindig, még a királyság kezdőkorában is, veszedelmet jelentett. „Tunc Ungaris imminabant.” (Uo.) A Nagyobb legendának a Salamon kori besenyőellenes küzdelmeket még nyilván átélte szerzője őszintén beismeri, hogy a század első felében a besenyők még fenyegető támadók voltak. Pedig a legendáirók korára a helyzet gyökeresen elváltozott. A XI. század második felében, a besenyő birodalom végleges széthullása idején beállott komoly fordulat a tömeges beszállás kezdete. Zoltán vezér I. Gézának felajánló, Salamon megsemmisítését ígérő besenyői a legelső tömeges települők közé tartozhattak (SS. I. 395. o.)⁴⁸. Akkoriban számos más raj is érkezett. Nem egy időben és különböző helyekre. A Délvidékre, a Botond-nem szállásterületének felfedezéséből következően, bizonyosan. Ha nem is szívesen látott vendégekként, nyilván az országban maradtak a II. István kori menekültek is, az őket becéző király halála után talán az Abák területére húzódva (?). Azt az erőteljes besenyő beáramlást azonban, mely Nógrád, Gömör, Heves és Borsod területén Belitzky szerint a kavar törzs határsávjába ékelődött,⁴⁹ mivelhogy kevesen voltak,⁵⁰ nem nekik tulajdonítanánk. Azt kell hinnünk, hogy a XII. század későbbi éveiben a délvidéki, Magyarországon már évtizedeket töltött besenyő lakosság mozdult meg s indult tömegesen észak felé. Az időviszonyokat illetőleg éppen a Botond-hagyomány értelmezése adhat célravezető tájékoztatást. Heves megye területén — Besenyő mellett, jellemző szomszédság — feltűnik ti. egy Botond nevű település.⁵¹

47 Az idegen zsoldba állás — említettük Boleszlo besenyőit — még nem szétesésre vall éppen, de mindenesetre jelzi a harcok rendet együtt tartani és foglalkoztatni már nem tudó központi hatalom elgyengülését.

48 A korábbiak, ha nagyobb lélekszámot hoztak is, mint aminőt a Kisebbség legenda értesítése mögött kereshetünk, még mindig inkább szórványok lehettek. Ilyet jelezhetnek a századi alapítólevélből (1067 körül) kiolvasható besenyő nyomok. (Wenzel: *ÁUO.* I. 24—25. o.) Ilyen lehetett az a hadifogoly csoport, melyet Jan soproni ispán ejtett Belgrád alatt. (SS. I. 371. o.)

49 A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. Domanovszky-Emlékkönyv, Bp., 1937. 90—91. o.

50 A kun (=besenyő) vezér a krónika szerint „a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat.” (SS. I. 444. o.) Miatán Komnenos János császár megsemmisítő győzelmét Bizáncban „besenyő ünnep” örökítette meg, (V.ö. *Pauler*: *Árpádok I?*, Bp. 1899. 433. o., 236. jegyzet), II. István kedvencei nyilvánvalóan besenyők lehettek. *Mátyás Flórián* (Fontes domestici II. 265. o.) az ittkezdettek a krónika téves szóhasználata alapján telepíti palóc földre. Hovakerülésük egészen bizonytalan.

51 *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. I. 59. o.; *Karácsonyi*: i. m. I. 274. o. Bár a helynevekre támaszkodó településtörténeti következtetések kényes voltát illetőleg teljesen egyetértünk *Moór Elemér* (Nyékek és svábok, kérek és besenyők Nyugatmagyarországon. *Magyar Nyelvtör.* LXIV., [1935], 57—64. o.) és *Knizsa* (A nyugatmagyarországi besenyők. In: Domanovszky Emlékkönyv, 323—337. o.) óvatosságra intő megjegyzéseivel, a Botond—Besenyő névpár jelentésében nem kételkedhetünk. Idegen környezetbe ültetett besenyő településről tanúskodnak.

A kavarok neve már történeti feljegyzéseink megindulása előtt feledésbe merült. Anonymus meglehetősen elcsúszottan ugyan, Ménmarót révén még tud bizonyos kazár vonatkozásról. Kavarokról ellenben, kik a magyarok nyelvét Konstantinos szerint már a X. században megtanulták — semmit.⁵² A XI. század végén a Mátra-vidék népe bizonyos, hogy ízig-vérig magyar volt már. A múlt, a csatlakozás emléket csak a legelőkelőbb nemzetségek, mindenekelőtt az Abák család hagyománya őrizte. Ha a Mátra-vidék lakosságát utóbb poloveceknek — a kunság orosz elnevezése — palócoknak nevezik, nem jelenthet mást, mint hogy a terület színmagyar néprajzi képét kun települések változtatták el. Éspedig tömegesebbek. Nem vethetjük tehát el az 1091-iki, Kapolcs seregéből ejtett hadifoglyok feltelepítésének lehetőségét. A továbbiakra nézve pedig helyben kell hagynunk Hunfalvy vélekedését, ki Kálmán király oroszöldi házasságának 1104-iki dátumától számítja a kétségkívüli északkeleti kun beszivárgás megindulását.⁵³ Az orosz belviszályok, a magyar beavatkozások, s a kunoknak az osztályoskodók közötti nem mindig szerencsés helyezkedései okozhatták a bevándorlás — néha talán beözönlés — folytatódását, körülbelül a század derekáig. Miután az ugyanide sodródott besenyő lakosság a terület palóc jellegén nem változtatott, a minősíthető besenyő beáramlás utóidejűségére, már erősen magyarosodó, vagy inkább elmagyarosodott lakosságot hozó utóidejűségére kell következtetnünk. A kun településnek névváltoztató nyoma maradt, a besenyőknek már nem. Nyilván nem volt miért. A Botond nevet északra átültető felvándorlás besenyői mögött tehát legalább két emberöltőnyi magyarországi múltat kell keresnünk, s megmozdulásukat a Mánuel-féle bizánci inváziók megindította, többszörösen igazolható, nagyarányú belső migrációs folyamat részének tekintenünk. Ekkorra, a XII. század második felére a besenyők elmagyarosodása nagyjában befejeződött. A Botond helynév eponymosa mindenesetre magyar volt már. A névéhez fűződő monda, a Botond-monda ekkorra bízvást magyar birtokba kerülhetett. Így a parasztok „hazug” meséiből aránylag frisskeletűen jutott annak az Anonymusnak a tudomására, ki a Mátra-vidék lakosai között származás szempontjából már nem különböztetett. Nyilvánvaló, hogy nem volt hozzá módja. A besenyő eredetű felköltözők név szerint kun környezetbe érkeztek, de ekkorra a velük nagyjában azonos tartalmú magyarországi múltat maguk mögött tudó Mátra vidéki palócok asszimilációja is körülbelül befejezett kellett hogy legyen. Anonymus korára bizonyosan. A hegedősök énekeiből Botond besenyő eredetének minden nyoma kivészett, maga a besenyő népnév is eltűnt, de ez az egyetlen különbség. Anonymus korára a kunnak sem volt már idegen csengése. A Mátra-vidék népe a maga egészében ismét magyar volt már; a múlt elmosódott. Anonymus kunoknak nevezte őket, s abban a meggyőződésben élt, hogy eme bizonyos kunok őkei, akárcsak Aba-nembeli uraik, a honfoglalókkal együtt érkeztek az új hazába. Holott az ősi megszállás csak a kavarokra nézve igaz. Am hangsúlyoznunk kell, hogy elbírálása nem egyéni hiedelem. Tudvalevő, hogy az 1232-ben alapított, palóc területen fekvő Béháromkúti ciszterci apátságot is „abbatia Cumanorum”-nak nevezték.⁵⁴

Anonymus, mikor az erősen vegyes eredetű lakosságot egységesen kunnak ítélte, természetesen tévedett. De tévedése érthető és megokolható. Ismerve az Abák keleti származását, s területük akkori népének elnevezését, nem is mondhatott volna mást. Tarthatatlanok, de bizonyára megokolhatók Botond-részletei is. Felgyülem-

52 *Moravcsik*: Biborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzásáról. 39. fejezet, 174—175. o.

53 Magyarország ethnographiája. Bp., 1876. 363. o.

54 *Ipolyi*: A kunok béh-ááromkúti, másképp apátfalvi apátsága. *Archaeologiai Közlemények*, VI. 1—59. o.; *Fuxhoffner — Czínár*: *Monasteriologia regni Hungariae*. Pest, 1860. II. 80 o.; *Rupp*: Magyarország helyrajzi története. Bp., 1872. II. 42—44. o.

lésük eredete, bár nem akadhattunk olyan feltevésre, mely a Marczali-féle Potho-azonosítást valószínűségben csak meg is közelítené, hipotetikus jelenség. S fogya-
tékos adatállományunk birtokában, bár iparkodtunk Marczali fel nem használta
anyagot is sorompóba állítani, nyilván az is marad. A Botond-monda besenyő eredete
viszont, úgy találjuk, kétségtelen. Az anonymusi tudósítások közül a monda szem-
pontjából mindössze egyet kellett szükségszerűen felhasználnunk: a Külpün-szár-
maztatást. Ez pedig a Botond név jelentésével egybevetve feltétlenül hiteles és hitelt
érdemlő. Az anonymusi adat s a krónika besenyő fegyvert forgató hőse egymást
kölcsonösen igazolja. A mondai Botond nem történeti személy, egy vágyálom meg-
testesítője a besenyők virágkorából⁵⁵: Bizánc birtokba vételének besenyő vágyálmát
testesíti meg.

Золтан Тот

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЛЕГЕНДЫ О БОТОНДЕ И СВЯЗАННОЕ С БОТОНДОМ НАСЛЕДИЕ АНОНИМУСА

Резюме

Те несколько отрывков из нашего былинного наследия, которые удалось спасти и сохра-
нить в летописях, были включены в сборники текстов не в одинаковой степени зрелости. Если
легенда об орлах дошла до нас из глубины веков в форме, свидетельствующей о длительном
её развитии и существенном преобразовании, то списки легенды о Ботонде — если сопоста-
вить совершенно крайне противоположные типы — рассказывают об истории Ботонда,
расколовшего топором ворота Константинополя, в форме, которую можно считать не тро-
нутой со времени её происхождения. Легенда об орлах по форме и содержанию была отшли-
фована почти до стройной завершенности народных сказок. Легенду о Ботонде время как
бы обошло и сохранило в записи XIII века.

История орлов, очевидно, представляет собой выкристаллизовавшееся в легенду повество-
вание о спасении от печенегов. Летописный текст сохранил память о длинном пути, переходе
чрез горы, о закономерности поспешности похода, об огромном уроне в поголовье скота,
понесенном пришлыми племенами, и, наконец, память о благополучном спуске в Предлесье.
Но дошедший до нас вариант легенды уже изменяет, смягчает характер и значение преследо-
вания и шпески. Ко времени записи летописного текста память об угрозе печенегов была
совершенно позабыта. Утратилась память об их военном превосходстве. Процесс их ас-
симилиции с венгерским элементом приближался к завершению. В XIII веке кто мог уже
поверить в то, что обретение новой родины было непосредственно вызвано предками посе-
лившихся здесь печенегов?

Память о перепитиях вторгшихся обретателей родины является более сложной и по со-
держанию и значению темой, чем легенда о браважных деяниях Ботонда. Естественно по-
этому, что преобразующая работа времени могла оказать на нее более легко и более интен-
сивно свое влияние. В глазах исторического наблюдателя, несмотря на это, трехсотлетняя
неизменность легенды о походе Ботонда является чуждым явлением. Легенда об орлах раз-

⁵⁵ *Mellinger Kamilla* a Botond-kérdésnek szentelt disszertációjában (Botond. Bp., 1912. 1—52. o.) nem egy figye-
lemreméltó észrevétellel találkozunk, de levezetési szétfolyók és eredményhez nem vezetnek. Helyesen látja, hogy
Anonymus „valamely neki hitelesnek tetsző kútfő alapján ismeri Botondot”. (10. o.) Azt a véleményét is osztjuk, hogy
Anonymus esetében nem a Botondra vonatkozó adatállomány az elsősorban fontos, hanem „szívós ragaszkodása
Botond alakjához”. Pontosabban: ennek a különleges magatartásnak a magyarázata. Erre nézve azonban nem ka-
punk érdemleges felvilágosítást. Botondot az anonymusi elbánás alapján történeti személynek ítéli. Hogy mikor élt,
Árpád vagy a kalandozások korában? — bizonytalan. Szerinte „több magyar seregvezér vitészségének hordozója”.
(11. o.) Marczali és Sebestyén azonosításait elveti, mert szerinte semmiképpen sem volna érthető, hogy olyan előkelő
német úr, mint Potho „egy még félig-meddig barbárnak tartott nemzethez, mint jövevény csatlakozzék”. (16. o.)
Furcsa, hogy III. Henrik császár ugyanakkoriban érthetőnek találta, hogy leánya eme félig-meddig barbárnak tartott
nemzet bizonytalan jövőjű trónörökösének legyen a hitvese. Adva van tehát szerinte egy X. századi, teljesen ködbe
veszett, sőt kontaminált magyar hős, történeti személy, de minden eredetmeghatározás nélkül; ez volna a kiindulás.
Erre hárult 1018 után a Boleszlo-féle kiev-i kardcsapás lengyel földről hozott hagyománya. Marczalinak a réstörést
illető lánnyal származtatását t. i. elfogadja, bár nem írott emlékek, hanem élő hagyomány alapján” (20. o.). Potho része-
sedése annyit, hogy névhasznosság alapján megóvhatta Botond nevét a feledéstől. Az alapvető kérdésekre, hogy t. i.
minek tulajdonítsuk az Anonymus lelkesedését és szívós ragaszkodását sajátos Botondjának külföldi és hazai forrá-
sokban egyaránt ismeretlen személyéhez s ez utóbbi hogyan viszonylik a krónikák Botondjához, semmi válasz.

вивалась на устах целого ряда следовавших один за другим поколений песенников до той степени, в которой мы знакомимся с ней в летописи. Легенда о Ботонда, очевидно, проникла в сознание народа гораздо позже, лишь примерно в середине столетия она утвердилась в круге интересов песенной поэзии, поставленной на службу вкусам слоя феодалов-воинов.

Позднее появление легенды о Ботонде, записанной летописцами, безусловно свидетельствует о характерной отчужденности её. Как и почему внимание письменников обратилось к такому яркому эпизоду эпохи воинских походов лишь в XIII веке? Не означает ли это, что песенная поэзия, более того, и народ не знали её много раньше? Еще более неразрешимым и таинственным по своей природе остается второй невыясненный компонент проблемы легенды о Ботонде: это наследие Ботонда в интерпретации Анонимуса, как само по себе, но еще более в сопоставлении с летописями. Здесь наблюдается своеобразная двойственность, своеобразный распад. Личность Ботонда в XIII столетии еще не является однородным явлением. Двойственность намечают сами тексты так решительно, что излишне всякого рода описание. Анонимусов Ботонд имеет мало чего общего с пробивателем стены в летописи; частности легенды о Ботонде, передаваемые летописцем, группируются не вокруг её ядра. Летописи увязывают Ботонда с Востоком, с Балканами, а взлелеянный Анонимусом герой, живший подозрительно долго, стыкуется с Западом. Вариантам присуща одна единственная общая черта: прошлое их обиход ведет в среду печенегов. Сообщаемые Анонимусом данные и герой хроники, разрушивший ворота Константинополя печенежским топором, взаимно подтверждают друг друга. Легендарный Ботонд — не историческая личность, в нем воплощается мечта из эпохи расцвета печенегов, мечта о захвате печенегами Византии.

Zoltán Tóth

DIE HERKUNFT DER BOTOND-SAGE UND DIE BOTOND-ÜBERLIEFERUNG BEI ANONYMUS

Resümee

Die dank der Chroniken erhaltenen wenigen Fragmente unseres alten Sagenschatzes waren nicht gleichermaßen ausgereift, als man sie aufzeichnete. Während die Adler-Sage — um ganz extreme Typen zu vergleichen — in ihrer überlieferten Form von einer jahrhundertelangen Vergangenheit, stetigen Entwicklung und einem starken Wandel zeugt, wurde die Sage über das Abenteuer von Botond in Byzanz durch die Kopien in einer Form überliefert, die für unberührt zu halten ist. Die Adler-Sage ist sowohl in der Form als auch im Inhalt ausgereift, abgerundet wie ein Volksmärchen. An der Botond-Sage scheint die Zeit bis zu ihrer Aufzeichnung im 13. Jahrhundert nicht gearbeitet zu haben.

Die Geschichte der Adler ist offensichtlich der zu einer Sage herauskristallisierte Niederschlag der Flucht vor den Petschenegen. Der Text in der Chronik bewahrt die Erinnerung an die lange Wanderung, den Übergang über das Gebirge, die Notwendigkeit der Eile, die Dezimierung des Viehbestandes der Landnehmer und schließlich an die glückliche Ankunft in Siebenbürgen. In der überlieferten Form wird jedoch die Bedeutung dessen, daß die Eile wegen der Verfolgung vonnöten war, schon abgeändert und abgemildert. Zu der Zeit, als die Geschichte schriftlich festgehalten wurde, war die Erinnerung an die Petschenengefährdung sowie an die militärische Überlegenheit der Petschenegen schon vollkommen in Vergessenheit geraten. Auch der Prozeß ihrer Einschmelzung in das ungarische Element näherte sich seinem letzten Akt. Wer hätte noch im 13. Jahrhundert glauben mögen, daß die unmittelbaren Verursacher der Eroberung des neuen Vaterlandes die Vorgänger der ansässig gewordenen Petschenegen waren?

Die Abenteuer der eindringenden Landnehmer war ein Thema von wesentlich komplizierterem Inhalt und zusammengesetzterer Bedeutung als Botonds Bravour. Es versteht sich von selbst, daß dieses Thema der unformenden Arbeit der Zeit viel mehr unterworfen war. Für den historischen Beobachter ist es, daß sich die Botond-Sage drei Jahrhunderte hindurch gar nicht änderte, doch ein fremdes Phänomen. Die Adler-Sage reifte im Munde vieler nacheinanderfolgender Generationen von Fidlern zu der Stufe heran, die aus der Chronik bekannt ist. Die Botond-Sage wurde durch das Volksbewußtsein offensichtlich viel später aufgenommen und gelangte erst gegen die Mitte des Jahrhunderts in den Interessenkreis der Liederdichtung, die dem Geschmack der feudalen kriegerischen Schicht diente.

Ein zweifelsohne fremdartiges Charakteristikum der in den Chroniken festgehaltenen Botond-Sage ist ihr spätes Erscheinen. Wie und warum richtete sich die Aufmerksamkeit der Schriftkundigen auf eine dermaßen spektakuläre Waffenepisode der Zeit der Streifzüge erst im 13. Jahrhundert? Bedeutet dies nicht, daß sie der Liederdichtung sowie auch dem Volk selbst erst vor kurzem bekannt geworden war? Die andere ungeklärte Komponente des Botond-Problems: die Botond-Überlieferung bei Anonymus ist sowohl an und für sich als auch in Konfrontation

mit den Chroniken noch weniger entwirrbar und viel mehr rätselhaft. Es gibt da nämlich ein eigenartige Doppelheit, ein eigenartiger Zwiespalt. Die Person von Botond ist im 13. Jahrhunderte nicht einmal eine homogene Erscheinung. Ihre Doppelheit wird durch die Texte selbst, und zwar mit einer jede Umschreibung erübrigenden Eindeutigkeit bestimmt. Der Botond von Anonymus hat mit dem Breschenschläger der Chroniken herzlich wenig zu tun, die von Anonymus aufgezeichneten Einzelheiten sind nicht um den sagenhaften Kern gruppiert. Der Botond der Chroniken ist an den Osten, an den Balkan, dagegen der verdächtig ianglebige und verhätschelte Held von Anonymus an den Westen gebunden. Sie haben nur ein einziges gemeinsames Merkmal: Ihre Vergangenheit in petschenegischer Umgebung. Die Angabe bei Anonymus und der petschenegische waffenführende Held der Chronik bestätigen sich gegenseitig. Der sagenhafte Botond ist keine historische Person, sondern Verkörperer eines Traumbildes der Petschenegen aus ihrer Blütezeit, als sie Byzanz in ihren Besitz brachten.

KELÉNIK JÓZSEF

SZAKÁLLAS PUSKÁK XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI INVENTÁRIUMOKBAN

A terminológia problémái

A XVI. század második fele történelmünknek olyan szakasza, melyben minden egyes apró erődítmény, palánk, illetve vár megtartása létfontosságú volt.

Tanulmányunk a XVI. századi magyar várak szakállas puskáinak bemutatásával, elemzésével igyekszik segítséget nyújtani a várháborúk történetének még pontosabb, még objektívabb értékeléséhez.

A kutatónak eddig is számos leltár állt rendelkezésére, melyek alapján képet alkothattunk váraink felszereltségéről, védelmi képességeiről. Az egyes összeírások következetlenségű szóhasználata azonban nemegyszer félreérthető, zavaros, ami pontatlan értékeléshez vezethet. Ezért tartottuk szükségesnek megkísérelni a szakállasok latin elnevezéseinek, terminológiájának felvázolását, tisztázását. Ennek során jó néhány olyan nehézséggel problémával, kerültünk szembe, amelyet a rendelkezésünkre álló források alapján csak hipotetikusán oldhattunk meg.

A további források feltárása tehát feltehetően módosítani fogja az általunk felvázolt képet.

1541-ben Buda elfoglalása után felgyorsult magánváraink királyi kézbe adása. A század második felére pedig már minden jelentősebb erősségben királyi helyőrség állomásozott,¹ miáltal a várak védelméről és felszereléséről való gondoskodás is az uralkodó, illetve a Haditanács feladatává vált. Nekik kellett tűzfegyverekkel és megfelelő mennyiségű lőszerrel ellátniuk a végeket.

Mivel erre a feladatra a korabeli magyar ipar nem, vagy csak korlátozott mértékben volt képes, a szükséges fegyverek és lőszernek többségét az osztrák örökös tartományokból és a Cseh Királyságból kellett beszerezni.²

Az országba érkező külföldi fegyverek elnevezései a növekvő létszámú zsoldos egységek, a német nyelvű katonai felső vezetés és adminisztráció közvetítésével a magyar tisztek és katonák körében is egyre ismertebbekké váltak.³ De szükség is volt erre, hiszen a tűzfegyverek tekintetében sokkal következetesebben használt német terminológia jóval pontosabban tudta kifejezni az egyes elnevezések tényleges tartalmát, mint a korabeli magyar, vagy latin nyelv.⁴

Mivel a XVI. században a kézi lőfegyverek története Európa-szerte lényegében azo-

1 Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541—1593. Bp., 1930. 35—36. o.

2 Szántó I.: i. m. 55. o.

3 Jászberény, 1594. A felhasznált levéltári források jelzetét l. a függelékben.

4 L. Baboosa, 1563; Pozsony, 1600; Sáros, 1557.

nosan alakul, a hazai viszonyok jobb megértése érdekében röviden át kell tekintenünk a fegyverterminológia fejlődésében mutatkozó általános tendenciákat.

Hogy a korai kézi lőfegyverek kielégítő hatásfokot érhessenek el — a lőpor még alacsony kémiai tisztasága miatt —, jelentős töltetre és úrméretre volt szükség.⁵ A nagyobb töltet erős csövet követelt meg, ami — tekintettel a korban előállított fémek minőségére — vastag falú, súlyos fegyvereket eredményezett.⁶ Annak érdekében, hogy ezek hatásosak, de még emberi erővel mozgathatóak maradjanak, csökkeníteni kellett a súlyukat. Mivel a cső teherbíró képességének az öntéstechnológia, a kalibernek pedig a lőpor minősége szabott szigorú határokat, a legkisebb hátránnyal járó megoldást a fegyvercső rövidítése jelenthette. Így a súly csökkent, de az úrméret, a lőportöltet nagysága változatlan maradt. Ennek következtében a visszalökő erő oly mértékben megnövekedett, hogy azt a lövész teste — fizikai károsodás veszélye nélkül — már nem foghatta föl.⁷ A lövéskor fellépő jelentős erő a fegyverek csövének alsó részén kiképzett nyúlvány segítségével igyekeztek csökkenteni.⁸ Német nyelvterületen ezt a korai kézilőfegyverek olyan fontos és jellegzetes részének tekintették, hogy magát a fegyvert is erről nevezték el Hakenbüsche-nek.⁹ A kifejezés e korai jelentését — értelemszerűen — a magyar szakállas, szakállas puská adja vissza a legpontosabban (l. az általunk megadott definíciót, 490—491. o.)

Jelentős súlyuk és a kitémasztás igénye miatt ezek a fegyverek még a várakhoz, erődített helyekhez kötődtek.¹⁰ De azok a XV. század második felében lejátszódó társadalmi és gazdasági változások, amelyek a lovagi hadviselés válságát és a gyalogság felemelkedését előidézték, a lőfegyverek fejlődésére is nagy hatást gyakoroltak.¹¹ A fellendülő vasipar és lőporgyártás fokozatosan lehetővé tette olyan könnyebb és jobb fegyverek készítését, amelyekkel a lövészek már feltámasztás nélkül tüzelhettek.¹² Ezeket a könnyű tűzfegyvereket már nem találhatjuk meg a visszalökést felfogó nyúlványt, a Hakent, ennek ellenére mégis Halbhakennek (félszakállasnak) nevezik őket.¹³ Erre az időszakra a Haken, Hakenbüchse szavak jelentése ugyanis erőteljesen kibővült. A kifejezésen eredetileg a tűzfegyverek egy bizonyos fajtáját, a szakállnyúlvánnyal (Hakennel) ellátott fegyvereket értették.¹⁴ Mivel a fejlődés kezdeti periódusában feltehetően ez volt a kézi lőfegyverek legismertebb, legelterjedtebb fajtája, ezek elnevezése vált egyben általános, összefoglaló névvé. A nyelv pedig minden újonnan megjelenő tűzfegyvert, amelyet a kézfegyverekhez sorolt, a már megszokott Haken, Hakenbüchse névvel illetett.¹⁵ Ezzel magyarázható, hogy

5 Durdík, Jan—Mudra, Miroslav—Šada, Miroslav: *Alte Handfeuerwaffen*. Prága, 1977. (A továbbiakban: *Durdík—Mudra—Šada: Handfeuerwaffen*) 15—16. o.

6 Durdík—Mudra—Šada: *Handfeuerwaffen*, 16. o.

7 Pope, Dudley: *Feuerwaffen. Entwicklung und Geschichte*. Bern und München, 1965. (A továbbiakban: *Pope: Feuerwaffen*) 53 o.; *The New Cambridge Modern History I—II*. Cambridge, 1968. (A továbbiakban: *Cambridge History*) 283. o.; Müller, Heinrich: *Gewehre, Pistolen, Revolver*. Leipzig, 1979. (A továbbiakban: *Müller: Gewehre*) 50. o.

8 Pope: *Feuerwaffen*, 55. o.; *Der Große Duden. Band 7. Duden Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Zürich, 1963. 244. o.; *Lexers, Matthias: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Leipzig, 1969. 79. o.; *Boenheim, Wendelin: Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig, 1890. (A továbbiakban: *Boenheim: Waffenkunde*) 447—455. o.; *Wörterbuch zu deutschen Militärgeschichte I—II*. Berlin, 1985. (A továbbiakban: *Wörterbuch*, 1985.) I. 272. o.

9 Schwarz, Herbert: *Gefechtsformen der Infanterie in Europa durch 800 Jahre*. München, 1977. (A továbbiakban: *Schwarz: Gefechtsformen*) 116. o.; *Wörterbuch*, 1985. I. 272. o.; *Allgemeine Geschichte der Kriegskunst für die Zöglinge der K. K. Militär Academie. Wiener Neustadt, é. n. 337. o.*; *Brockhaus Konversations Lexikon*. Leipzig, Berlin und Wien 1894. (A továbbiakban: *Brockhaus' Lexikon*) VIII. 760. o.; *Poten, B.: Handwörterbuch der gesamten Militärwissenschaften. Bielefeld—Leipzig, 1877.* (A továbbiakban: *Poten: Handwörterbuch*) II. 242. o.

10 Durdík—Mudra—Šada: *Handfeuerwaffen*, 15. o.; *The Oxford English Dictionary I—XIII*. Oxford, 1961. (A továbbiakban: *OED*) 10. o.; *Weller, Joe: Weapons and Tactics Hastings to Berlin*. New York, 1966. (A továbbiakban: *Weller: Weapons*) 50. o.; *Cambridge History*, I. 283. o.

11 Müller: *Gewehre*, 20. o.

12 Durdík—Mudra—Šada: *Handfeuerwaffen*, 15. o.

13 *Brockhaus' Lexikon*. VIII. 760. o.; *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Rüstungen und Waffen aus fünf Jahrhunderten*. Wien, 1977. 102—103. o.; *Boenheim: Waffenkunde*, 455. o.; *Schwarz: Gefechtsformen*, 116. o.; *Essenwein: Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*. Leipzig, 1872. (A továbbiakban: *Essenwein: Quellen*) 121. o.

14 *The Complete Encyclopedia of Arms and Weapons*. (Ed. Tarassuk, Leonid and Blair, Claude) London, 1982. (A továbbiakban: *Arms and Weapons*) 46—47. o.

15 A Haken kifejezés korai megjelenésére l. *Arms and Weapons*, 245. o.; *Stone, George C.: A glossary of the Construction, Decoration and Use of Armor*. New York, 1961. (A továbbiakban: *Stone: Glossary*) 256. o. Az elnevezés általános jellegére utal: *Poten: Handbuch*, 243. o. A Haken mint az újonnan feltűnő kézi lőfegyverek elnevezése: *Schwarz: Gefechtsformen*, 103. o.; *Brockhaus' Lexikon*, VIII. 760. o.

a XV. század második felétől megszorodó könnyű lőfegyverek is a Haken nevet viselik, jöllehet a névadó nyúlvány már hiányzik a csőről.¹⁶

A fentiek alapján a Haken, Hakenbüchse kifejezést tehát két különböző fegyverfajta — a valódi szakállasok és a könnyebb, ún. kézi puskák —, illetve, általános értelemben, minden fajta kézi tűzfegyver összefoglaló nevéként használták.

Az egyes jelentések súlya azonban idővel módosult. Úgy tűnik, hogy a könnyű, mezei harcokban is jól használható lőfegyverek számának emelkedésével, illetve a szakállasok jelentőségének csökkenésével a Haken kifejezés általános értelmű jelentése került előtérbe. Szükségessé vált tehát, hogy a várharokban még mindig fontos szerepet játszó valódi szakállasokat kiemeljék, elkülönítsék a gyalogsági lőfegyverek különböző fajtáitól.

Ezt a feladatot a nyelv a nagyobb kaliberre való utalással a doppel, doppelt jelző betoldásával oldotta meg. (Doppelhaken)¹⁷

A lőfegyverek terminológiájának fejlődése azonban nem maradt meg egy-egy nyelvterület határain belül. Erre utal a német Hakenbüchse elnevezés széles körű, szinte nemzetközi elterjedtsége is. Jöllehet a kifejezés vándorlása során az átvevő nyelvek fonetikai sajátosságaihoz alkalmazkodva változásokon ment keresztül¹⁸, német eredetéhez nem fér kétség.¹⁹

A középfelnémet Hakebüchse és a középalnémet Hakebusse feltehetőleg először a nyelvileg közel álló Flandriában jelent meg a haegbusse, hagbus alakokban.²⁰ Egyes kutatók úgy vélik, hogy innen Burgundiába került át, ahol a haquebusse (1475) haquebuse formát vette fel.²¹ Véleményünk szerint azonban nem lehetetlen, hogy a német birodalomba benyúló Burgundia a kifejezést közvetlenül a németből vette át.²²

A XV. századi Franciaországban az oda talán kétfelől is behatoló szó a harquebusche (1478), harquebuse alakban, illetve ezek különböző változataiban egyaránt megtalálható.²³ A kifejezés mai alakja (arquebus) azonban a szintén németből kölcsönzött olasz archibugio hatására jött létre.²⁴

Az olasz nyelvészek az archibugio, archibuso flamand-német származását elismerik, de nem tisztázták, hogyan került a kifejezés az olasz nyelvbe.²⁵

A kasztíliai nyelv etimológiai szótára szintén egyetért a flamand-német eredettel. Az arcabuz formában elterjedt kifejezést azonban közvetlenül a franciából átvettnek tartja.²⁶

A kontinenstől kissé elzárt Angliában is megjelenik a Hacbus (1484), Hakbuss (1497), illetve hackbut stb. elnevezés.²⁷ A XVI. század folyamán pedig — a szó angliai történetében mindvégig megfigyelhető francia befolyás hatására — az arquebus, harquebus alakok honosodnak meg.²⁸

Mint látjuk, az eredeti német Hakenbüchse elnevezés és változatai egész Nyugat-Európában elterjedtek.

16 Arms and Weapons, 46. o.

17 Az 1577-es országos ésszeírás (jelzetét l. a 143. jegyzetnél) minden szakállast egységesen Doppelhakennek nevez. De a korábbi vagy későbbi évekből származó magyarországi leltárak is ezt a kifejezést használják.

18 A mai nyelvekben élő alakjaik: fr. arquebuse, ol. archibugio, sp. arcabuz, ang. arquebus.

19 OED 102. o.; Novak, Rudolf: Die französischen Waffennamen. Waffen und Kostümkunde. 1970. (A továbbiakban: Novak: Waffennamen) 73. o.; Brockhaus' Lexikon. I. 720. o.; Gamillscheg, Ernst: Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache. Heidelberg, 1928. (A továbbiakban: Gamillscheg: Wörterbuch) 49. o.

20 OED 10. o.

21 Novak: Waffennamen, 73. o.

22 Goetz, Dorothea: Die Anfänge der Artillerie. Berlin, 1985. 43. o.

23 OED 10. o. és 102. o.

24 Novak: Waffennamen, 73. o.; Gamillscheg: Wörterbuch 49. o.

25 Battisti, Carlo—Alessio, Giovanni: Dizionario Etimologico Italiano I—V. Firenze, 1958. (A továbbiakban: Battisti—Alessio: Dizionario) I. 273. o.; Migliorini, Bruno—Duro, Aldo: Protuario Etimologico della Lingua Italiana. Torino, 1958. 36. o.

26 Corominas, J.: Diccionario Critico Etimologico de la Lengua Castellana I—IV. Bern, 1954. I. 250. o.

27 OED 102. o. és 10. o.

28 OED 10. o.

A kérdés csak az, hogy a különböző nyelvekbe behatoló kifejezés jelentése mennyiben változott, módosult?

A német nyelvterületen kialakult jelentésekkel már megismerkedtünk.

Az angol nyelv- és fegyvertörténeti munkák egyöntetű állítása szerint a harquebute, arquebuse stb. eredetileg a szakállnyúlvánnyal (with hook) ellátott nehezebb lőfegyvereket jelentette.²⁹ Angliában is a szakállasok lehettek az első kézi lőfegyverek.³⁰ A XV. század második felétől azonban a nagyobb számban megjelenő könnyebb lőfegyverek is átvették és továbbadták az arquebus elnevezést.³¹ Mivel a fegyvergyártás még a kézműipar szintjén állott, szinte minden fegyver egyedi darab volt. Az eltérő hosszúságú, úrméretű, formájú fegyvereknek oly nagy száma és annyi különféle fajtája viselte már az arquebus nevet, hogy jóformán tűzfegyver mivoltuk maradt egyetlen közös vonásuk. Ennek következtében az elnevezés eredeti jelentése a köztudatban elhalványult, és a kifejezést a kézi lőfegyverek általános szinonimájaként használták.³²

Az angolban használt arquebus „szakállas” jelentésének elhalását bizonyítja, hogy a XVI. század közepén a szakállnyúlvánnyal rendelkező fegyvereket hagbutis of crocke, harquebusses of croce-nak, horoggal, kampóval ellátott lőfegyvernek, azaz „szakállas szakállasnak” nevezték.³³

Mindenképp fel kell figyelni arra, hogy az angol és a német fegyverterminológia fejlődése fő vonalaiban megegyezik, jóllehet e két terület között sem közvetlen földrajzi, sem katonai, háborús érintkezés nem állt fenn. Mivel a Habsburg-birodalom német területei és a velük szoros állami-politikai kapcsolatban álló spanyol és itáliai területek között lehetséges és szükséges volt a fegyverzeti újítások átadása, feltételezhetjük, hogy a terminológiai fejlődés is közel azonos úton haladt.

Franciaország sem a szomszédság, sem a zsoldos hadszervezet sajátosságai miatt nem vonhatta ki magát a környezetében lejátszódó fejlődés hatásai alól. Megerősíti ezt, hogy az angol fegyverelnevezések nem jelentéktelen részén érződik a francia nyelv közvetítő hatása.³⁴

P. Sixl a kézi lőfegyverek fejlődéstörténetéről írott cikksorozatában közli egy 1468-ból származó olasz kézirat forrás két rajzát. Az első képen, amely felirata szerint egy archibusot mutat be, egy szakállast, a másodikon egy ún. schioppit, könnyű kézpuskát láthatunk.³⁵

Az archibusot eredetileg szintén csak a szakállasok jelölésére használták.³⁶ Jelentése azonban hamarosan olyannyira kibővült, hogy egy, a XVI. század első feléből származó katonai szakmunka már szükségesnek tartja a különféle értelmező jelzők használatát az archibusok fajtáinak elkülönítéséhez.³⁷ Az olasz terminológia tehát ugyanazon a fejlettségi szinten mozgott, mint az angol, vagy a német.

De úgy tűnik, hogy a XVI. század első évtizedeire már Spanyolországban is olyan szinten állt a tűzfegyverek fejlődése, hogy az arcabuzanak kialakulhatott az általá-

29 Arms and Weapons, 245. o.; *Blackmore, Howard: Guns and Rifles of the World*. London, 1965. (A továbbiakban: *Blackmore: Guns*) 11. o.; *Skeat, Walter: An Etymological Dictionary of the English Language*. Oxford, 1963. (A továbbiakban: *Skeat: Dictionary*) 31. o.

30 OED 102. o.

31 *Schwarz: Gefechtsformen*. 103. o.; *Rogers, C. B.: Weapons of the British Soldier*. London, 1960. (A továbbiakban: *Rogers: Weapons*) 47—50. o.

32 *Blackmore: Guns*, 11. o.; *Skeat: Dictionary*, 31. o.

33 *Blackmore: Guns*, 11. o.; *Skeat: Dictionary*, 31. o.

34 OED 102. o. és OED II. 33. o.

35 *Sixl, P.: Entwicklung und Gebrauch der Handfeuerwaffen*. Zeitschrift für Historische Waffenkunde, 1897. (A továbbiakban: *Sixl: Entwicklung*) 277. o.; *Meynert, Hermann: Geschichte des Kriegswesen und Heerverfassungen in Europa I—III*. Wien, 1868. (A továbbiakban: *Meynert: Geschichte*) I. 414—415. o.

36 *Battaglia, Salvatore: Grande Dizionario Della Lingua Italiana*. h. n., 1961. (A továbbiakban: *Battaglia: Dizionario*) I. 620. o.

37 *Battaglia: Dizionario*, I. 620. o.

nos, gyűjtőnévi értelemben használt jelentése. Ebben az időszakban ugyanis a spanyol lövészkatonákat arcabuzerosnak nevezték, jóllehet nem szakállasokkal, hanem az escopette-nek nevezett könnyű kézipuskákkal voltak felszerelve.³⁸

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a század első felére Európa nyugati felében elterjedt a többjelentésű, de minden nyelvben ugyanazokat a jelentéseket hordozó Hakenbüchse, arquebuse, archibugio stb. kifejezés. Mivel a szó jelentése a különböző nyelvekben azonos módon változott, talán feltehetjük, hogy e területeken a kézi lőfegyverek fejlődése is közel azonos ütemű és irányú volt.

Mint láttuk, az arquebuse-Hakenbüchsét több, lényegesen eltérő fegyver neveként is használták. A fejlődés egy bizonyos fokán túl pedig elengedhetetlenül szükségessé vált az egyes fegyverek egyértelmű elkülönítése.³⁹ Ezt a folyamatot a muskéták feltűnése jelentősen meggyorsította.

A kutatások jelenlegi állása szerint bizonyosnak látszik, hogy a muskéták az arquebusékból fejlődtek ki, hiszen jó ideig az új fegyverek is ezen a néven szerkepeltek.⁴⁰

Kérdés azonban, hogy a kifejezés több jelentése közül melyik fegyvertípus szolgált névadóként? Vajon a könnyű kézi lőfegyverek méreteinek növelésével, vagy pedig egy nehezebb tűzfegyverek az emberi erő és teherbíró képesség határaihoz való igazítása révén jöttek létre e fegyverek?

A nehezítés útján való kialakulásnak ellent mond, hogy a források a lőfegyverek folytonos könnyítéséről tesznek bizonyosságot. A súlycsökkentési törekvés a muskéták esetében is nyomon követhető. A XVI. század második felében egy átlagos muskéta súlya 8—10 kg között változott.⁴¹ Mivel a fegyver már 90—100 méterről a gyakorlatban használható legerősebb vértékét is átütötte, a páncél jelentősége csökkent.⁴² A fémmegmunkálás és a lőporgyártás további fejlődése lehetőséget adott a muskéta űrméretének redukálására is.⁴³ Ennek következtében a muskéta súlya a XVI. század végére 6,5—7, a XVII. század közepére pedig mindössze 4,5—5 kilogrammra esett vissza.⁴⁴

Itáliában a XV. század végétől a legkönnyebb culverin fajták neve volt a moschetti.⁴⁵ De a könnyű lövegek egy csoportját még a XVI—XVII. században is muskétának nevezték.⁴⁶ Mivel e fegyverek teljes egészében a korabeli lövegekre jellemző felépítést követték, kevésbé valószínű, hogy a kézfegyverként használt muskéták belőlük alakultak ki.⁴⁷

A XVI. század húszas éveiben megjelenő, villáról tüzelő fegyverek súlya, űrmérete, lőtávolsága és hatóereje inkább a könnyű szakállasokéhoz állt közel.⁴⁸ A páviai csatában kitűnően szereplő korai muskéták egy 4 latos (kb. 70 g), tehát körülbelül 22—25 mm átmérőjű ólomgolyót 300 lépésnyi (150—200 méter) távolságra lőttek ki

38 Schwarz: Gefechtsformen, 93. o.

39 Arms and Weapons, 53. o.

40 Rogers: Weapons, 53. o.; Brockhaus' Lexikon, XIII. 118. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 93. o.; Battisti—Alessio: Dizionario, IV. 2516.; Blaire, Claude: European and American Arms c. 1100—1850 New York, 1962. (A továbbiakban: Blaire: Arms) az 50—51. o. jegyzete.; Arms and Weapons, 348. o.

41 Wörterbuch, II. 663. o.; Rogers: Weapons, 53. o. Durák—Mudra—Šada: Handfeuerwaffen, 39. o.; Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Bp., 1965. 16. o.; Funcken, Liliane und Fred: Rüstungen und Kriegsgerät der Ritter und Landsknechte 15—16. Jahrhundert. München, 1980. (A továbbiakban: Funcken: Rüstungen) 50. o.

42 Weller: Weapons, 51. o.; Cambridge History, III. 188—189. o.

43 Schwarz: Gefechtsformen, 120. o.

44 Hahlweg, Werner: Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Berlin, 1941. 33. o.; Wörterbuch, II. 663. o.; Wagner, Édouard: Ars Bella Gerendi aus dem Soldatenleben im Dreissigjährigen Krieg. Praha, 1980. 86. o.; Funcken: Rüstungen, 56. o.

45 Arms and Weapons, 347. o.

46 Gatti, Bertram: Allgemeine und Kriegs-Geschichte. Wien, 1866. In: Osterreichische Militär-Bibliothek. 11—13. Band. (A továbbiakban: Gatti: Kriegsgeschichte) 12. 310. o.; Wilhelmi Dilichii: Kriegsbuch. I—II. Franckfurt am Mayn, 1689. Faksimile kiadás, Magstadt, 1967. I. 447. o.

47 Weller: Weapons, 51. o.

48 Fryer, D. J.: Antique Weapons A—Z. London, 1969. (A továbbiakban: Fryer: Weapons) 10. o.; Nollán, Friedrich—Claus, Carl: Die königliche Gewehr-Gallerie zu Dresden, 1873. 10. o.; Weygand: Die Geschichte der Französischen Armee. Berlin, é. n. 127. o.; Daniels, Emil: Geschichte des Kriegswesens III—IV. Leipzig, 1911. III. 401. o.; Müller, Heinrich: Historische Waffen Berlin, 1957. (A továbbiakban: Müller: Waffen) 120. o.; Stone: Glossary, 461. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 148. o.

szörnyű erővel.⁴⁹ A történetíró Paulus Jovius szerint ezen fegyverek golyói gyakran két lovat vagy két katonát is leterítették egyszerre.⁵⁰

A fenti adatok alapján, több szakíró véleményével egybehangzóan úgy véljük, hogy a muskéták a szakállasokból fejlődtek ki.⁵¹ Megtartották, vagy csökkentették a könnyebb szakállasokra jellemző úrméretet és csőhosszt, a csőfal azonban jelentősen vékonyabb lett.⁵² A fegyver súlya így csökkent, a kisebb lőportöltet és a visszalökő-erő egy részét felfogó tusás ágyazat pedig nélkülözhetővé tette a szakállnyúlványt.⁵³

A XVI. század hatvanas éveitől elterjedő muskéták⁵⁴, ezek a viszonylag könnyen kezelhető, mégis nagyerejű fegyverek végleg kiszorították a nyílt harcmezőről a nehézkes szakállásokat.⁵⁵ A muskéták kifejezés elterjedésével jelentősen egyszerűsödött a kézi lőfegyverek terminológiája is.

Az 1570-es speyeri birodalmi gyűlés meghatározta a 400 főből álló gyalogos egységek (Fähnlein) fegyverzetének összetételét. A 222. törvénycikk úgy rendelkezik, hogy minden „zászlóban” a 200 lövész közül 10 Doppelhakennel legyen felszerelve, mivel ezek használata a szomszédos népeknél már elterjedt.⁵⁶

Mivel a Doppelhakent magyarra másként, mint „dupla szakállas” nem fordíthatjuk, úgy tűnhet, hogy a szakállások újból szerepet kaptak a mezei harcokban. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyunk a terminológia változását, fejlődését.

A XVI. század hetvenes éveiben német nyelvterületen a könnyebb gyalogsági fegyvereket a Halbhaken, a kézi lőfegyvereket általános értelemben pedig a Haken kifejezéssel jelölték.⁵⁷

A Haken jelentésének teljesen általánossá válását alátámasztja az is, hogy a korabeli németben a lövészek, puskások elnevezésévé a Hakenschützen vált.⁵⁸

Ez az általános jelentéskör tette lehetővé, hogy a birodalmi törvényben megkövetelt új fegyvert — a muskétát — melynek idegen neve még nem terjedt el, az átlagtól elütő, nehezebb voltára utalva Doppelhakennek nevezzék el.⁵⁹ De mivel ezt az elnevezést a várvelemlében még használt „valódi” szakállások már korábban kisorsajátították⁶⁰, a félreértések elkerülése végett mégis szükségessé vált az idegen eredetű muskéták kifejezés átvétele.⁶¹ A német nyelvű források az 1580-as évektől egyébként már jelentős számú hazai készítésű muskétát említenek.⁶²

A XVI. század második felének hosszan tartó nagy európai háborúi során rendkívüli mértékben megnövekedett a kézi lőfegyverek száma és jelentősége.⁶³ A mennyiségi növekedéssel azonban — a gyártás alapvetően kézműipari jellege miatt — a használatban levő fegyverfajták számának növekedése is együttjárt. Egyre sürge-

49 Schmidt, Rudolf: Die Entwicklung der Feuerwaffen und anderer Krieswerkzeuge. Schaffhausen, 1868. (A továbbiakban: Schmidt: Entwicklung) 49. o.; Jähns, Max: Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland. München und Leipzig, 1890. (A továbbiakban: Jähns: Geschichte) II. 659. o.; Therbach, Moritz: Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen, bearbeitet nach den in den deutschen Sammlungen noch vorhandenen Originalen. Dresden, 1886. 19—20. o.

50 Delbrück, Hans: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. IV. Berlin, 1920. (A továbbiakban: Delbrück: Geschichte) 59. o.

51 Dupuy, Ernest—Dupuy, Trevor: The Encyclopedia of Military History. New York, 1970. (A továbbiakban: Dupuy: Encyclopedia) 449. o.; Gatti: Kriegsgeschichte, 11. 456. o.; Poten: Handbuch, VII. 89. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 207. o.

52 Pope: Handfeuerwaffen, 53. o.; Wörterbuch, II. 663. o.; Schmidt: Entwicklung, 48. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 118. o.; Boheim: Waffenkunde, 455. o.

53 Pope: Handfeuerwaffen, 53. o.; Jähns: II. 659. o.; Boheim: Waffenkunde, 455. o.

54 Dupuy: 449. o.; Funcken: Rüstungen, 54. o.; Schmidt: 57. o.; Wörterbuch, II. 663. o.; Cambridge History, III. 188. o.; Rogers: Weapons, 53. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 93. o.; Fuchs, Georg: Zur Geschichte der Gabel — Muskete. Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. 1943. (A továbbiakban: Fuchs: Geschichte) 247. o.

55 Szil: Entwicklung, ZFW II. 320. o.

56 Fuchs: Geschichte, 247—248. o.; Illustrierte Geschichte der K. u. K. Armee I—II. Wien, 1898. (A továbbiakban: III. Gesichte) I. 248. o.

57 Schalk, Karl: Die historische Waffensammlung der Stadt Wien im Zusammenhang mit der militärischen Organisation der Stadt. ZFW. III. 199—200. o.; Gatti: 12. 310. o.

58 III. Geschichte, I. 247—248. o.; Jähns: II. 519. o.

59 Schwarz: Gefechtsformen, 120. o.

60 Lásd az 1577-es országos összeírás szóhasználatát.

61 Delbrück: Geschichte, IV. 58. o.; Meynert: Geschichte, I. 422. o.

62 Essenwein: Quellen, 122—125. o.

63 Jähns: Geschichte, II. 716. o., 726. o., 733. o.; Wörterbuch, I. 304. o.; Cambridge History, III. 192. o.; Schwarz: Gefechtsformen, 125. o.

többé vált tehát a fegyverelnevezések egyértelműbbé, differenciáltabbá tétele. A szinte folyamatossá váló háborúskodás mellett ezt a folyamatot nagy mértékben megkönnyítette és meggyorsította az idegen zsoldosokra épülő hadszervezet. Az Európa minden népéből toborzott hadseregek megfelelő keretet biztosítottak az egyes fegyverelnevezések elterjedéséhez és nemzetközivé válásához.

Igy válhatott például a XVI. század utolsó harmadában az egykor általános jelentésű arquebus egész Nyugat-Európában kizárólag a muskétánál könnyebb lőfegyverek nevévé.⁶⁴ A muskéta elnevezés elterjedése és a szakállasok megkülönböztető névvel való ellátása után ugyanis az arquebus jelentése erre a fegyvercsoportra szűkült le. Használata és jelentése Európa nyugati felén azonban oly egységessé vált, hogy a muskétánál könnyebb lőfegyverek elnevezéseként a német terminológia is — saját, megváltozott írásmódú kifejezését, új jelentéssel — átveszi.⁶⁵ A kézi lőfegyverek a XVI. század végére tehát két alapvető csoportra oszlottak: a villáról tüzelő muskéták a nehezebb, a kitámasztást nem igénylő arquebusék pedig a könnyebb fegyvereket képviselték.⁶⁶

A lőfegyverek jelentőségének növekedésével egyre több és több lovas egységet láttak el tűzfegyverekkel. A kis lőtávolságú és átütőerejű pisztolyok mellett a lovasok kizárólag a rövidebb, könnyebb arquebusékat tudták használni. Mivel a kanóccal amúgy is sok baj volt, a lovas lövészeket egyre inkább kizárólag keréklakatos fegyverekkel szerelték fel.

A XVII. században a kanócos lőfegyverek általános elnevezésévé a muskéta vált, míg az arquebus kifejezés — ismét megváltoztatva jelentését — a rövid, keréklakatos fegyvereket jelölte.⁶⁷

Az eddigiekben — a teljesség igénye nélkül — megkíséreltünk felvázolni néhány olyan terminológiai fejlődési folyamatot, amely segítséget nyújthat a XVI. századi magyar fegyverelnevezések értelmezéséhez is.

A továbbiakban áttérünk a magyarországi szakállasok terminológiájának, illetve szerepének, jelentőségének elemzésére.

A tűzfegyverek sokféleségén túl súlyos probléma elé állítja a téma kutatóját az is, hogy a forrásul szolgáló inventáriumok nyelve latin, készítőik pedig túlnyomórészt magyarok, akik a német nyelvű terminológia alkalmazására is rászorulnak.⁶⁸

Egy jó, megbízhatóan használható leltár elkészítéséhez tehát nemcsak katonai szakismeretek, hanem alapos latin és német nyelvtudás is szükséges volt. Akár a katonai képzettség, akár a nyelvtudás hiánya pontatlanná, hibássá sőt félrevezetővé tehetette az összeírásokat. (Babocsa 1563)⁶⁹

64 „Edmund Nicholson, in 1559, offered to supply the English Army with a number of weapons including Muskettis, Basterd Muskettis and Harquebuzes. The word Harquebuse was now being applied to the smallest of the three weapons.” *Blackmore: Guns*, 11. o.; „Arquebus. A light form of hand gun of the sixteenth and seventeenth centuries.” *Fryer: Weapons*, 1. o.; „Arquebus. ... the arquebuse was a type of 14—15th century gun with a hooklike projection...” However the word is usually used to describe a light gun which could be fired without use of rest.” *Arms and Weapons*, 46. o.; *Schwarz: Gefechtsformen*, 120. o.

65 *Schwarz: Gefechtsformen*, 207. o.; *Ortelium, Hieronymum Augustanum: Continuatio Des Hungerischen und Siebenbürgischen Kriegswesens*. Nürnberg, 1604. Létszámkimutatás a császári hadsereg lovasságáról 1603 (részlet):

Hern Otto von Hohenstein Teutsche Reutter	1000
Hern Ladislaus von Starnberg Archibuser	1000
Hern Ladislaus von Bercka Archibuser	1000
Hern Sigfridt von Collonitsch	1000
Hern Hans Christoff von Buchaimb Archibuser	600
Herzog von Desch Archibuser	1000
Hern von Rotwitz schwartze Reutter	1000

14. o.

66 *Funcken: Rüstungen*, 56. o.; *Blair: Arms*, 51. o.; *Arms and Weapons*, 347—348. o.

67 *Stone: Glossary*, 71. o.; *Blair: Arms*, 51. o.; *Arms and Weapons*, 46—47. o.; *Boheim: Waffenkunde*, 458. o.

68. A 90 latin nyelvű inventárium készítőinek nyelvi hovatartozása: 1. Biztosan magyarok: 57. 2. Szóhasználatukból következtethetően magyarok: 16. 3. Németek: 3. 4. Németek és magyarok vegyesen: 5. 5. A készítők nemzetisége nem állapítható meg: 4. 6. Csak feltehető, hogy a készítők magyarok: 5.

A leltáraknak tehát minimum 81%-át (1.+2. tétel), maximum pedig 92%-át (1+2+4+6 tétel) készíthették magyarok.

69 A továbbiakban, ha a tanulmány elkészítéséhez felhasznált inventáriumokra hivatkozunk, csak az összeírás helyét és idejét adjuk meg. A levéltári jegyzeteket és a kézi lőfegyverekre vonatkozó szövegrészeket lásd a függelékben.

A magyar nyelvben, a visszalökést felfogó nyúlvánnyal ellátott tűzfegyverek — hasonlóságon alapuló névátvitel útján — a „szakállas” elnevezést kapták.⁷⁰

Mint láttuk, e fegyvertípus neve Európa nagy részében a német Hakenbüchse kifejezésre vezethető vissza. A magyar nyelvű elnevezés azonban ettől teljesen függetlenül, önállóan alakult ki.⁷¹ Ráadásul — mint azt az első ismert források bizonyítják — a Hakenbüchse nyugat- és dél-európai vándorlásával közel egy időben.⁷²

A későbbiekben egyébként ezt a fegyvertípust a horvát és a román nyelvben is a magyarból kölcsönzött sakaluš, illetve sácálăș szavakkal jelölték.⁷³

A latin nyelvű iratokban a szakállasokat, egyszerű tükörfordítással, barbatanak, pixis barbatanak nevezik.⁷⁴

Bonyolítja azonban a helyzetet, hogy a fenti kifejezéseket nemcsak a „valódi” szakállasok jelölésére használták. A magyarországi leltárakban is tetten érhető ugyanis az arquebus-Hakenbüchse esetében már megfigyelt több jelentés kialakulása.

Ez a fejlődési folyamat feltehetően a következőképp játszódhatott le:

1. A barbata kezdetben csak a szakállal ténylegesen ellátott fegyvereket jelölte.⁷⁵
2. A kifejezés jelentése azonban folyamatosan bővült, míg végül a barbata mindenféle tűzfegyver összefoglaló nevévé vált.⁷⁶

3. A lőfegyverek növekvő száma és specializálódása miatt zavaróvá vált a terminológia bizonytalansága, többértelműsége.⁷⁷ Kezdetét vette a kifejezés jelentésének szűkülése, amit a német terminológia átvétele tett lehetővé.⁷⁸

4. A kifejezés ennek eredményeként fokozatosan visszanyerte eredeti jelentését.⁷⁹

Mivel forrásanyagunk döntő többsége a XVI. század második feléből származik, a részletes, elemző vizsgálatok csak erre az 50—60 éves periódusra terjednek ki.

Tanulmányunk e részének feladata tehát egyrészt a korabeli magyarországi szakállasokra vonatkozó terminológia tisztázása, rendezése. Másrészt, erre támaszkodva, a vázolt szótörténeti fejlődés utolsó lépését, a jelentésszűkülést kimutatni, bizonyítani.

A részletes terminológiai elemzést 90 latin, 25 magyar és 16 német nyelvű inventárium felhasználásával végeztem.

Az elemzés megkezdése előtt röviden értelmezem az általam leggyakrabban használt két kulcsfontosságú kifejezést.

Szakállas, valódi szakállas: A visszarúgást felfogó csőnyúlvánnyal ellátott kézi lőfegyverek, amelyeknek harci körülmények közötti kezeléséhez egyetlen, átlagos

70 *Lajos Tamás:* Etymologisch-historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumanischen. Bp., 1966. (A továbbiakban: *Lajos:* Wörterbuch) 685. o.

71 A leghalványabb jelentésbeli hasonlóság sem figyelhető meg a két névadás között. A német Haken jelentése horog, akasztó. A magyar elnevezésnél pedig antopomorfizálás figyelhető meg.

72 Az első feljegyzett magyarországi előfordulás 1469-ből származik. *Szamota István:* Magyar Oklevélszótár. Bp., 1902—1906 (A továbbiakban *Szamota:* Oklevélszótár) 875. o.

73 *Lajos:* Wörterbuch, 685. o.; *Hadrovics László:* Ungarische Elemente in Serbrocatischen. Bp., 1985. (A továbbiakban: *Hadrovics:* Ungarische) 444. o.

74 *Szamota:* Oklevélszótár, 875. o.; „Pixides Barbatæ vulgo zakaloss” (Trencsén 1535), „Szakalos alia Barbatæ” (Zágráb, 1596) stb.

75 1469: „pixides... Barbatae wlgariter Zakalos appellatas”; 1522: „Barbatae wigo Zakalos”, *Szamota:* Oklevélszótár, 875. o.

76 1491: „Feltharazk Zakalos”; 1520: „Sakalos, pathanthw Taraczkh” *Szamota:* Oklevélszótár, 875. o.; „Barbatæ peditum Germanorum Muscheten Vocatæ” (Körmend, 1603); „Barbatæ pro more Antiquo lignis Affixe” vulgo Bothos Zakallas voce” (Lelesz, 1569)

77 Legjobb példája ennek az ún. nürnbergi „szakállasok” esete, lásd 501. o.

78 A német terminológia elsősorban a löveganyag elnevezésében jelentkezett. „...falconatæ minores ulgo Scharfeti-nel...” (Bazin, 1575); „...forgo tarazk Sarfatyngh Vocato” (Jászberény, 1594); „...Seregonto seu Orgona ut Germany vocant...” (Eger, 1556) stb.

79 A 90 latin nyelvű inventárium közül csak 9 használ a barbatától, illetve a pixides barbatától eltérő szavakat a szakállasok kifejezésére. A fennmaradó 81 leltárban összesen 439 alkalommal fordul elő — bizonyítottan — „szakállas” jelentéssel a fenti két kifejezés. A barbata kézi lőfegyver értelemben 7 esetben (Eger 1558-as leltárában háromszor, Körmend 1603-as és 1605-ös, Kassa 1557-es és Trencsén 1557-es inventáriumában pedig egy-egy alkalommal) ágyú, löveg jelentéssel kétszer szerepel (Léva, 1557 és Kesző, 1598).

képességű katona ereje elégséges. A tüzeléshez azonban feltétlenül szükséges a fegyver alátámasztása és a szakáll szilárd rögzítése.

Azokat a szakállas csöveket, amelyeket kézi használatra nem alkalmas ágyzatba, vagy éppen kerekcsőre helyeztek, jellegükénél fogva a könnyűtüzérséghez soroltam.

Kézi puska, puska, gyalogsági löfegyver: A katonák egyéni fegyverzetét képező löfegyver. Súlya, méretei alapján bárhol, bármikor eredményesen harcba vethető, mert a tüzelésnél fellépő visszalökő erőt a lövész testével képes felfogni.

Latin nyelvű fegyverelnevezések

A latin leltárak a kézi löfegyvereket négy különböző alapkifejezéssel — bombardá, pixis, sclopeta, barbata —, ezek különféle kapcsolataival és számos jelző segítségével írják le.

Bombarda

A szó jelentése a korabeli, illetve a korhoz közelálló szótárak szerint puska, ágyú.⁸⁰

Szenczi Molnár szótárának magyar–latin része azonban a szakállasok megfelelőjeként is a bombardát adja meg.⁸¹

A minden tűzfegyverre kiterjedő, általános jelentés tűnik fel Pápai Páriz szótárában is, ahol az ágyút, puskát, szakállast egyaránt a latin bombardá fejezi ki.⁸²

Bartal Antal máig alapvetőnek tekinthető munkájában a bombardát kézi puskának fordítja.⁸³

Az általam elemzett 90 latin nyelvű leltárban a bombardá három esetben fordul elő szakállas, kétszer kézi puska értelemben.⁸⁴ Nyitra 1582-es inventáriumában pedig mind a szakállasok, mind a puskák leírásában szerepet kap a kifejezés:

„Bombardae barbatae” — szakállas bombardák

„Bombardae manuarie” — kézi bombardák

Amint a fentiekből is kitűnik, a bombardá elnevezés gyűjtőnévi értelemben a kézi löfegyverek körében is megtalálható volt. Csakhogy a 90 leltár közül mindössze 6-ban, ami az összeírások 6,6%-át teszi ki.

Ezzel szemben a különböző ágyúfajták megnevezésében a bombardá 17 különböző vár 21 összeírásában szerepel.⁸⁵

A fenti jegyzetben közölt adatok és a számok talán meggyőzően bizonyítják, hogy a XVI. század második felében a bombardá már inkább a különféle löveg típusok összefoglaló neve.

Pixis, pixides

A szó jelentése Bartal szerint puska.⁸⁶ A kifejezés ilyen értelemben való használata mind történetírásunkban, mind forrásfeldolgozásunkban egyöntetű és elfogadott.

Néhány adattal mégis megerősíteném e jelentést, mivel a terminológiai elemzés további menetében a pixis, pixides egyik alapvető fontosságú kifejezésünk lesz.

⁸⁰ Bartal, Antonius: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Bp., 1901. (A továbbiakban Bartal: Glossarium.) 80. o.; Szencienszky, Alberto Molnár: Dictionarium Ungarico latinum. Francofurti, 1645. (A továbbiakban: Szenci: Dictionarium.) 136. o.; Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium latino hungaricum. h. n., 1782.; *id.*: Dictionarium hungarico-latinum. h. n., 1783. (A továbbiakban: Pápai: 1782, ill. Pápai: 1783) 77.o., ill. 7. o. és 293. o.

⁸¹ Szenci: Dictionarium, 286 o.

⁸² Pápai: 1783. 318. o.

⁸³ Bartal: Glossarium, 80. o.

⁸⁴ Mint szakállas I. Adorján, 1602; Hruszó, 1554; Kőrösszeg, 1602; mint puskát I. Savaria, 1592; Ság 1604.

⁸⁵ Adorján, 1602; Borostyánkő, 1570; Csejte, 1569; Eger, 1556; Egerszeg, 1568; (Érsek)Újvár, 1568 és 1570; Huszt, 1546; Jászberény, 1594; Kassa, 1557; Kőrösszeg, 1602; Léva, 1558; Murány, 1550; Savaria, 1571; Szarvaskő, 1596; Szentgyörgy, 1560 és 1575; Trencsén, 1535, 1549, 1557; Zalavár, 1569.

⁸⁶ Bartal: Glossarium, 494. o.

Az Országos Levéltár egy datálatlan, XVI. századi iratának egyik oldalán a következő szöveget találhatjuk:

Necessitas ad Arcem Gywla
Quiquaginta barbatae pixides
Centu pixides minores

Az irat másik oldalán a latin szöveg magyar megfelelőjét olvashatjuk.

Ezek zuksegy hogy Ezennel Gyula waraba hozzassanak
ewthwen zakalst
Zaz puskath⁸⁷

Közvetettebben ugyan, de szintén a pixides kifejezés puska jelentését bizonyítják a következők:

SÜMEG 1604
„pixides Muskethe”

SÜMEG 1572
„pixides Janczar”

GYULA 1559
„Pixides Janicharum”

BOROSJENŐ 1605
„Muskatyr puska”

BOROSJENŐ 1605
„Janchiar Puska”

KERESZTÚR 1597
„Janczar puska”

Sclopeta

A külföldi és magyarországi latin nyelvű források a sclopeta kifejezést egyértelműen puska, kézi lőfegyver értelemben használják.⁸⁸ A szótárak adatain kívül⁸⁹ megerősíti ezt Léva 1557-es leltárának egyik tétele is, „Pixides ispanie sive sclopeta”.

Barbata

Az összeírások elemzése során a barbata bizonyult a legtöbb bizonytalansággal értelmezhető kifejezésnek. Az elnevezés ugyanis — mint láttuk — a tűzfegyverek fejlődésének egy bizonyos szakaszában a lőfegyverek átfogó, általános nevévé vált.

Ki kell azonban emelnünk, hogy a XVI. század második felében a barbata csaknem minden esetben kézi lőfegyvert jelöl, jóllehet ennek néhány adat látszólag ellentmond.

KESZŐ 1598

„Barbatae novae maiores et longiores in modum bombardarum praeparatae”

LÉVA 1557

„Barbatae maiores vasdarab voce”

MURÁNY 1584

„Barbata centenaria super duabus rotis”

A helyzet Léva esetében a legegyszerűbb. A következő évben (1558) ugyanannak a várkapitánynak — mint katonai szakértőnek — részvételével újabb leltár készült. Ebben az említett „barbatae maiores vasdarab” most mint „Bombardulae in rotis existen wigo renstkwel” szerepel. Ezek a fegyverek pedig a könnyűtüzérséghez tartoznak.

A másik két leltár olyan nehéz szakállásokat ír le, amelyeket a biztosabb célzás és a mozgékonyság érdekében kerekes lafettára helyeztek. Így lényegében ezek a fegyverek is a könnyű lövegekhez sorolhatók.

A kézi lőfegyverek körében azonban már jóval nagyobb nehézségeket okoz a barbata kifejezés értelmezése.

⁸⁷ Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. A Magyar Kamara Archivuma. Lymbus. E. 211. 95. csomó 30. tétel. (A továbbiakban: OL Lymbus)

⁸⁸ Pl. *Istvanffy Nicolao*: *Historia Regni Hungarici*. h. n. 1724. 207. o. 290—291. o. stb.

⁸⁹ *Bartal*: *Glossarium*, 397. o.; *Marton Joseph*: *Lexicon trilingue Latino-Hungarico-Germanicum I—IV*. Viennae Austriae, 1818. II. (A továbbiakban: *Marton*: *Lexicon*. 1818.) II. 1145. o.

A kor történetével és hadtörténetével foglalkozók eddig szakállasnak, szakállas puskának fordították ezeket. Vitathatatlan, hogy a magyar szakállas és a latin barbata egymásnak szó szerinti megfelelői.⁹⁰ A fordításokkal azonban rendkívül differenciáltan kell eljárni.

Babocsa 1563-as leltára német és magyar nyelven egyaránt fennmaradt. A kézi lőfegyverek a német összeírás szerint a következők:

„Toppel Haggen” 85

„Nürnbergersch Halb Haggen” 145

A magyar változat a fegyverek számát illetően pontos, a megnevezésekben azonban súlyos pontatlanságot fedezhetünk fel.

„Nyoczwan ewth zakalas”

„Zaz negyven ewth kyssebyk zakalas”

Mint láttuk, a németben Halbhakennek a gyalogsági lőfegyvereket, Doppelhakennek pedig a valódi szakállasokat nevezték.

A magyar fordítás tehát — mivel nem jelzi, hogy két alapvetően eltérő fegyverfajtáról van szó — helytelen.

A barbata kifejezés szó szerinti értelmezésével kapcsolatban további elővigyázatosságra intenek a következők.

KÖRMEND 1603

„Barbatae peditum germanorum Muscheten vocatae”

(A német gyalogosok muskétának nevezett szakállasai)

KÖRMEND 1605

„Barbatej pixid: germanor: Muschketh Vocat:”

(A németek muskétának nevezett szakállas puskái)

Bár ez esetben az összeírók gondossága kizárja a félreértést, mégis szembeötlő, hogy a nem megfelelő szóhasználat újból a német eredetű fegyverek esetében jelentkezik.

Ezeket a tévedéseket nem tulajdoníthatjuk kizárólag az összeírók dilettantizmusának. Figyelembe kell vennünk a terminológia folyamatban lévő fejlődését és a nyelvi nehézségeket is. A leltárak készítői ugyanis nagyobbrészt magyarok,⁹¹ a fegyverekre vonatkozó szakszókincs pedig főleg német eredetű.

A latin nyelvű leltár tehát úgy készült, hogy a német elnevezéseket előbb — leghalább gondolatban — magyarra, majd latinra kellett fordítani.

A német nyelvben erre az időre, a különféle jelzők következetes használatával, a gyűjtőnévi értelművé bővült Haken kifejezés vált a terminológia alapjává.⁹²

A Haken szó szerinti magyar megfelelője a szakállas volt.⁹³ Csak hogy a magyar kifejezés jelentése a XVI. század második felére egyre inkább egy fegyvertípusra, a valódi szakállasokra korlátozódott.⁹⁴ Így, ha az összeíró nem értelemszerűen tette

90 Bartal: Glossarium, 68. o. és 494. o.; Pápai: 1782. 72. o.; Szanota: Oklevélszótár, 875. o.; Márton: Lexicon. 1818. I. 306. o.; Wagner, Francesco: Universae Phraseologiae Latinae Corpus. Tyrnavicae, 1750. (A továbbiakban: Wagner: Phraseologiae) 144. o.; Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Bp., 1912. 26. o.; Hadrovics: Ungarische, 444. o. Lásd még: Kőrösszeg 1602; Lelesz, 1569; Trencsén, 1557; Zágráb, 1596

91 Lásd 68. jegyzet.

92 Lásd az 1577-es országos összeírás szóhasználatát.

93 Erre tulajdonképp csak a két nyelven fennmaradt leltárakból következtethetünk. (Babocsa, 1563; Trencsén, 1557)

94 A 25 magyar nyelvű leltár közül 18-ban mind a puska, mind a szakállas kifejezés megtalálható. Az összeírók különbséget tesznek tehát a két fegyvertípus között. Hat inventáriumban említnek kizárólag szakállasokat, de ezek közül kettőben csaknem bizonyosan valódi szakállasokról van szó. (Egerszeg, 1587 és 1597) A 25 összeírásból tehát mindössze négyenél nem bizonyítható, hogy a szakállas kifejezés valódi szakállasokat jelöl.

át az egyes fegyverek nevét latinra, hanem szigorúan szó szerint fordította a német szakkifejezéseket, óhatatlanul hibát követett el. Ekként alakulhattak át papíron a puskák szakállasokká:

ném. Halbhaken > m. félszakállas > lat. barbata dimidia

Helyesen: ném. Halbhaken > m. puska > lat. pixides, pixides manuales⁹⁵

Tovább torzult az eredeti jelentés akkor, ha a német terminológiai rendszerben a lényegi jelentést hordozó jelzőket elhagyták.

BABOCSA 1563

ném. Nürnbergerisch Halb Haggen > m. zakalas (félszakállas helyett)

A latin nyelvű leltárakban említett szakállasokat az elnevezéseikben szereplő jelzők segítségével a következőképp csoportosítottam:

I. Méretekre utaló jelzővel említett fegyverek

Konkrét méretre utaló jelzők

- media
- dimidia
- dupla
- centenaria

Relatív értékű jelzők

- maior
- minor
- magna
- mediocres

Hosszra utaló jelzők

- longae
- breves

II. Jelző nélküli szakállasok

III. A fegyverek származási helyére utaló jelzők

- prágai
- csetneki
- nürnbergi

IV. A communes, simplices jelzővel ellátott szakállasok

V. A fegyverek ágyazottságára utaló jelzők

- barbatae cum manubris ligneis
- barbatae cum manubris ferreis
- barbatae sine manubris (l. még VI.)

VI. A szakállasok használhatóságára utaló jelzők

- fractae
- viles
- inutiles
- sine manubris

VII. Korra utaló jelzők

- veteres
- antiquae
- novae

VIII. A fegyverek anyagát megnevező jelzők

⁹⁵ Vessd össze Léva 1557-es (Érsek)Újvár 1568-as és 1570-es leltárát ugyanezen várák 1577-es német nyelvű összeírásával.

Méretekre utaló jelzővel ellátott fegyverek

Konkrét méretre utaló jelzők:

Barbatae mediae

A szakállasok leírásához használt *medius* jelzőt eddig jobbára „közepesnek”, „középszerűnek” fordították, holott — a szótárak tanúsága szerint — a kifejezést „fél” jelentésben is használták.⁹⁶

Hogy a *medius* nem kizárólag a közepes, középszerű értelemben volt használatos, alátámasztja néhány más adat is.

1553-ban Egerben Bornemissza Gergely a fegyverek egy csoportját így veszi leltárba: „Pixides Sew Archibuso hispanie Vel Barbate Medie”.

Hogy a „Barbate Medie” kifejezés valódi jelentését megismerhessük, először az *archibusos* kell értelmeznünk.

Ha a szót Bornemissza spanyol katonák révén ismerte meg, jelentése lehet muskéta.⁹⁷ Mivel ez a kifejezés Magyarországon ekkor még nem ismert, a fegyvert a leltárkészítő röviden, az általános jelentésű *pixides*-szel jelölte. Ezt azonban ő is túl általánosnak, semmitmondónak találta, megpróbálta tehát bővíteni, magyarázni. Az idegen kifejezést azonban az összeírónak — anyanyelve magyar lévén — gondolatban először magyarra, majd latinra kellett fordítania.

A latin kifejezés létrejöttének feltételezett gondolati folyamata tehát a következő: *muskéták* > *pixides* > *archibuso* > ? > *barbatae mediae*

Mint látjuk, a muskéta jelentésből kiindulva nem kapunk logikus magyarázatot a „Barbate Medie” keletkezésére.

Más a helyzet, ha az *archibusos* azonosnak vesszük az Európa-szerte *arquebus*nak nevezett könnyű lőfegyverrel. Ez a lassanként nemzetközivé váló kifejezés német nyelvterületen még nem tudta kiszorítani a kézi lőfegyverek *Halbhaken* elnevezését. Ennek szó szerinti, de tartalmilag helytelen magyar fordítása a félszakállas, latinul *barbatae mediae*:

puskák > *pixides* > *archibuso* > *Halbhaken* > *félszakállas* > *barbatae mediae*

Ez utóbbi elképzelést erősíti meg az is, hogy bár Eger 1556-os és 1558-as leltárában is szerepel egyes szakállasok mellett a *medius* jelző, a vár 1562-es magyar nyelvű összeírása nem közepes vagy középszerű, hanem félszakállasokat említ.

A *medius* „fél” jelentése mellett érvel egyébként Munkács 1573-as leltárának szóhasználat is.

Jóllehet a XVI. században a leltárkészítésnek még nem alakult ki egységes nyelve, de egy-egy összeíráson belül a jelzők, minősítések használata általában már egységes.

A munkácsi inventárium a következő szakállas fajtákat sorolja fel:

„Barbati minores”

„Barbati integri...”

„Barbati medii...”

A nyelv és a leltárak logikus szóhasználatára támaszkodva feltételezhetjük, hogy a leltár a fegyverek leírásához két olyan jelzőt („egész”-fél) használt fel, amelyek a szakállasok nagyságrendi viszonyait is képesek kifejezni.⁹⁸

A latin *medius* jelző „fél” jelentését és ebből fakadóan a magyar félszakállasok

96 *Georges, Karl Ernst*: Ausführliches Lateinischen-Deutsches Handwörterbuch. Leipzig, 1879. II. 757. o.; *Walde, A.—Hofmann J. B.*: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1938. II. 57. o.; *Márton*: Lexicon. 1818. II. 66. o.; *Márton Joseph*: Deutsch-Ungarisch Lateinisches Lexicon I—II. Wien, 1823. I. 871. o.; *Stowassers* Lateinisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch. Wien—Leipzig, 1910. 468. o.

97 *Schwarz*: 93. o.

98 Véleményünk szerint ugyanis az „integri” kifejezés nem a fegyverek állapotára, hanem fajtájára utal.

gyalogsági fegyver, puska voltát Trencsén 1557-es német—latin leltárának összevetése erősíti meg leginkább.

A német változat: „Zwayhundert unnd ain halb Nurmbergisch hagen mit all Jener Zugehörung...”

A latin változat: „Barbate medie Norinbergen cum omnibus earundem attinen 201”

(Félszakállasok I. *Barbatae dimidiae*)

Hogy a félszakállas elnevezést voltaképp milyen fegyverek megnevezésére használták, azt a magyar nyelvű leltárakból sem tudjuk egyértelműen megállapítani.

Azt a feltevésünket, hogy a félszakállas a német Halbhaken fordítása, megerősíti, hogy a magyar leltárakban nem figyelhető meg az a jelzőrendszer, amellyel a német nyelv a szakállasokat osztályozza. (Halb- Doppel- Doppelten Doppelhaken). A magyar nyelvű összeírások szó- és jelzőhasználata általánosabb, kerüli a viszonyítást, értékelést.⁹⁹ A 25 magyar inventárium egyikében sem találhatunk dupla, vagy kettős szakállasokat. A „fél” jelző tehát az egyetlen, amely viszonylag konkrét, de nem csatlakozik hozzá semmiféle viszonyítási rendszer.

Hogy a „fél” jelző nem illeszkedik szervesen a magyar nyelvű leírásokba, mutatja Szádvár 1605-ös júniusi leltára is, amely öreg- és félszakállasokat említ. Az „öreg” a korabeli szóhasználatban inkább méretet fejezett ki, jelentése: nagy.

A nyelv belső logikája pedig aligha engedi meg, hogy egy mértékszerű jelzőrendszer egyik tagja konkrét (fél) a másik pedig általános (öreg=nagy) legyen.

Kétségesse teszi azonban a félszakállasok kézi lőfegyver voltát az, hogy mellettük az 5 közül 4 összeírásban puskákat is leltárba vettek.¹⁰⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy az összeírók — amennyiben az inventáriumok nem fordítások — a félszakállasokat nem a gyalogsági, hanem a nehéz várfegyverekhez, a szakállasokhoz sorolták.

Barbatae dimidiae

Az előzőekben felvett problémához nyújt értékes adalékot Kassa 1557-es leltára.

A magyar összeírások meghatározásaira — mint láttuk — sem a hossz, sem a konkrét méretjelzők használata nem jellemző. Ugyanez a sajátosság figyelhető meg a magyarok készítette latin összeírásoknál is. A 90 latin inventárium közül ugyanis mindössze egy (Kassa 1557) említ barbatae dimidiae-t. Mivel a fegyverek hosszára utaló jelzők is csak ebben találhatók, feltehető, hogy ez az összeírás eredetileg német nyelven készült.¹⁰¹

Ezt a következők támasztják alá:

— Az egész leltárban nem található más kézi lőfegyver, csak barbatae (szakállasok). Márpedig a német leltárak sajátosága, hogy egyetlen kifejezéssel (Haken) is képesek az eltérő lőfegyverfajták leírására.

— A német tüzérségi terminológiát látható biztonsággal kezeli.¹⁰²

— A latin szövegbe német magyarízűségeket ágyaz.¹⁰³

— A forrásközlő megjegyzése.¹⁰⁴

A fentiek a fordítás tényét valószínűvé teszik. Ez esetben pedig az összeírásban

99 19 magyar nyelvű leltár 99 tétele említ szakállasokat, de mindössze 6 tétel szól félszakállasokról.

100 Beszterce, 1580; Kanizsa, 1566; Szádvár, 1605 jún.; Zalavár, 1553.

101 Számos más leltárban találhatunk ugyan a méretekre vonatkozó jelzőket, de ezek vagy valamilyen relatív viszonyítást fejeznek ki (maiores—minores), vagy általános érteleműek, amelyek nem hordoznak érdemi információkat (mediocres).

102 „...bombardae Schtainbychsen appellatae...”; „...Scharfethyn, civitatis...”; „...Bombardae Schlangen vocatae...” stb.

103 „Cuspides igniti, fayerspys...”; „Clavae alias kolben...”; „Galeae alias sturmhauben...”

104 „Ez oklevélmásolat eredetije ... két példányban van meg; eltérés köztük csak a helyesírásban van; így a másikon ... »domo«, »bombardae« helyett: »tomo«, »bombartae« áll, valószínűleg azért, mert német ember — s talán dictando után — írta.”

említett 164 „Barbatae dimidiae breves” (kurze Halbhaken?) biztosan, a 100 „Barbatae breves” (kurze Haken?) pedig feltehetően könnyű kézi lőfegyver.

Erre enged következtetni egyébként a szakállasokra nem jellemző, egy tömegben, egy helyen való elhelyezés is.¹⁰⁵

Barbatae dupplae

A XVI. század második feléből származó leltárainkban a dupla kifejezés kétféle értelemben fordul elő.

A magyarországi német nyelvű inventáriumok, tekintet nélkül a fegyverek felépítésére, formájára, minden szakállnyúlvánnyal ellátott kézi lőfegyvert Doppelhakennek neveznek. A kifejezés tehát nem egy fegyverfajta, hanem minden szakállas általános, összefoglaló elnevezése volt.

JÁSZBERÉNY 1594

„Zakalások tophaken Vocatj”

Ennek megfelelően a németből latinra fordított leltárakban a dupla jelző nem a fegyver kaliberére vagy méretére, hanem annak fajtájára, szakállas mivoltára utal.

TRENCSEN 1557

— „Eisen Doplhaggen in holz eingefast...”

— „Barbate dupple ligneas sedes habentes...”

MURÁNY 1550

„Pixides Barbata dupl: maiores...”

Más, feltehetően magyarok által készített latin leltárakban ugyanez a kifejezés a szakállasok minősítésére, nagyobb, nehezebb voltak kiemelésére szolgált.

DIÓSGYŐR 1564

„Barbatae maiores sive duplae”

HUSZT 1549

„Barbatae duplices Pragenses”

A dupla ilyen értelmű használata is német hatást tükröz. A német terminológia ugyanis az azonos fajtához tartozó, de nagyobb, nehezebb fegyverek megkülönböztetésére előszeretettel használta a doppel jelzőt.¹⁰⁶

A fenti négy esetben pusztán a leltárak szövege alapján is eldönthettük, értelmezhetjük a dupla kifejezés jelentését. Eger 1556-os összeírásában azonban már csak az összeírók nemzetisége, továbbá az inventárium szó- és jelzőhasználata alapján következtethetünk arra, hogy a kifejezés méretre utal.

Az azonban bizonyos, hogy akár szó szerinti fordításban, akár értelemszerűen a nagyobb szakállasok kiemelésére használták a dupla jelzőt, a barbata dupla mindenképp valódi szakállast jelölt.

Barbatae centenariae

A szakállasoknak ezt a német földön elterjedt változatát a magyarországi leltárakban mindössze egyszer sikerült felfedeznünk, Murány 1584-es inventáriumában. Sajnos az összeírásból azon kívül, hogy e fegyverek a legnehezebb szakállasok közé tartoztak, semmi más konkrétumot nem tudunk kihámozni.¹⁰⁷

¹⁰⁵ A latin leltárak 40 esetben sorolnak fel különböző gyalogsági fegyvereket. Közülük 26-ban (65%) a fegyverek együtt, egy tömbben helyezkednek el. 14 esetben (35%) pedig vagy a fegyverek száma olyan alacsony, vagy az összeírás módja olyan, hogy abból nem tudunk következtetéseket levonni az elhelyezkedést illetően.

¹⁰⁶ Pl. Csábrág, 1591; Jászberény, 1596; Szádvár, 1596 és 1600; Sziget, 1547; Sztinya, 1588.

¹⁰⁷ Erre utal viszonylag kis számuk és az is, hogy akár könnyű lövegeként is alkalmazhatták őket. „Barbata centenaria super duabus rotis” (Murány, 1584)

Barbatae maior, minor, magna, mediocres

A szakállasok méreteire utaló relatív kifejezések közül a minor—maior jelzőpáros fordul elő a leggyakrabban. Ezek abszolút viszonylagosságuk miatt nem hoznak érdemi információt, Kilenc leltárban ugyanis megtalálható mind a minor, mind a maior jelző.¹⁰⁸ Mivel ezek viszonyítási alapja egy másik relatív jelző, tulajdonképp semmit sem tudunk meg a szóban forgó fegyverekről.

További három leltár csak barbatae maiort¹⁰⁹, hét pedig csak barbatae minort¹¹⁰ említ. Ez utóbbi hét közül mindössze háromban nem találhatunk olyan más, a mérethez utaló kifejezést amely a minor jelzőnek viszonyítási alapul szolgálhatna.¹¹¹

A csekély számban előforduló magna minősítő jelzők sem segítenek a szakállasok megismerésében, mivel ezek jelentése túlzottan általános, határozatlan. A kifejezést három előfordulása közül¹¹² csupán egyben magyarázzák, írják körül valamilyen bővebben.

MURÁNY 1584

„Barbatae magnae centenariae apellatae”

A még bizonytalanul értelmezhető medius jelző mellett a relatív jelentésű mediocres (középszerű) volt a legalkalmasabb az egyes fegyverek átmeneti jellegének kifejezésére.

Ilyen értelemben használják latin nyelvű leltáraink is.¹¹³

Hosszra utaló jelzők

Barbatae longae, barbatae breves

Az egyetlen inventárium, amely ezeket a jelzőket a szakállasokkal kapcsolatban használja, az 1557-es kassai összeírás.

Az ott szereplő, hosszra utaló kifejezéseket a barbatae dimidia címszó alatt értelmeztük.

Jelző nélküli szakállasok

A latin nyelvű leltárakban a legnagyobb számban a jelző nélküli szakállasok fordulnak elő.

E fegyverekről, amelyek nyilván a legkülönbözőbbek lehettek, a rájuk vonatkozó megjegyzések teljes hiánya miatt sajnos semmi közelebbit nem tudunk.

Jelentőségük kiemelkedően magas darabszámukban rejlik. A szakállasoknak a várharokban, várvédelemben játszott fontos szerepét legmeggyőzőbben jelentős számuk bizonyíthatja.

Ehhez azonban meg kell bizonyosodnunk arról, hogy az összeírások jelző nélküli barbatai valódi szakállasok.

A leltárakat szerint, hogy milyen tényezők igazolták a szóban forgó fegyverek szakállas voltát, négy csoportba soroltuk.

1. Azon leltárak, amelyek a szakállasok mellett pixides manualeseket is említenek. Úgy véljük ugyanis, hogy ha az összeírók a gyalogsági lőfegyverek elkülönítésére ezt a kifejezést használják, akkor barbata alatt csak a szakállasokat érthetjük.¹¹⁴

¹⁰⁸ Diósgyőr, 1563, 1564; (Érsek)Újvár, 1570; Huszt, 1546; Lelesz, 1566, 1569; Nyitra, 1580; Szentgyörgy, é. n.; Újvár, 1596.

¹⁰⁹ Eger, 1556; Gyula, 1561; Murány, 1550.

¹¹⁰ Munkács, 1573; Murány castellum 1584; Sümeg 1601

¹¹¹ Kőrmend, 1603, 1605; Palota, é. n.

¹¹² (Érsek)Újvár 1570; Gyula, 1559; Murány, 1584.

¹¹³ Kassa, 1557; Likava, 1554, 1556; Murány 1550, 1584.

¹¹⁴ Bazin, 1575; Csábrág 1603; (Érsek)Újvár, 1568, 1570; Gyula, 1561; Kesző, 1598; Kőrmend, 1603, 1605; Léva, 1558; Nyitra, 1580, 1587, 1596; Savaria, 1592; Sümeg, 1604; Sziget, 1553; Trencsén, 1583, 1594; Zágráb, 1596.

2. Azon inventáriumok, amelyekben a barbaták szakállas voltát ugyanazon várak, palánkok más esztendőből származó leltára bizonyítja.¹¹⁵

3. Azon összeírások, amelyekben a szakállásokra jellemző, néhány darabos, szét-szórt elhelyezkedés a bizonyító.¹¹⁶

4. Azon leltárak, amelyekben egyedi körülményekből következtethetünk:

ADORJÁN 1602 (2)

Ebben az összeírásban a következő fegyverek szerepelnek:

„Bombardae majores... uulgo Tharaczk”

„Bombardae Minores vulgo Zakalos”

Márpedig mind az 1577-es német nyelvű országos összeírás, mind pedig a magyar leltárak hierarchiájában a tarackokat a szakállások követik.¹¹⁷

KŐRÖSSZEG 1602

Ennél az összeírásnál is csak ugyanarra hivatkozhatunk, mint Adorján esetében. Mivel a két leltárt ugyanazok a személyek készítették, feltehető, hogy a két inventárium logikai felépítése és szóhasználata azonos.

LEDNICZE 1559

A leltárban a következő tételt olvashatjuk: „Globi ferrei ad Barbatas 200”. Az pedig közismert, hogy a szakállások jobbára vasgolyókkal tüzeltek.

SÁG 1604

Itt nem a pixides manuales, hanem a bombarda kifejezés szolgál a kézi lőfegyverek elkülönítésére. A barbata tehát feltehetően a szakállásokat jelöli.

(ALSÓ-)STUBICA 1569, 1571

A leltárt ugyanazok készítették, akik az 1569, 1571-es szomszédvári összeírást. Mivel ott a pixis barbata és a barbata kifejezések szakállast jelentenek, nincs okunk feltételezni, hogy az összeírók megváltoztatták volna szóhasználatukat.

Az inventáriumok egy ötödik csoportjában csak valószínűsíthető, de nem bizonyítható a barbaták szakállas volta. Ide tartozik Csejte 1569, Likava 1544, Trencsén 1535, Kéthida 1569, és „castelli Thorreh” 1601. E két utóbbi hely palánk lévén, feltehetően az ezekre jellemző fegyverzettel rendelkezett.¹¹⁸

Mint a fentebbiekből kiderült, az 53 leltár közül, amelyekben a barbaták mindenféle jelző nélkül szerepelnek, 48 esetben bizonyítható, illetve valószínűsíthető, hogy az említett fegyverek valóban szakállások.

A fegyverek származási helyére utaló jelzők

Barbatae Pragenses

A latin összeírások közül 24-ben találhatunk ún. prágai szakállásokat. Az adatok egyenkénti részletes elemzése megerősítette, hogy 23 leltárban bizonyosan valódi szakállásokról van szó.¹¹⁹

Egy esetben (Kapornak 1569) az inventárium szóhasználatának hitelét csak az

115 Csábrág, 1558 → Csábrág, 1558 (HK 1894. 236. o.) A továbbiakban a nyíl a bizonyító leltár felé mutat. Egerszeg, 1572 → Egerszeg, 1568; Hrusso, 1550 → Hrusso, 1550 (német); Kesző, 1578, 1587 → Kesző, 1598; Murány castellum 1584 → Murány 1584; Nyitra, 1582 → Nyitra, 1580; Palota, é. n. → Palota, 1559; Savaria 1577, 1578 → Savaria, 1571; Sümeg, 1572, → Sümeg, 1568; Sümeg, 1601 → Sümeg, 1604; Szitnya, 1602, 1603 → Szitnya, 1558; Szomszédvár, 1569 → Szomszédvár, 1571.

116 Csábrág, 1602; Kassa, 1557; Szomszédvár, 1571; Trencsén, 1549; Végles, 1562; Verőce, 1547; Zalavár, 1569; 117 Egervár, 1558; Munkács, 1603.

118 A 90 latin nyelvű leltár között megtalálható 9 kisebb palánk összeírása is. Fegyverzetüket felmérve úgy találtuk, hogy egy-egy palánk védelmére átlag 1 (1,66) löveg jutott, míg az egy-egy helyre jutó szakállások száma átlag 231.

119 A részletes bizonyítást nagy terjedelme miatt sajnos nem közölhetjük.

támasztja alá, hogy e hely castellum volt, s mint ilyenek, alapvető fegyverzetét a szakállasok képezhették.

Az összeírók a prágai szakállasok megnevezésénél szinte egyöntetűen a barbata, vagy a pixis barbata kifejezést használják. Ezt a homogén szóhasználatot egyetlen adat bontja meg; Sziget 1553-as leltárában szerepel 42 „Pragen pixides”.

Sajnos nem tudhatjuk pontosan, hogy hanyagságból, vagy pedig a megkülönböztetés szándéka miatt maradt ki a megnevezésből a barbata kifejezés.

Magukról a prágai szakállasokról, ágyazatuk formájáról, méreteikről a leltárak jóformán semmit sem árulnak el. A fegyverek túlnyomó többségéhez ugyanis — származási helyük megnevezésén kívül — semmilyen jelző nem kapcsolódik. Ennek alapján úgy tűnik, e fegyverek olyan sajtóságos külső jegyekkel rendelkeztek, hogy az összeírók az azonosításhoz elégségesnek tartották a származási hely feltüntetését.

Egerben 16, Szigetvárrott 10, Szarvaskő várában pedig 7 különböző ponton sorolnak fel prágai szakállasokat, de semmiféle különbségre nem utalnak az egyes fegyverek között.

Az a néhány, a méretekre vonatkozó relatív jelző, amely a leltárakban szerepel, jelzi, hogy a prágaiak sem voltak egyforma fegyverek, de bővebb tájékoztatást nem nyújt.

Meglepően kevés a prágaiak használhatatlanságára vonatkozó megjegyzés. Öt leltár említ törött, vagy ágyazatlan fegyvereket: 7 darabot a csaknem félezerből.

Az összeírások ugyan szűkszavúak, de annál többet árul el a prágai fegyverek elhelyezkedése.

Demonstratív jelleggel táblázatba foglaltuk három olyan vár adatait, amelyekben a jelentős számú prágai szakállas pontos elhelyezkedését is ismerjük.

EGER 1556¹²⁰

Elhelyez-

<i>kedés</i>	K	ER	ER	K	ER	K	ER	ER	ER	ER	ER	ER	ER	ER	ER	ER	E
Prágai	10	9	3	3	2	6	2	5	8	5	6	5	7	2	3	1	
Csetneki	9	1	—	—	2	6	—	1	—	—	—	3	—	—	—	2	
Lövegek száma	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	4	1	0	

SZIGET 1553

Elhelyezkedés

	ER	ER	E	ER	ER	ER	ER	ER	K	ER	ER	K	ER	ER
Prágai	—	—	42	1	3	—	10	14	—	3	5	2	—	2
Csetneki	2	15	—	9	6	1	1	—	4	1	5	6	5	—
Lövegek száma	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	2	0	2	0

SZARVASKŐ 1596

Elhelyezkedés

	E	E	ER	E	E	E	K	K	K
Prágai	8	1	3	—	5	5	4	1	—
Csetneki	8	3	—	12	—	1	—	7	2
Lövegek száma	0	0	1	0	0	0	0	0	0

A táblázatok és más összeírások alapján úgy tűnik, hogy békeidőben jobbára a prágai és más szakállasok látták el a bástyák, tornyok és kapuk állandó védelmét.

A kortársak tehát tűzerejüket — az őrség kézfegyvereivel kiegészítve — elegendőnek tartották a rajtaütésszerű támadások visszaverésére.

120 A táblázatban használt rövidítések feloldása: K = kapu: a kapuközben, a kapu fölött és mellett annak védelmére elhelyezett fegyverek. ER = erődítés: a bástyákon, falakon, tornyokon elhelyezett szakállasok. E = egyéb: a raktárakban, belső helyiségekben levő fegyverek.

Módszeres ostrom esetén pedig támogatták, fedezték a tüzérség harcát, erősítették a gyalogság tüzeit.

Barbatae „chetnekienses”

A csetneki szakállasok valószínűleg ugyanolyan feladatokat láttak el mint a prágaiak.

Ezek a mindössze hét leltárban előforduló fegyverek minden esetben olyan várakban bukkannak fel, ahol jelentős számú prágai szakállas is található.

Elhelyezkedésükben a prágaiaknál megfigyelhető elvek érvényesülnek. A fentebb közölt táblázatok alapján úgy tűnik, hogy a két fegyverfajta valamilyen módon kiegészítette egymást. Sajnos, a pillanatnyilag rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a prágai és csetneki szakállasok összehasonlítását.

A csetnekiekről egyetlen adaton kívül semmilyen részletesebb információt nem közölnek az inventáriumok. („Barbate ferreae sive chethnekien”)¹²¹

Az összeírások szűkszavúsága azért különösen sajnálatos, mert a leltárakban felsorolt fegyverek közül egyedül ezekről tudjuk biztosan, hogy Magyarország területén készültek.

Barbatae Norimbergenses

Trencsén 1557-es magyar leltárában, amelynek német eredetije is fennmaradt, a babocsaihoz hasonló hibát figyelhetünk meg: ném. „halb Nurmbergisch hagen” > lat. „Barbate medie Norimbergen”

Jóllehet a fent említett fegyvereket Trencsén minden későbbi latin összeírása (1583, 1594, 1595) pixides manualesként említi, 1557-ben nem lehet szó elírásról. Az összesítésnél ugyanis a nürnbergi fegyvereket újból a szakállasokhoz sorolják.

Eger 1558-ban és 1560-ban készült leltára Nürnbergben készült spanyol szakállasokat említ, míg az 1553-as, 1555-ös, 1556-os és 1562-es összeírások ugyanezeket a fegyvereket spanyol kézi puskának, illetve spanyol puskának nevezik.¹²²

Babocsa, Trencsén és Eger esetében e várak más leltárai bizonyították, hogy az ún. nürnbergi „szakállasok” valójában gyalogsági fegyverek, puskák.

Még három esetben történik említés nürnbergi fegyverről:

CSÁBRÁG 1602

„Pixides Norimbergen”

PALOTA (é. n.)

„Pixides Norimbergen”

KASSA 1557

„Barbatae Norimbergenses”

Az első két esetben a pixides kifejezés önmagában való, egyedüli használata erősíti meg, hogy ezek a nürnbergi fegyverek puskák, és nem szakállasok (l. 492. o.).

Az előző példák, valamint annak alapján, hogy minden nürnbergi puska mellett megtalálhatjuk a kézi lőfegyverekre jellemző tartozékok felsorolását, feltehetjük, hogy a 96 kassai „Barbatae Norimbergenses unacum lagenis pulverum e formis globorum” sem valódi szakállas.¹²³

A communes, simplices jelzővel ellátott szakállasok

Barbatae simplices

A simplex kifejezés relativitása abból adódik, hogy eredeti jelentését ugyan nem változtatja meg, de mégis minden esetben mást és mást jelent.

¹²¹ Eger, 1553.

¹²² Eger 1555-ös és 1560-as leltárát lásd *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. II. 225—229. o.; az 1562-es leltárt l. *Történeti Tár* 1881. 746—763. o.

¹²³ Tartozékokkal említett nürnbergi fegyverek: Babocsa, 1563 (német); Csábrág, 1602; Trencsén, 1557, 1583, 1594; Palota, é. n.

Ezt a jelzőt ugyanis az egyes szakállasfajták hangsúlyozott megkülönböztetésére használták. Rakonok 1557-es és Verőce 1547-es leltárában például a prágai szakállasok után következő fegyvereket nevezik *pixides barbatae simplices*nek. Sümeg (1601) esetében a kisebb szakállasokkal egy helyiségben lévő fegyvereket különíti így el az összeíró. Ezekben az esetekben a simplex jelző inkább csak azt fejezi ki, hogy az adott fegyverek melyik szakállasfajtaéhoz nem tartoznak.

Lényegében ugyanezt a funkciót látja el a kifejezés Gyula 1561-es és Murány 1550-es összeírásában, azzal a különbséggel, hogy itt nem a fajtától, hanem a mérettől való eltérést emeli ki.

GYULA 1561

„*Pixides barbatae simplices*...” ↔ „*Pixides barbatae maiores*”

MURÁNY 1550

„*Pixides Barbatae dupl.*” ↔ „(*Pixides Barbatae*) *simplices*”

Elképzelhető, hogy az erős német hatást mutató murányi leltárban a simplex szerepe több már, mint egyszerű elkülönítés.

A készítők nevei alapján feltehetjük, hogy az inventárium eredetileg német nyelven készült, amit megerősít a leltár rendezettsége, illetve a szakállasok felvételének módja is.

Ez esetben a „*Pixides Barbatae dupl.*” jelentése *Doppelhaken*, a („*Pixides Barbatae simplices*”-é pedig *einfache Haken*. Ez utóbbi fegyvertípus pedig nem a szakállasokhoz, hanem a gyalogsági fegyverekhez tartozik.

Ha feltételezéseink helytállóak, a simplex jelző — németből fordított leltárak esetében — olyan fontos módosító jelentést hordoz, amely alapjaiban változtatja meg egyes kifejezések értelmét.

Végül meg kell még említenünk két olyan leltárt (Bazin 1575, Borostyánkő 1570), amelyekben a simplex, kiegészítő jelzőként szerepelve, feltehetően csak a szóban forgó fegyverek egyszerű, hétköznapi jellegére utal.

Barbatae Communes

Ezt a nem túl gyakori, összesen négy leltárban előforduló kifejezést, a simplexhez hasonlóan, az egyes szakállasfajták elkülönítésére használták.

Olyan szituációkban alkalmazták e jelzőket, amelyekben az egyes fegyverfajták elkülönítése szükséges volt, de a szakállasok — legalábbis az összeírók számára — semmiféle különös ismertetőjellel nem rendelkeztek.

MURÁNY 1584

„*Barbatae magnae centenariae*...” ↔ „*Barbatae communes*”

SAVARIA 1565

„*Pixides quas barbatae vocant sine barba*...”

„*Pixides barbatae fractae*...” ↔ „*Pixides barbatae communes*...”

LIKAVA 1554, 1556

„*Pixides barbatae pragenses*...” ↔ „*Pixides barbatae communes*...”

A fegyverek ágyazottságára utaló jelzők

*Barbatae cum manubris ligneis*¹²⁴

A szakállasokat a szakirodalom ágyazatuk fejlettségi szintje alapján három csoportra osztja:

1. vasnyelű szakállasok
2. fanyelű szakállasok

¹²⁴ A fegyverek e csoportjának feldolgozásába a latin leltárak mellett — a logikusabb felépítés érdekében — a magyar összeírások adatait is beépítettük.

3. tusás ágyazatú szakállások¹²⁵

A második csoportba tartozó fegyvereket a korabeli magyar nyelv botos, nyélbeütő, leggyakrabban azonban fanyelű szakállasnak nevezte.

A fa- és vasnyeleken kívül más jellegű ágyazatról a magyar és latin nyelvű leltárak elvétve tesznek csak említést.

Mivel a XVI. század második felére általánossá vált a szakállások tusás ágyazása,¹²⁶ úgy véljük, a nagy számban előforduló jelző nélküli vagy az olyan semmitmondó jelzőkkel, mint *communes*, *simplices* ellátott szakállások javarészt már ágyazottak lehettek.¹²⁷

A XVI. századi magyar nyelv feltehetően még nem ismerte az ágyazat kifejezést e mai formájában. Ugyanígy jelentéssel használhatták viszont az ágy szót.¹²⁸ A nyelvi eszközök tehát megfelelőek voltak az egyes fegyverek ágyazati formák szerinti elkülönítésére, a típusok egyértelmű megkülönböztetésére.

KERESZTÚR 1597

„Fa nielw vass szakalások”

„Fa agiu Vass Szakalások”¹²⁹

Sáros 1606-os leltára kitűnő példa arra, hogy a XVI. században az ágy kifejezést feltehetően, már a tusás kiképzésű ágyazatokra használják.

SÁROS 1606

„Agi nelkw valo zakallas kit Nielben wtewnek hinak”

Úgy tűnik tehát, hogy a fegyverágyazatok leírásához használt XVI. századi ágy és nyél kifejezések jelentése megegyezik e szavak mai jelentésével. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelvű leltárak fanyelűnek nevezett szakállasai valóban a korszerűtlen nyélbeütős fegyverek csoportjába tartoznak.

A latin forrásokban az ágyazatok leírásához leggyakrabban használt kifejezést, a *manubris*, illetve *manubris ligneis*.

Azokat a fegyvereket, amelyeknek megnevezésében ez a kifejezés szerepelt, mindaddig az elavult fanyelű vagy nyélbeütős szakállások közé sorolták.

A korabeli szótár¹³⁰ a *manubrium*nak nem egy, hanem két jelentését — nyél, markolat — is megadja. Kérdéses azonban, hogy az összeírók valóban csak ilyen értelemben használták-e a kifejezést.

Ennek megvizsgálására épp a korban már elavultnak számító, fanyelűnek tartott szakállások magas száma ösztönzött. Valószínűtlennek tartottuk ugyanis, hogy egy olyan időszakban, amelyben a várak kiemelkedő szerepet játszottak, védelmüket ilyen, jóformán használhatatlan fegyverekre bízták volna. A nyélbeütős fegyverek ugyanis felépítésüknél fogva sem voltak alkalmasak olyan, a szakállásokra háruló feladatok ellátására, mint például az ellenség tüzéinek megsemmisítése, sáncmunkáinak zavarása, akadályozása stb.¹³¹

Az első kétségeket a *manubris* „nyél” jelentésével kapcsolatban Érsekújvár 1570. évi inventáriumára ébresztette.

Azt elképzelhetőnek tartottuk, hogy néhány régi nyélbeütő szakállas még megtalálható volt a várban. „*Pixides barbatae maiores antiqua fracta alique sine manubrio*”, azaz régi, nagyobb szakállas puskák törtek, mások nyél(?) nélküliek.

125 *Kozák Károly*: Magyar nyélbeütős szakállas puskák. *Folia Archeologica*. 1957. 169—170. o.

126 Alátámasztják ezt a következők is: „Szakálos agyának való hásta ... deszkául vagon 20”, „Kifaragva vagon 10”, „Puska agyának való jávor fa darabokban vagon 25” (Eger, 1562) *Történelmi Tár* 1881. 756. o.

127 „Zakallas 4 Az harmanak igen hitva' agya Vagio” (Egerszeg, 1597)

128 Mivel a források nem használnak ékezeteket, nem tudhatjuk biztosan, hogy az egyes leltárakban *agy* vagy az *ágy* szavakat használták-e.

129 A nyél és az ágyazat megkülönböztetésére lásd még: Egerszeg, 1597; Sümeg, 1597.

130 *Calepinus*: 197. o.

131 Mivel ezekkel a fegyverekkel nem lehetett célozni, a jelentős távolságban, fedezék mögött tevékenykedő ellenséget még véletlenül is csak nehezen találhatták volna el velük.

Az azonban elképzelhetetlen, hogy egy olyan időszakban, amelyben a gyalogság fele—kétharmada már kézi lőfegyverrel harcol, egy újonnan felszerelt várban a XV. század elején használatos puskákat vessenek harcba. („Pixides manuales sine manubrys”) Mint tudjuk, a XVI. században a gyalogsági lőfegyverek már tusás ágyazattal és lakatszerkezettel voltak ellátva. Eszerint a „Pixides manualas sine manubrys” kifejezésben a manubrys jelentése ágyazat.

A fentivel megegyező szóhasználatot figyelhetünk meg Huszt 1549-es leltárában is.

De az sem valószínű, hogy a jól felszerelt, nehéz tüzérséggel is ellátott Murányban 1584-ben a szakállasok 54,5%-a az elavult nyélbeütős fegyverek közül kerüljön ki.¹³² „Barbatae mediocres seu communes cum manubrys et alys pertinentys”

Borostyánkő a második vonalbeli várak közé tartozott ugyan, mégis nehéz elképzelni, hogy teljes védelmét mindössze 45 fanyelű szakállas lássa el. Pedig a manubris eddigi szűkebb értelmezése más fordítást nem tett lehetővé.

Egyes esetekben tehát kisebb, másokban nagyobb valószínűséggel feltehetjük, hogy a manubris kifejezést kétféle értelemben — nyél és ágyazat — használták.

A két jelentést azonban leltáraink egy részében — támpont híján — nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni.¹³³

Az ágyazottság leírása azon esetekben sem mindig egyértelmű, amelyekben nem használják a manubris kifejezést.

MURÁNY 1550

„Pixides barbatae dupl: insertae”

WELIKE 1544

„Szakalas in ligno fixi”

PALOTA 1559

„Pixides barbatae in Ligno posite”

HUSZT 1546

„pixides similiter barbatae minores pragen sunt tota lignea”

A fenti kifejezésekben a túlzott általánosság akadályozza az ágyazat fajtájának azonosítását.

Mindaddig, míg nem sikerül tisztázni a manubris kifejezés legvalószínűbb és leggyakoribb jelentését, az egyes fegyvereket csak ugyanazon várak más leltárainak segítségével tudjuk azonosítani.¹³⁴

Az 1557-es latin nyelvű trencsényi leltár szóhasználatához is a német inventárium kifejezései adják meg a kulcsot.

TRENCSEN 1557

„Barbate medie Norimbergen 201”

„halb Nurmburgisch haggen” 201

„Barbate ferre 100”

„Eisen Doplhackhen 100”

„Barbate duple bone 13”

„Doppelhaggen der guet zu schiff
waren 13”

„Barbate duple lignea manubria
habentes 54”

„Doppelhaggen mit rings machten
hulzen schwancz 54”

„Barbate duple in antiqs sedibus
locate 32”

„Alt Doppelhaggen in der alten
schiffen 32”

„Barbate duple in fract sedibus 6”

„...gross Doplhaggen mit posen Zer-
procnen schiffte 6”

¹³² A számításoknál csak a használható állapotban levő fegyvereket vettem figyelembe.

¹³³ L. például Borostyánkő, 1570; Savaria, 1565, 1571; Sümeg, 1568; Szarvaskő, 1596; Újvár, 1596; Welike, 1544; Znyo, 1570.

¹³⁴ Csak a magyar nyelvű leltárakkal való összevetés alapján tudjuk biztosan, hogy Egerszeg és Sümeg szakállasainak egy része biztosan nyélbeütős fegyver.

„Barbate dupple ferreis
manubris inutiles 4”

„Barbate dupple lignea manubria
habentes 4”

„Barbate dupple lignea manubria
habentes 12”

„Barbate dupple ferrea manubria
habentes 11”

„sine manubeis et sedibus 2”

„Barbate ferre dupple ferrea
manubria habentes 12”

„Barabate dupple ligneas sedes
habentes 6”

„Barbate ferree ligneas sedes
habentes 2”

„Doplhaggen mit Eisen schwanzen die
Zugeprauchen sein 4”

„Eisen Doplhaggen mit hulzen schwan-
zen 4”

„Eisen Doplhaggen mit hilzern
schwantzen 12”

„Eisen doplhaggen elf mit Eisen
schwantzen und zwen ohn gefass 13”

„mit Eisen scwantzen Dophaggen
12”

„Eisen Doplhaggen in holz
eingefast 6”

„Eisen Doplhaggen in holz
gefast 2”

A két szöveg összevetése alapján úgy tűnhet, hogy a manubris „nyél” jelentése vitathatatlan. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a latin nyelvű leltár a német eredeti fordítása. Így — a latin fordítás tükrében — nem a magyar, hanem a német nyelv szóhasználatának sajátosságait figyelhetjük meg.

Sajnos, a szakállasoknak a XVI. század második felére általánossá váló tusás ágyazatú formájára eddig nem találtunk olyan kifejezést, amelyet általánosnak nevezhetnénk.

A sedes, lectis, thecis kifejezések ugyan bizonyosan ágyazatot jelentenek, az instrumentis jelentése azonban már kérdéses¹³⁵

Barbatae cum manubris ferreis

A szakállasok e csoportjának tanulmányozása — a rájuk vonatkozó adatok kis száma és a források szűkszávsága miatt — érdemben egyelőre nem lehetséges.

Akár nyélnek, akár markolatnak fordítjuk azonban e fegyverek elnevezésében szereplő manubris kifejezést, mindenképp csak a szakállasok egy meghatározott fajtájára gondolhatunk. Arra a korai típusra, amelyet Kozák Károly is leír a magyarországi szakállasokról szóló tanulmányában.¹³⁶

Az inventáriumok ezekből a XVI. században már elavult fegyverekből viszonylag keveset sorolnak fel. Ám ezekből az adatokból sem tudunk meg semmi érdemlegeset e fegyverek külsejéről, nagyságáról, formájáról.

Barbatae sine manubris

Mivel a szakállasok e csoportjánál épp a használhatatlanságra vonatkozó adatot tekintettük a lényegi információnak, úgy véltük, logikusabb ezeket a következő nagyobb egység keretében tárgyalni.

A szakállasok használhatóságára utaló jelzők

Barbatae fracate, barbatae sine manubris, barbatae nullius valloris, barbatae inutiles, barbatae viles

A címben felsorolt kifejezések — a barbatae viles kivételével — más-más módon mind a szakállasok használhatatlanságát fejezik ki.

¹³⁵ A sedes kifejezést használja: Trencsén, 1557; a lectist: Bajmóc, 1571; Diósgyőr, 1564; Zágráb, 1596; a thecist: Eger, 1556; Munkács, 1573; Murány, 1550; az instrumentist: Bazin, 1575; Savaria, 1571.

¹³⁶ Kozák Károly: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéből. *Archeológiai Értesítő*. 1974. 300. o.

Az összes latin inventárium ilyen jellegű adatát összegyűjtve táblázatot készítettünk. Ebből megtudhatjuk, hogy mely várakban, mikor, milyen jellegű hibával, milyen számban és arányban írtak össze rossz, hasznavehetetlen fegyvereket.

<i>A vár neve</i>		<i>Használható szakállások</i>	<i>Használhatatlan szakállások</i>				<i>Használhatatlannok aránya %-ban</i>
			1	2	3	4	
BOROSTYÁNKŐ	1570	45	—	7	—	—	13,4%
DETREKŐ	1552	0	—	—	—	24	100%
CSÁBRÁG	1558	89	4	—	—	—	4,3%
DIÓSGYŐR	1564	232	—	2	—	—	0,8%
EGER	1556	661	1	11	—	—	1,8%
EGER	1558	445	14	—	—	4	3,8%
ÉRSEKÚJVÁR	1568	98	17	—	—	—	14,7%
ÉRSEKÚJVÁR	1570	83	11	7	—	—	17,8%
HUSZT	1546	22	1	—	—	—	4,3%
HUSZT	1549	16	1	4	—	—	23,8%
KŐRÖSSZEG	1602	27	—	—	—	22	44,8%
KESZŐ	1598	19	5	—	—	—	20,8%
MUNKÁCS	1573	87	—	8	—	—	8,4%
MURÁNY	1550	65	11	—	—	—	14,4%
MURÁNY	1584	143	—	23	—	—	13,8%
NYITRA	1580	41	—	—	16	—	28%
NYITRA	1582	41	—	—	16	—	28%
PALOTA	é. n.	98	49	—	—	—	33,3%
SAVARIA	1565	29	4	1	—	—	14,7%
SAVARIA	1571	26	3	2	—	—	14,7%
SAVARIA	1577	2	22	—	—	—	91,6%
SAVARIA	1578	13	13	—	—	—	50%
SÜMEG	1568	91	1	1	—	—	2,1%
SÜMEG	1601	47	—	3	—	—	6%
SZARVASKŐ	1596	61	1	3	—	—	6,1%
SZIGET	1553	94	4	—	—	—	4,4%
SZIGET OPP.	1553	57	3	—	—	—	
SZITNYA	1602	7	1	—	—	—	12,5%
SZOMSZÉDVÁR	1569	19	3	1	—	—	17,3%
SZOMSZÉDVÁR	1571	21	2	1	—	—	12,5%
TRENCSÉN	1557	246	6	2	4	—	4,6%
TRENCSÉN	1583	118	25	—	—	—	17,4%
TRENCSÉN	1594	118	25	—	—	—	17,4%
ÚJVÁR	1596	5	—	3	—	9	70,5%
VÉGLÉS	1562	58	4	—	—	—	6,4%
WELIKE	1544	81	—	1	—	—	1,2%
VERÓCE	1547	52	8	—	—	—	13,3%
ZÁGRÁB	1596	139	1	10	—	—	7,35

Magyarázatok a táblázathoz: 1. törött; 2. ágy/nyél nélküli; 3. inutiles; 4. nullius valoris és más használhatatlan szakállások

A táblázat adatait áttekintve a leginkább figyelemre méltó talán az, hogy a 90 latin nyelvű inventárium közül mindössze 37-ben említenek hasznavehetetlen fegy-

vereket. Ezek közül is 27 leltárban a használhatatlan szakállások aránya 20% alatt marad.

Néhány összeírás a nem harcképes fegyverek mellett felhívja a figyelmet a gyenge, rossz minőségű szakállásokra is (viles). A fentiekhez hasonlóan ezeket is táblázatba foglaltuk.

<i>A vár neve</i>		<i>Használható szakállás</i>	<i>„Hitvány” szakállás</i>	<i>Arányuk %-ban</i>
BOROSTYÁNKŐ	1552	42	2	4,5%
PALOTA	é. n.	74	24	24,4%
SAVARIA	1578	13	7	35 %
SAVARIA	1592	8	14	63,6%
TRENCSEÁN	1535	11	1	8,3%

A szakállások korára utaló jelzők

Barbatae veteres, antiquae, novae

Váraink fegyverállományának állapotáról segítenek képet alkotni azok a jelzők, amelyek a szakállások korára vonatkoznak. Mivel a leltárak szövegéből korukon kívül semmi érdemlegeset nem tudunk meg a fegyverekről, ismét a számokhoz kell folyamodnunk.

A következő táblázatban az öreg (veteres) és a régi (antiqua) jelzővel ellátott szakállásokat vetettük egybe — váranként — a többi használható szakállással.

<i>Vár neve</i>		<i>Használható szakállás</i>	<i>Öreg, régi szakállás</i>	<i>Arányuk %-ban</i>
BOROSTYÁNKŐ	1552	12	30 A	71,4%
DIÓSGYŐR	1563	163	54 A	24,8%
HUSZT	1549	16	4 V	20 %
LIKAVA	1554	68	4 A	5,5%
LIKAVA	1556	68	4 A	5,5%
SÜMEG	1568	56	35 A + 4 V	41 %

[A = antique; V = veteres]

Új szakállásokat (novae) két esetben említenek a latin nyelvű leltárak.¹³⁷

E fegyverek kis számából azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket váraink fegyverellátását illetően. Nem bizonyítható ugyanis, hogy ezek a szakállások valóban újonnan készültek. Valószínűbb, hogy az „új” jelző a beszerzés közeli időpontjára, nem pedig a fegyverek állapotára utal.

A fegyverek anyagát megnevező jelzők

Barbatae ferreis

A 13 leltár közül, amelyek valamilyen formában említést tesznek a szakállások anyagáról, 12-ben vasból, egyben pedig rézből készült fegyvereket sorolnak fel.¹³⁸

A tényközlésnél bővebb információt azon kívül, hogy a csövek között gyakori volt a vasból készült, ezekből az összeírásokból nem hámozhatunk ki.

¹³⁷ Gyula, 1559; Palota, é. n.

¹³⁸ Vasból készült fegyvereket említenek: Bazin, 1575; Borostyánkő, 1570; Egerszeg, 1568; Gyula, 1559; Huszt, 1546; Savaria, 1565; Sümeg, 1568; Szentgyörgy, 1560, 1575; Trencsén, 1557; Zalavár, 1569; Znyo, 1570. Rézből készült fegyver: Welike, 1544.

A latin barbata (szakállas), amely egykor a tűzfegyverek összefoglaló elnevezése volt, az általunk vizsgált időszakban már csak egyes, elszórt, kivételesnek tekinthető esetekben jelölt a valódi szakállasokon kívül más fegyvereket.¹³⁹

A magyar anyanyelvű leltárkészítők által használt barbata és pixis barbata kifejezések szinte minden esetben a valódi szakállasok megnevezésére szolgálnak.¹⁴⁰ A kifejezés ettől eltérő értelemben csak az idegen eredetű, vagy ismeretlen fegyverek esetében és a németből fordított leltárakban fordul elő.¹⁴¹

Az a múlt század végén, e század elején kialakult romantikus elképzelés, mely szerint „Az igazi végbeli vitéz a maga erejében és ügyességében bízott s nem tartá magát méltónak, hogy ellenfelére puskát emeljen.” talán még napjaink történetírására is hatással van.¹⁴²

Ennek oka feltehetőleg a magyarországi fegyvergyártásra, a lőfegyverek számára és használatára vonatkozó adatok, források feltáratlansága.

Talán ez magyarázza azt is, hogy a váraink fegyverkészletének legjelentősebb hányadát kitevő szakállasokat korszerűtlen, jelentéktelen vagy használhatatlan fegyvereknek tartották, tartják.

A tanulmányunk elkészítéséhez felhasznált mintegy 150—200 várleltár csak töredékét képezi a korszak inventáriumainak. De mindegyikben, a legeldugottabb kis palánkban, a püspöki székhelyen, a nemesi famíliák váraiban, és a „korszerű”, hadászati fontosságú királyi erődítményekben egyaránt megtalálhatók a szakállasok.

Gyakoriságuk alapján a várvédelem alapvető fegyvereinek kell tekintünk őket.

Nagy számukat nem magyarázhatjuk csak az ország szűkös anyagi lehetőségeivel, hiszen a két birodalmi „székváros”, Prága és Bécs védelmére — az erős tüzérség mellett — 800, illetve 900 szakállas sorakozott fel.¹⁴³ De a német városok fegyvertáraiban is több százas tételekben írták össze a szakállasok különböző típusait.¹⁴⁴

A királyi Magyarország területére vonatkozó, összesítő jellegű jelentés 1577-ben a felsorolt 46 fontosabb királyi végvárban összesen mintegy 4500 szakállast és kb. 4100 különféle puskát említ. E rendkívül becses dokumentum alapján képet alkothatunk nem csak a fegyverzet mennyiségéről, hanem annak jellegéről is.

A tűzfegyverek közül — szinte kivétel nélkül minden várban — a szakállasok száma a legmagasabb.

A várrendszer fontos, de másodrendű tagjait képező kisebb várakban pedig a néhány könnyű lövegéből álló tüzérség mellett a védelem fő erejét a szakállasok képezték.¹⁴⁵

De úgy tűnik, hogy a kor képzett katonái is nélkülözhetetlenek tartották ezeket a fegyvereket. Erre utalnak a várkapitányok pénzt és felszerelést sürgető levelei is.

1553-ban Henyey István gyulai várnagy Castaldótól kér segítséget. Levelének mellékletében felsorolja azokat a fegyvereket, amelyekre feltétlenül szüksége lenne, többek között 100 prágai szakállast.¹⁴⁶

139 Pl. Körmend, 1603, 1605; Eger, 1558, illetve Léva, 1557; Kesző, 1598.

140 Az elemzés feltételeként minden barbatának, pixides barbatának nevezett fegyverrel kapcsolatban bizonyítanunk kellett, hogy azok valódi szakállasok. Így egyben az is bebizonyosodott, hogy a fenti két kifejezés valóban csak a szakállasokat jelöli.

141 Idegen eredetű: pl. Eger, 1553; ismeretlen: Körmend, 1603; fordítás: Trencsén, 1557.

142 *Takács Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 51. o.

143 Magyar Országos Levéltár. Az Esterházy család hercegi ága levéltára 1527—1936. Repositorium. 1527—1936 P. 108.

144 Giessen, 1568; Würzburg, 1584; Nürnberg, 1578, I. *Essenwein*: Quellen. 86—87. o.; 94. o. és 144—177. o.; Straßburg, 1592. I. *Müller*: Gewehre. 38. o.

145 Néhány adat az 1577-es összeírásból: Bozók: „Falkkhonen 5”, „Toppelhagkhen 84”; Szent Márton: „Falkhonet 4”, „Toppel hagkhen 42”; Palota: „Falkhonet 8”, „Scharffetindl 2”, „Hauffnicz 1”, „Toppelhagkhen 164”; Pápa: „Falkhonet groß und klain 7”, „Scharffetindl unnd Cammerstück 6”, „Toppelhagkhen allerlay 185”.

146 *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára 1313—1800. Bp., 1937. 201. o.

1554-ben Kerecsényi László Szigetvárra 1000 szakállast és 500 puskát tart még szükségesnek.¹⁴⁷

Amikor 1554-ben a török elfoglalta a füleki felső várat, Keresztúry Kristóf kér segítséget Korponáról, mert „...az magyarok csak az keeth alisso bastyaba, es az fold warba zarwlta, de az torokok kezebe vagon mynd a Por, s mynd az zakalos... myndenteh el lovek ith alat, mynd a warosba s mynd az alisso warba.”¹⁴⁸

A fonyódi várkapitány, Trombitás Balázs is felettebb sürgősnek tartja megromlódott szakállasainak pótlását.¹⁴⁹

De vajon miért voltak a várakban olyan fontosak és nélkülözhetetlenek ezek a fegyverek? Hiszen „Az ágyúgolyónál fontos a nagy tömeg, ... a puszkagolyó akár milyen kicsiny, egyes embernek mégis elég, és nem megokolt a kettő közti szakállasgolyó használata, amely fal ellen semmi, embernek meg túlságosan sok.”¹⁵⁰

Mint tudjuk, a szakállasok csövének fala általában jóval vastagabb volt, mint a puskáké. Ennek megfelelően egy átlagos puska töltetének többszörösét bírták el.

A nagyobb löporadag és az ólom helyett a könnyebb vas- és ólommal körülöntött vasgolyók alkalmazása jelentősen megemelte a lőtávolságot. Ez a fegyver típusától és a töltettől függően 250—450 m között, esetenként pedig e fölött is mozoghatott.¹⁵¹

A többi kézi lőfegyvernél jóval nagyobb lőtávolság és átütőerő a szakállasok elterjedtségének egyik fő oka.

Többek közt Eger és Szigetvár példája alapján úgy tűnik, hogy a török ostromtüzérség a XVI. században 250—300 m távolságból nyitott tüzet a legeredményesebben. Ez pedig azt jelentette, hogy a lövegek kezelő személyzetét a várbeli szakállasok tűz alá vehették.¹⁵²

De zavarták, veszélyeztették a szakállasok az árkokban és egyéb ostromműveken dolgozókat is. Istvánffy szerint szakállas lövése okozta például a szigeti falak előtt szorgoskodó Ali Portug halálát is.¹⁵³

Kitűnően felhasználhatták a szakállásokat a puskák lőtávolságán kívül elhelyezkedő vagy mozgó kisebb egységek ellen is, amelyekre ágyúval löni bajos és felesleges lett volna.

Mivel a támadók nem ismerhették pontosan a várbeliek fegyvereit, feltehető, hogy gyakran bekerültek az adott körülmények között meghatározhatatlan lőtávolságú szakállasok hatósugarába. Ez történetelt Somoskő 1576-os ostromakor is. Ali székesfehérvári bég Musztafa budai pasa parancsára megtámadja a várat. „...midőn annak fekvését szemügyre veendő, néhány török és segéde Hasszán kíséretében a várhoz közeledett, egy szakállas segédét szétszakgatá, úgy, hogy annak vére, széthulló izei... őt is bemocskolták.”¹⁵⁴

A rohamok elhárításában a szakállasok különösen fontos szerepet játszottak. Egyrészt, ha erre lehetőség nyílt, a szakállasok már jóval a könnyebb puskák és muskéták előtt tüzet nyithattak a rohamoszlopokra. Másrészt ők zárhatták a kézi lőfegyverek tűzcsapását. Nagyobb úrméretük és erős töltetük révén ugyanis e fegyverek alkalmasak voltak több kisebb golyó, illetve sörét nagyerejű kilövésére is.

Apróbb golyókat és sörétet a magyarországi harcokban is használtak a szakállas-

147 Szigetvári levelek a török hódoltság korából. A szigetvári Várbaráti Kőr kiadása, 1982. 63. o. Kerecsényi László szigetvári várkapitány kérvénye öfelségéhez. Sziget. 1554. szept. 16.

148 Szalay Ágoston: Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504—1560. Pest, 1861. 133. o. (A továbbiakban: Szalay: Levelek) Márton deák és Keresztúry Kristóf Nagy Imre korponai kapitánynak. 1554. szept. 9.

149 Szalay: Levelek. 167. o. Trombitás Balázs Magyar Bálintnak. 1555. „...Ha k. erthesse engemeth onal poral, es zakalossokkal, merth az prahay zakalossakba el zakadosszának...”

150 Szege Pál: Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenöt éves háború kezdetéig 1541—1593. Bp., 1911. 252. o.

151 Müller: Waffen. 120. o.; Meynert: Geschichte, I. 416. o.

152 Sugár István: Az egeri vár és viadala. Bp. 1971. 77. o.; uő.: Szigetvár és viadala. Bp., 1976. 164. o.

153 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490—1608. (Ford.: Vidovich István) Debrecen, 1871. 542. o.

154 Istvánffy: i. m. 610. o.

sokhoz, mint azt Sáros 1557-es és 1606-os inventáriumai is tanúsítják: „Einfasslen schrot zum Toppelhacken I”, illetve „Schrott zum Toppelhackhem halb Thunen”.¹⁵⁵

A szakállásokat a sokrétű alkalmazási lehetőségük mellett olcsóságuk, egyszerűségük tette igazán elterjedt, kedvelt fegyverré.

Jóllehet tanulmányunkban mindvégig elismeréssel szóltunk a szakállasokról, nem feledkeztünk meg arról, hogy ezek a fegyverek jobbára már csak a várak, erődítések védelmében játszottak igazán fontos szerepet. Ott viszont, a mozgékonytársaikat és a tüzerőt egyesítve, jól megfeleltek az igényeknek, akkor is, ha legnagyobb részük, korszerűség tekintetében, nem állt éppen „világszínvonalon”.

MELLÉKLETEK

A továbbiakban közöljük a terminológiai elemzésbe bevont inventáriumoknak azokat a részeit, amelyek a szakállásokra, vagy más kézi lőfegyverekre vonatkoznak.

Az idézőjelben álló szövegek betűhív átirások. A » ' « jellel az eredeti szövegben alkalmazott rövidítéseket jelöltük.

Az inventáriumokban a fegyverek számát hol arab, hol római számokkal adják meg. Mi, az áttekinthetőség kedvéért mindenhol egységesen arab számokat használunk.

Az egyes leltárakon belül az ismétlődő, azonos elnevezéseket helytakarékoság céljából összevontuk. Ezek idézőjel nélkül, mai helyesírással szerepelnek.

A zárójelben álló kifejezések nem részei az eredeti összeírásnak. Feladatuk a szöveg értelmezésének megkönnyítése, egyértelművé tétele.

A szövegközi kérdőjelek az olvasati, vagy értelmezési bizonytalanságokra utalnak.

Fel kell még hívnunk a figyelmet arra is, hogy a közölt részleteken belül az egyes tételek nem a leltárak eredeti sorrendjében, hanem a számítógépes feldolgozás által kialakított egységes rendben helyezkednek el.

Itt szeretnék köszönetet mondani *Czapek Zsolt* villamosmérnöknek a program elkészítéséért, továbbá *Domokos Györgynek*, a Hadtörténelmi Intézet munkatársának, aki útmutatásaival megkönnyítette számomra a levéltári kutatásokat.

I.

A FELHASZNÁLT LATIN NYELVŰ INVENTÁRIUMOK

ADORJÁN 1602 (1) „Sclopetum vulgo Zakalos” 32	BOROSTYÁNKŐ 1552 „...pixides Barbatae pragen’” 12 „pixides Barbatae Antiquae” 30 „pixides Barbatae Antiquae et Viles” 2
ADORJÁN 1602 (2) „Bombardae Minores vulgo Zakalos” 32	BOROSTYÁNKŐ 1570 „Barbatae ferree simplices cum manubrys ligneis” 45 „Barbatae ferreae eiusde’ generis sine manubrys” 7 „Pixides manuales Schwanopüchsen dictae” 20
BAJMÓCZ 1578 „Barbatae sine lectis in Baculis” 23 „Barbatae absq Lectis in Baculis” 13 „Barbatae in Lectis positae” 64	CSÁBRÁG 1558 „Barbatae in arcae” 89 „Barbatae fractae” 4
BAZIN 1575 „Barbatae” 5 „...barbatae ferreae simplices medie’ seu domesticae” 35 „pixides barbatae ferreae in suis Instrumentis” 17 „pixides manuales longiores” 2 „breviores seu comunes pixides” 6	CSÁBRÁG 1602 Pixides barbatae 40 „Pixides Norimbergen’ ” 10

- CSÁBRÁG 1603
 „Pixides Barbatae” 40
 „Pixides manuales” 10
- CSEJTE 1569
 „Pixides Barbatae” 50
- DETREKŐ 1552
 „Barbate antique pixides ...et Nullius Valoris” 24
- DIÓSGYŐR 1563
 „Pixides Barbatae antiquae” 54
 „Pixides Barbatae duplae” 55
 „Pixides Barbatae minoru' et maioru'” 108
 „pixides manuariae Peditum simplices” 40
- DIÓSGYŐR 1564
 „pixides Barbatae maiores et minores” 61
 „pixides barbatae minores” 52
 „pixides Barbatae maiores sive duplae” 119
 „pixides Barbatae sine lectis” 2
 „pixides manuariae” 34
- EGER 1553
 „Barbate pixides Maiores Bone” 126
 „Barbate pixides pragen' ex Veteribus In Jazo Reformate bone” 107
 „Barbate pragen' In portis et propugnaculis” 59
 „Barbate ferreae sive chetnekien' ” 30
 „Pixides Manuales germaniae bone” 123
 „Pixides hispanice Nove” 300
 „Pixides Sew Archibuse hispanie Vel Barbate Medie” 99
 „Pixides sine lectis” 13
- EGER 1556
 Barbatae maiores 106
 Barbatae duplae 110
 Barbatae medias 344
 Barbatae pragenses 77
 Barbatae „Chietnekienses” 24
 (Barbatae pragenses) viles et destructa 1
 „Barbate chietnekien sine manubrys” 4
 „Barbate' (duplae) sine Thecis seu Manubrys” 7
 „Pixides manuales” 157
 „Pixides manuaria oblonga” 1
 „Pixides hispanicae novae et selectae” 297
- EGER 1558
 „Barbate” 114
 „Barbate' pragenses duple” 180
 Barbatae pragenses 78
 Barbatae „Chyethneky” 24
 „Barbate' mediocres” 49
 „Barbate pixides destructe” 14
 „Barbate' nullius valoris” 4
 „Barbate' hispanicae Norimberge' factae” 296
 „Barbate' manuariae” 158
 „Barbate' breves manuales” 198
 „pixis manualis oblonga” 1
- EGERSZEG 1568
 „Barbata ferrea ligneu' manubrium habens” 1
- „Barbatae ferreae, ferrea manubria habentes” 2
 „Pixides barbatae Pragenses” 5
- EGERSZEG 1572
 Pixides barbatae 8
- (ÉRSEK)ÚJVÁR 1568
 Pixides barbatae 98
 „Pixides Barbatae fractae” 17
 Pixides cum suibus earum attinentys 98
 „Pixides fractae” 2
- (ÉRSEK)ÚJVÁR 1570
 „Barbata” 10
 „Barbata' maiores et minores” 14
 „Barbata' maiores” 2
 Barbatae minores 23
 Barbatae magnae 10
 Pixides barbatae pragenses 24
 „Pixides minores barbata' fractae” 11
 „Pixides maiores barbata' antiqua fracta alique sine manubrio” 7
 „Pixides manuales nova' ” 97
 „Manuales pixides sine manubrys” 2
- GYULA 1559
 „Magnae Barbatae ferrei” 3
 „Barbatae Pragenses” 57
 „Barbatae Chietnekyenses” 57
 „Barbatae novae” 39
 „Pixides Janichyarum” 6
- GYULA 1561
 „Pixides Barbatae” 127
 „Pixides Barbatae maiores” 100
 „Pixides Barbatae simplices” 200
 „Pixides manuales absque nulla preparatione nudae et nullius usui” 8
- HRUSSO 1550
 „Pixides Barbatae” 42
- HRUSSO 1554
 „...Bombarde sunt Triginta duodecim sunt Rupte in Combustione Castris”
- HUSZT 1546
 „Pixides Barbate' Minores pragen' ” 12
 „Pixides similiter Barbate' minores pragen' sunt tota lignea” 2
 „Pixis Barbata simitr' minor pragen' fracta” 1
 „Pixides Barbate' maiores et longiores pragen' ” 4
 „Pixides Barbate' ferrei” 4
- HUSZT 1549
 „Barbata media” 1
 „Pixides barbatae Pragenses” 11
 „Barbatae veteres nudae sine manubrio quatur et una fracta”
 „Pixides manuales novae ex Vienna adductae” 99
 „Pixides manuales veteres” 6
 „Pixides manuales veteres nudae sine manubris” 4

- JÁSZBERÉNY 1594
 „Zakalások tophaken Vocatj” 5
 „Zakalások kyknek agyvk nynchen” 5
- KAPORNAK 1569
 „Pixides Barbatae 25 Inter eas sunt Pragenses 8”
- KASSA 1557
 Barbatae 163
 „Barbatae longae” 6
 Barbatae mediocres 47
 „Barbatae breves” 100
 „Barbatae dimidia breves” 164
 „Barbatae Norimbergenses” 96
- KESZŐ 1578
 Pixides barbatae 26
- KESZŐ 1587
 „Pixides barbatae” 28
- KESZŐ 1598
 „Stipitibus affixae barbatae” 6
 Barbatae 13
 „Barbatae fractae” 5
 „Barbatae novae maiores et longiores in modum bombardarum praeparatae” 3
 „Sclopetae” 10
- KÉTHIDA 1569
 „Pixides Barbate” 9
 „Pixides pragenses” 1
- KÖRMEND 1603
 Pixides barbatae 33
 „Barbatae minores” 4
 „Barbatae peditum Germanorum Muscheten Vocatae” 18
- KÖRMEND 1605
 Pixides barbatae 33
 „Barbatae minores” 4
 „Barbatae pixid: Germanor: Musketh Vocat” 18
- KÖRÖSSZEG 1602
 „Bombardas Minores meliores alias barbatae, vulgo Zakallas vocatas” 27
 „Viliores ittem absq Compagine” 22
- LEDNICE 1559
 „Pixides Barbate” 20
- LELESZ 1566
 „Pixides Barbatae maiores” 13
 „Pixides Barbatae minores” 13
 „Pixides manuariae” 4
- LELESZ 1569
 „Barbate’ pro more Antiquo lignis Affixe’
 Vulgo Bothos Zakallas voce” 2
 „Pixides Barbate’ Maiores” 15
 „Pixides Barbate’ Minores” 12
 „Pixides Manuariae viles” 2
- LÉVA 1557
 „Barbate’ pragenses” 15
 ”35 per do. Blasium provisorum empte’ ”
 „Barbate’ parte dimidia posite’ in ligno” 23
 „Pixides ispanie sive sclopetae” 25
- LÉVA 1558
 „In fustibus Barbate integre 11:
 altera una instrumenta carens”
 Pixides barbatae 12
 Barbatae 23
 Pixides barbatae pragenses 38
 „Pixides chetneki in fustibus” 3
 „minores Pixides in fustibus” 5
 „Pixides manuales cum suis attinen’ ” 23
- LIKAVA 1544
 „Zakalos” 27
- LIKAVA 1554
 „Pixides Barbate’ mediocres” 45
 „Pixides Barbate’ pragenses” 23
 „Pixides Barbate’ communes et antique’ ” 4
 „Pixides manuales” 32
- LIKAVA 1556
 „Pixides Barbate’ mediocres” 45
 „Pixides Barbate’ pragenses” 23
 „Pixides Barbate’ communes et antique’ ” 4
 „Pixides manuales” 32
- MUNKÁCS 1573
 „Barbati minores ...” 9
 „Barbati medy ...” 20
 „Barbati integri tecis caren’ :” 8
 „Barbati integri tecas habentes ...” 58
 „Pixides Germanica ...” 22
 „Pixides simplices tecas habentes ...” 66
 „Pixides simplices tecis Carentes ...” 7
- MURÁNY 1550
 „Pixides Barbata’
 dupl: { Maiores 7
 Mediocres ligno inserte’ 52
 Carentes manubrio 8
 Simples ... insertae 6
 Absq’ tecis 3”
- MURÁNY 1584
 Barbatae magnae centenariae apellatae 26
 „Barbatae Centenariae sine manubrys” 6
 „Barbatae communes sine manubrys” 17
 „Barbatae mediocres seu communes cum manubrys et alys pertinentys” 78
 Barbatae communes 39
 „Barbata centenaria super duabus rotis” 1
 „Pixides manuales cum suis pelicanis calibeis et alys pertinentys” 30
 „Pixides manuales cum suis pelicanis tuberinis” 79
- MURÁNY (CASTELLUM) 1584
 Barbatae 8
 „Barbatae centenariae” 5
 „Barbatae minores” 3
- NYITRA 1580
 Barbatae 35
 „Barbatae maiores” 2
 „Barbatae inutiles, attrite inutiles” 16
 „Barbate’ Utiles” 2
 (Barbatae) „Minores manuariae” 2
 „Pixides manuariae” 20

- NYITRA 1582**
 „Barbate” 4
 „Barbate’ atrite inutiles” 16
 Bombardae barbatae 17
 „Bombarde’ Barbate Manuaria” 16
 „Bombarde’ Manuariae sine barbibus” 2
 „Bombarde’ Manuariae” 20
 „Bombarde’ Manuaria’ quis Barbatae vocant” 3
- NYITRA 1587**
 Barbatae vulgo zakalos 57
 „Pixides manuales” 65
- NYITRA 1596**
 Pixides barbatae 39
 „Pixides manuariae minores” 65
- PALOTA 1559**
 „Pixides Barbate’ de puro ferro” 24
 Pixides Barbate’ pragen’ Minor” 8
 „Pixides Barbate’ in ligno posite” 67
 „Pixides Manuales hispanicae” 20
 „Pixides similiter Manuales” 27
- PALOTA (é.n.)**
 „Pixides Barbate’ integre’ sunt” 74
 „pixides Barbate’ in Usum no’ valentes” 24
 „Aliam pixidu’ fraccataru’ ” 49
 „Novas pixides Barbatae” 50
 „Pixides Norimbergen’ cum lagena” 100
- RAKONOK 1557**
 „Barbatae simplices” 5
 „Barbatae pixides Pragenses cum attinentiis et formatis” 25
- SAVARIA 1565**
 Pixides barbatae ferreae ... cum manubris ligneis 12
 „Pixides Barbata’ fracta’ nullius Vsus” 4
 „Pixides Barbatae communes 13 quor duodecim manubria habent. Una absq’ manubrio 13”
 „Pixides Barbata’ communes” 3
 „Pixides quas barbatae vocant sine barba cu’ manubrys ligneis” 2
- SAVARIA 1571**
 Pixides barbatae cum manubris ligneis 25
 Pixis barbatae „hens’ ferren’ manubria” 1
 „Pixides Barbatae fractae” 2
 „Pixis Barbata fracta in fine” 1
 „Pixides Barbatae sine Manubrys” 2
- SAVARIA 1577**
 „Pixides Barbatae” 2
 Pixides barbatae fractae 22
 Pixides barbatae absque instrumentis suis 7
- SAVARIA 1578**
 „pixides Barbatae” 6
 „Pixides Barbatae pragenses” 7
 Pixides barbatae fractae 13
 „pixides Barbatae viles” 7
- SAVARIA 1592**
 „Pixides Barbatae” 8
 Barbatae viles 14
- „Bombarda fracta seu Sclopeta” 1
 „Bombarda fracta” 1
 „Bombarda Vilis” 1
- SÁG 1604**
 „Barbatae” 3
 „Bombarda manualis” 1
 „Bombardae simplices peditum German.” 3
 „Bombardae Germanicae peditum longae” 2
- SÜMEG 1568**
 „pixides barbatae veteres manubrys ligneis...” 4
 „... et manubrys ferreis” 2
 „pixides barbatae antiquae ligneis manubris” 3
 Barbatae antiquae ferreis manubris 30
 Barbatae antiquae ligneis manubris 2
 Pixides barbatae ferreis manubris 10
 Pixides barbatae ligneis manubris 6
 „Barbatae manubrys ferreis” 3
 „Barbatae manubrys ligneis” 4
 „Pixides barbatae Pragenses” 12
 „Barbatae Pragenses” 13
 „Pixis barbata pragen’ fracta” 1
 „Barbata pragen’ sine manubrio” 1
 „Barbatae ferreis manubris ligneis” 2
 Pixides manuales 24
- SÜMEG 1572**
 Pixides barbatae 94
 „Pixides Janczar” 2
 „Pixides” 20
- SÜMEG 1601**
 „Pixides Barbatae cum manubrys ligneis” 11
 „Pixides Barbatae cum manubrys ferreis” 11
 Pixides barbatae 4
 Pixides barbatae minores 12
 „Pixides Barbatae simplices” 4
 „Pixides Barbatae Pragen’ dictae” 5
 „Pixides Barbatae sine manubrys” 3
- SÜMEG 1604**
 „Pixides Barbatae cum Manubris Ligneis” 11
 „Pixides Barbatae cum Manubrys ferr’ ” 11
 Pixide barbatae 23
 „Pixides Barbatae Pragen’ dictae” 4
 „Muskethe Pixides” 17
- (ALSÓ-) STUBICA 1569**
 „Pixides Barbatae reperte’ sunt” 28
- (ALSÓ-) STUBICA 1571**
 „... pixides Barbatae” 28
- SZARVASKŐ 1596**
 Barbatae pragenses 27
 Barbatae „Czetniaky” 34
 (Barbatae pragenses) „fracta una minor alys” 1
 „Barbatae sine manubrys” 3
- SZENTGYÖRGY (I) 1560**
 „Barbate ferree” 23
 „Pixides manuales oblonge” 2
- SZENTGYÖRGY (I) 1575**
 „Barbata’ ferrea” 23
 „Pixides manuales oblonga” 2

SZENTGYÖRGY (II) é. n.

- „Barbatae majores” 6
- „Minores” 18

SZIGET 1553

- „...pixis barbata” 1
- Barbatae pragenses 40
- Pixides barbatae „chitnekien” 24
- Barbatae „chietnekien” 29
- (Barbatae) „... pragen fracte” 2
- „Barbate Chietnekien fracte” 2
- „Pragen pixides” 42
- „pixides manuales” 12
- „Pixides chietnekien” 2

SZIGET (OPPIDUM) 1553

- „pixides Barbate pragen’ et chethnekien” 57
- „fracte Barbate” 3

SZITNYA 1602

- „pixides barbatae” 7
- „Vna fracta”

SZITNYA 1603

- „pixides Barbatae” 33

SZOMSZÉDVÁR 1569

- „Pixides Barbatae” 19
- „Barbatae fractae’ seu disruptae” 3
- „Barbata absq’ manubrio” 1

SZOMSZÉDVÁR 1571

- „Pixides Barbate’ cu’ manubrys ligneis” 10
- „Pixides Barbate’ cu’ manubrys ferreis” 11
- „Barbate’ fracte’ seu disrupte’ Absq’ Manubrio” 2
- „Barbata absq’ manubrio” 1

„CASTELLI THORREH” 1601

- „Pixides Barbatae” 5
- „Pixides lancigerae” 5

TRENCSEN 1535

- „Pixides Barbate vulgo zakaloss” 10
- „Bona et viles simul” 2

TRENCSEN 1549

- Pixides barbatae 149

TRENCSEN 1557

- A leírást lásd az 504—505. oldalon.

TRENCSEN 1583

- Pixides barbatae 118
- Pixides barbatae fractae 25
- „Pixides manuales Norimbergen’ ” 200
- „Pixides manuarie Bohemicae minores” 180

TRENCSEN 1594

- Pixides barbatae 118

„Pixides barbatae ... fractae” 25

„Pixides manuales Norimbergen’ integrae” 200

„Pixides manuales Bohemicae minores” 180

ÚJVÁR 1596

- „Pixides barbatae minores quaru’ Vna sunt fracta” 6
- „Pixides barbatae sine manubrys” 3
- „Pixides barbatae maiores quaru’ nullus potest esse Vsus” 9

VÉGLES 1562

- „Barbate” 2
- „Barbate maiores” 16
- Barbatae pragenses 20
- Barbatae pragenses mediocres 9
- „Barbate Maiores pragenses” 3
- „Barbate chitneky” 8
- „Barbate fracte sine theca” 4

VERÓCE 1547

- Pixides barbatae 11
- Pixides barbatae simplices 30
- Pixides barbatae pragenses 11
- „Pixides fracti Barbati” 8

WELIKE 1544

- „Szakalos in ligno fixi” 15
- „Szakalos qui ferra Manubria habent” 16
- „Szakalos” 27
- „Szakalos cupreus” 1
- „Szakalos modo pragay facte” 18
- „Szakalos ad sajkas” 6
- „Pixides aczelos” 2
- „Pixides manualis aczelos maior” 1
- „Pixides manuales” 15
- „Mathyas kyralthwl maradot Regy kezy pusk was” 7
- „Eiusdem generis Reez puska” 4

ZÁGRÁB 1596

- „Szakalos alias barbatae” 135
- „Meruki Szakalos” 4 (?)
- „szakalos fractae” 1
- „Szakalos absq’ lectulis” 10
- „Pixides manuales” 3

ZALAVÁR 1569

- Pixides barbatae 11
- Pixides barbatae ferreae 31
- „Eiusdem generis parva” 1

ZNYO 1570

- „Pixides Barbatae ferreae cum manubrys ligneis” 6
- „Pixides mediae barbatae” 8

II.

A FELHASZNÁLT MAGYAR NYELVŰ INVENTÁRIUMOK

- BABOCSA 1563**
 „Zakalas” 85
 „Kyssebbyk zakalas” 145
- BAJON 1594**
 „Szakalos” 35
 „feel puska” 2
 „feel puska kinek agia ninchen” 1
 „puska” 4
 „aczelos puska” 1
- BELÉNYES 1600**
 „Szakallos” 21
- BESZTERCE 1580**
 „fel zakalos” 43
 „Vas zakalos” 12
 „Pragay Zakalos” 76
 „Zakadozoth zakalos es Agynelkw” 4
 „vas Agiu Puska” 1
 „Aczelos puska” 2
 „taplos puska” 1
 „fegyveres puska par” 3 1/2
- BOROSJENŐ 1605**
 „Zakalos” 80
 „Seregbontozhoz valo zakallos” 6
 „Muskatyr puskak” 65
 „Janchiar Puska agiastul vagion” 10
 „Janchiar Puskavas agiatla” 7
 „Janchiar Puska agial” 7
- EGERSZEG 1587**
 „Fa Nielw zakaloss” 3
 „Wass zakaloss” 7
 „Praghay zakaloss” 11
- EGERSZEG 1597**
 „fa Nyelw Zakallos” 4
 „vas Nyelw zakalas” 7
 „Zakallas 4 Az harmanak igen hitva’ agya Vagio”
 „Pragay Zakallas” 3
- EGERVÁR 1558**
 „zakalos wagon” 21
 „kezy pwska wagon” 8
- KANIZSA 1556**
 „fa nyelv zakalos” 36
 „vas nyelo zakalos” 23
 „zakalas” 25
 „Pragay zakalos” 3
 „Thorot Zakalos” 2
 „puska” 82
- KANIZSA 1566**
 Fa nyelvű szakállas 46
 Vas nyelvű szakállas 70
 Szakállas 33
 Fél szakállas 3
 Törött szakállas 1
 Puska 105
- KAPU 1593**
 „Eoregh Zakalas” 38
 „hitvan Zakalas Kiknek agj kell” 12
 „hozzw apro puska” 17
- KERESZTÚR 1597**
 „Fa nielw vass Szakalások” 5
 „Fa agiu Vass Szakalások” 9
 „Eoregh nemet hozzu puskak kanothoz va-
 lok” 12
 „Janczar puska” 2
 „Kanothoz valo nemeth rovid puska” 3
- MUNKÁCS 1603**
 „Zakallos wagon mindenesteol 90”
 „Apro zerw pwskak” 20
 „... nagioB Zerw es kiszeb puskak” 24
 „Eoregh taplos Pwskak” 16
 „Puska” 57
 „Agi nelkw walo puska was” 9
- SÁROS 1606**
 „Agi nelkw valo zakallas kit Nielben wtew-
 nwk hinak” 36
 „Keozep szerio zakallas” 52
 „Eoregh zakallas” 105
 „Dirib-darab zakadozot zakallas” 15
 „Mas fele Agi nelkw walo zakallas” 9
 „Aczelos puska zezam nelkw” 2
 „Zakallas formaiu puskak” 47
- SOMLYÓ 1594**
 „Zakalos” 96
 „Puska” 3
 „agi nelkeol valo Puska” 1
- SÜMEG 1588**
 „Fa nielw Zakalos” 7
 „Was nielw Zakalos” 12
 „Pragay Zakalos” 13
 „Zakalos minek niele ninch” 4
 „Puska” 12
- SÜMEG 1597**
 „fa Nyelw Zakallas” 7
 „Vas Nyelu Zakallas” 19
 „Pragay Zakallas” 6
 „Zakallas hytva’ Zakadozott” 17
 „Puska Vas agi NekuI valo hjtva” 5
- SZÁDVÁR 1605 márc.**
 Szakállas 75
 Ágy nélkül való szakállas 14
 Muskatér 5
- SZÁDVÁR 1605 jún.**
 „Eoregh szakalos” 106
 „Fel szakalos” 26
 „Puska” 9
- SZINYÉR 1559**
 Szakállas 6
- TIHANY 1560**
 „Pragay zakalos” 47

„Chetneky zakalos Eop” 8
„Chetneky zakalos Teret” 4
„kezbely puska” 15

TÜRJE 1602
„Zakallos” 4

ÚJVÁR 1553
„Zakalos” 2
„fel Zakalos” 45
„Pragay Zakalos” 10
„Reghy theret Zakalas” 8

VERÓCE 1548
„Zakalos” 50
„pragay” 7
„Zakalos tereth” 10

ZALAVÁR 1553
Szakállas 53, negyvennek megszakadozott az eleje
Fél szakállas 3
törött puska 5
Réz puska 1

III.

A FELHASZNÁLT NÉMET NYELVŰ INVENTÁRIUMOK

BABOCSA 1563
„Toppel Haggen” 85
„Nurnbergerisch Halb Haggen” 145

CSÁBRÁG 1591
„Toppelhaggen” 62
„Handtrohr Sambt Iren Zugehörungen” 49

HOLLÓKÓ 1596
„12 Doppelhaggen darundter nur Zwen brauchsam”

HRUSSO 1554
„zwenund vierzikh doppl hagkhen”

KÉKKÓ 1596
„Centner unnd doppelhakhen” 24

LÓCSE 1569
„Doppelhacken” 107
(Doppelhacken) „mit stiehlen” 22

POZSONY 1594
„Toppelhackhen mit Irer Zugehörung” 82
„handtRöhr mit Schwamm’ schlossen” 18
„Alte Messene handtRöhr” 200
„alte ungefaste handRöhr” 12
„halbhagken mit feurschlössern” 48

POZSONY 1600
„Toppelhaggen” 78
„Einfache Rohr mit feurnschlossen” 48
„Einfache Rohr mit schwamschloss” 112
„Rohr zur Feuer Kugl” 12
„Alte Mossinge Rohr” 20
„Alte Ungeschifte Eisene Rohr” 12
„Zerprochene Muschgeten” 8

SÁROS 1557
„Gutt Toppelhackhen” 84
„Altfrankisch Toppelhackhen” 27
„Zerbrochenn Toppelhackhen” 18
„Hallbe hackhen” 35

SÁROS 1569
„guette Topplhaggen” 111
„halbe Topplhaggen auch ainesthails darunter altfrankische sturm Haggen” 104
„altfrankisches Toppl Haggen oder stollen genannt” 42
„halbe Toppl Haggen ungeschift” 7
„Zersprungen halbe Haggen” 7

SÁROS é. n.
„gutte Toppelhacken” 110
Margón: „Itt: Garnen einer Zu Skrungen”
„halb Toppelhack” 99
„Ohn geschifte” 10
Margón: „Garnen’ 2 Zu Skrung”
„Altfrankscher Topplhacken od’ Stolm genandt” 41
Margón: „Ittem Ain Zu Skrug”
„halb Toppelhack’ ohn geschift” 7
„Ittem mehr Zu Skrunger” 3

SZÁDVÁR 1597
„Centner haggen” 4
„Toppel haggen” 112
„Petstollen” 34

SZÁDVÁR 1600
„Centner haggen” 4
„Topplhaggen” 112
„Pedtstollen” 24

SZIGET 1547
„Toppelhackhen” 44
„Handtrohr” 12
A városban: „Toppelhackhen” 70

SZITNYA 1588
„Toppelhaggen guet und ...(?)” 36
„Handrohr mit schwammen schlossen” 14

TRENCSEN 1557
Leírását lásd a 504—505. oldalon.

IV.

A FELHASZNÁLT LATIN NYELVŰ INVENTÁRIUMOK LELŐHELYEI

Adorján	1602	OL U. et C. Fasc.	1.	N. 15.	Nyitra	1580	OL U. et C. Fasc.	77.	F. 17.
	(1)				Nyitra	1582		77.	17.
Adorján	1602		1.	15.	Nyitra	1587		77.	17.
	(2)				Palota	1559		37.	15.
Bajmóc	1578		84.	34.	Palota	é. n.		36.	56.
Bazin	1575		23.	7.	Rakonok	1557	MHH 30. kötet, 344—345. o.		
Boros- tyánkó	1552		96.	2.	Savaria	1565	OL U. et C. Fasc.	76.	F. 16.
Boros- tyánkó	1570		96.	2.	Savaria	1571		76.	16.
Csábrág	1558		76.	11.	Savaria	1577		76.	16.
Csábrág	1602		76.	11.	Savaria	1578		76.	16.
Csábrág	1603		76.	11.	Savaria	1592		76.	16.
Csejte	1569		77.	7.	Ság	1604		78.	14.
Detrekő	1552		96.	2.	Sümeg	1568		76.	17.
Diósgyőr	1563		76.	14.	Sümeg	1572		76.	17.
Diósgyőr	1564		76.	14.	Sümeg	1601		76.	17.
Eger	1553	Lymbus, 93. csomó			(Alsó-)				
Eger	1556	Lymbus, 95. csomó			Stubica	1569		100.	39.
Eger	1558				(Alsó-)				
Egerszeg	1568	OL U. et C. Fasc.	76.	F. 14.	Stubica	1571		100.	39.
Egerszeg	1572		77.	13.	Szarvas- kő	1596		78.	1.
(Érsek)					Szent- györgy				
Újvár	1568		77.	1.	(I)	1560		76.	12.
(Érsek)					Szent- györgy				
Újvár	1570		75.	33.	(I)	1575		23.	7.
Gyula	1559		76.	1.	Szent- györgy				
Gyula	1561		76.	1.	(II)	é. n.		100.	11.
Hrusso	1550		100.	17.	Sziget	1553		50.	24.
Hrusso	1554		100.	19.	Sziget				
Huszt	1546		99.	3.	(oppi- dum)	1553		50.	24.
Huszt	1549		75.	39.	Szitnya	1602		78.	12.
Jász- berény	1594		76.	6.	Szitnya	1603		78.	12.
Kapor- nak	1569		77.	5.	Szom- szédvár	1569		100.	39.
Kassa	1557	TT. 1890. 377—381. o.			Szom- szédvár	1571		100.	39.
Kesző	1578	OL U. et C. Fasc.	77.	F. 16.	Cast.				
Kesző	1587		77.	16.	„Thor- reh”	1601		78.	11.
Kesző	1598		77.	16.	Trencsén	1535		99.	25.
Kéthida	1569		77.	4.	Trencsén	1549		75.	41.
Kör- mend	1603		78.	13.	Trencsén	1557		99.	22.
Kör- mend	1605		78.	13.	Trencsén	1583		99.	22.
Körös- szeg	1602		1.	15.	Trencsén	1594		99.	22.
Lednice	1559		23.	7.	Újvár	1596		99.	1.
Lelesz	1566		18.	15.	Végles	1562	Lymbus, 93. csomó		
Lelesz	1569		18.	17.	Verőce	1547	OL U. et C. Fasc.	99.	N. 7.
Léva	1557		76.	10.	Welike	1544	Kultúrtörténeti Szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. Bp., 1959. Ma- gyar Nemzeti Múzeum—Nép- rajzi Múzeum		
Léva	1558		76.	10.	Zágráb	1596	OL U. et C. Fasc.	99.	N. 9.
Likava	1544	Lymbus, 95. csomó			Zalavár	1569		55.	56.
Likava	1554	OL U. et C. Fasc.	99.	F. 26.	Znyo	1570		77.	11.
Likava	1556		99.	26.					
Munkács	1573		97.	28.					
Murány	1550		75.	43.					
Murány	1584		24.	78.					
Murány (cast.)	1584		24.	78.					

MAGYAR NYELVŰ INVENTÁRIUMOK

Babocsa 1563	OL U. et C. Fasc. 99. N. 14.	Munkács 1573	OL U. et C. Fasc. 97. N. 28.
Bajon 1594	106. 3.	Sáros 1606	76. 2.
Belényes 1600	160. 4.	Somlyó 1594	78. 7.
Beszterce 1580	Lymbus, 95. csomó	Sümege 1588	76. 17.
Borosjenő 1605	OL U. et C. Fasc. 28. N. 61.	Sümege 1597	76. 17.
Egerszeg 1587	46. 74.	Szádvár 1605.	LAK 1892. 934—935. o.
Egerszeg 1597	76. 17.		márc.
Egervár 1558	Lymbus, 93. csomó	Szádvár 1605.	OL U. et C. Fasc. 78. N. 15.
Kanizsa 1556	Lymbus, 95. csomó		jún.
Kanizsa 1566	<i>Müller Veronika</i> : Thúry György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg, é. n.	Szinyér 1559	TT 1898. 663. o.
Kapu 1593	Lymbus, 95. csomó	Tihany 1560	TT 1878. 343. o.
Keresztúr 1597	OL U. et C. Fasc. 101. N. 3.	Türje 1602	OL U. et C. Fasc. 60. N. 58.
		Újvár 1553	96. 3.
		Verőce 1548	99. 7.
		Zalavár 1553	A pannonhalmi Szent Benedek Rend története. Bp., 1902. VII. 598. o.

NÉMET NYELVŰ INVENTÁRIUMOK

Babocsa 1563	OL U. et C. Fasc. 99. N. 14.	Sáros 1557	OL U. et C. Fasc. 76. N. 2.
Csábrág 1591	76. 11.	Sáros 1569	Zeitschrift für Historische Waf-fenkunde. 1920. 387. o.
Hollókő 1596	78. 10.	Sáros é. n.	OL U. et C. Fasc. 76. N. 12.
Hrusso 1554	100. 19.	Szádvár 1596	Lymbus, 95. csomó
Kékkő 1596	78. 10.	Szádvár 1600	Lymbus, 95. csomó
Lőcse 1569	<i>Hain Gáspár</i> Iőcsei krónikája. Lőcse, 1910—13.	Sziget 1547	Lymbus, 93. csomó
Pozsony 1597	OL U. et C. Fasc. 100. N. 22.	Szitnya 1588	OL U. et C. Fasc. 76. N. 11.
Pozsony 1600	100. 22.	Trencsén 1557	99. 22.

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

OL U. et C.

Lymbus
LAK
MHN
TT

Magyar Országos Levéltár. Kamarai Levéltár. A Magyar Kamara archívuma. Urbaria et Conseriptiones.
L. a 87. sz. jegyzetet!
A Ludovika Akadémia Közleményei
Monumenta Hungariae Historica
Történeti Társ

Йожеф Келеник

ЩИПКОВЫЕ РУЖЬЯ В ИНВЕНТАРНЫХ КНИГАХ ВЕНГРИИ XVI ВЕКА

Проблемы терминологии

Резюме

В XVI веке в Венгрии в крепостных боях важная роль принадлежала огнестрельному оружию. В крепостных инвентарных книгах наиболее часто и в самом большом количестве особо упоминаются «бородатые» (щипковые) ружья.

Преобразование европейского способа ведения боевых действий — всё более быстрое распространение огнестрельного оружия — повлекло за собой и изменения в военной терминологии. Как показывают источники, этот процесс имел место и в Венгрии.

В своей статье автор стремится осветить неточности оружейной терминологии на латинском языке. При сопоставлении латинских, немецких и венгерских инвентарных книг действительно щипковые отделяют от тех ружей, которые лишь по ошибке или по неточности терминологии называли щипковыми.

Щипковые ружья категоризовались нами по группам на основании их наименования, там,

где было возможно, давались параметры и специфические особенности отдельных типов.

Как показывают 150—200 инвентарных книг, использованных при написании данной статьи, шпиковые ружья следует считать основным оружием защиты крепостей. Из всего другого огнестрельного оружия почти во всех крепостях в самом большом количестве имелись именно они. В крепостях, огороженных невысоким, частоколом, шпиковые ружья составляли основную силу обороны.

Наряду с разнообразностью применения, дешевизна, простота в обращении и высокая эффективность ружей такого типа обеспечили им наибольшую распространенность и популярность.

József Kelenik

HAKENBÜCHSEN IN UNGARNS INVENTAREN AUS DEM 16. JAHRHUNDERT

Probleme der Terminologie

Resümee

Bei den ungarischen Burgkämpfen im 16. Jahrhundert spielten die Feuerwaffen eine wichtige Rolle. Unter ihnen waren die in den Burginventaren am häufigsten erwähnten und in gr. Zter Anzahl angegeben Hakenbüchsen von besonders großer Bedeutung.

Dem Wandel der europäischen Kriegführung — der immer schnelleren Verbreitung der Feuerwaffen — folgte auch der Wandel der Waffenterminologie. Laut der Quellen vollzog sich dieser Prozeß auch in Ungarn.

In unserer Abhandlung versuchten wir die Unsicherheiten in der lateinischsprachigen Waffenterminologie zu beleuchten. Durch den Vergleich der lateinischen, deutschen und ungarischen Inventare haben wir die richtigen Hakenbüchsen und jene Waffen voneinander getrennt, die irrtümlicherweise oder infolge der Unsicherheiten in der Terminologie als Hakenbüchsen bezeichnet wurden.

Die Hakenbüchsen ordneten wir aufgrund ihrer Bezeichnungen in Gruppen und — wo es möglich war — umrissen wir die Merkmale und Besonderheiten der einzelnen Typen.

Laut der Zeugenschaft der zu der Abhandlung benutzten 150—200 Inventare sind die Hakenbüchsen für die wichtigsten Waffen der Burgverteidigung zu halten, denn unter den Feuerwaffen waren sie in jeder Festung in größter Anzahl vertreten und in den kleineren Planken stellten sie die Hauptkraft der Verteidigung dar.

Außer der vielfeltigen Anwendungsmöglichkeit wurden diese Waffen wegen ihrer Billigkeit, Einfachheit und ihres guten Wirkungsgrades beliebt und allgemein.

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TÓTH ZOLTÁN (1888—1958)

E néhány sor szolgáljon csupán bevezetőül egy olyan életműhöz, aminek az értékeléséhez még hosszaselőtanulmányok lennének szükségesek. Századunk elsőfele nagy mediévista generációjának tagja, Tóth Zoltán pályafutását végigkísérték a magyar történelem nagy sorsfordulói, de életén egyik sem könnyített. Tanulmányait a Ludovikán kezdte, s a hadtörténelmi témák iránti érdeklődés élete végéig jellemezte munkásságát. A budapesti Bölcsészettudományi Kart tanári és doktori oklevéllel 1912-ben fejezte be. Doktori disszertációjának témája sem véletlen: Mátyás hadügyi politikája. 1913 januárjától a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott, előszörapidíjas gyakornokként, majd múzeumi segédőrként. Nagy Géza halála után az Érem és régiségtár Hadtörténelmi gyűjteményének lett az irányítója.

Munkássága jól felfűzhető néhány nagy téma köré, amikben közös, hogy többkevesebb szállal mind a fegyver- és hadtörténelemhez kapcsolódnak: Szt. István és kora, Hunyadi Mátyás és hadserege, kuruckor. Munkáit az avatja maradandó értékűvé, hogy a tárgyak — legyenek szablyák, sarkantyúk vagy feszítőzablák — mellett a történeti segéd tudományok — latin filológia, heraldika, genealógia stb. — tisztelete, mesteri szintű használata jellemzi őket. (Nem lehet véletlen, hogy Fejérpataky oklevéltani előadásainak jegyzeteit mindvégig megőrizte.) Logikus, ám a közhangulattal, politikai elvárásokkal mit sem törődő historikus magatartását jól ismerte fel már 1925-ben a Mátyás király idegen zsoldosserege c. művéről író egyik korai kritikusa: „nem veszi magának a fáradságot, hogy a tárgyhoz illő — itt éppen Hunyadi Mátyásról — benső áhítat és meggyőződés hangján rajzolja meg legnagyobb királyaink... képét...” Sok más művével sem idézett elő kevesebb vitát, írt legyen akár a magyar királylándzsáról, a magyar huszárok eredetéről, vagy a magyar koronaküldés körülményeiről, a Hartvik-legenda értelmezéséről. (Ez utóbbit, mint kegyeletsértőt, ki is hagyták a Szt. István emlékkönyvből.) Az idő végeredményben neki dolgozott és nézetei közül számos befogadást talált korábbi kritikusi műveibe is.

Pályáját elismerések sora jelzi: 1921-ben a budapesti Egyetem mint a középkori magyar hadtörténelem magántanárát habilitálta, az Akadémiának 1927-től levelező, majd 1940-től rendes tagja. 1930—32 között a fővárosban helyettesként vezette a magyar történeti tanszéket, majd a pécsi egyetemen oktatott annak Kolozsvárra helyezését. Ezután visszatért a Nemzeti Múzeumba, a keze alatt felfejlődött Fegyvergyűjteményhez. Életrajzaiban is a Múzeumban szervező- és kutatómunkával töltött évtizedeket tartotta élete leg gondtalanabb részének. Büszke volt arra, hogy külföldi aukciókon ritka tárgyi emlékekkel gazdagíthatta és európai színvonalra emelhetette a gyűjteményt, nemkevésbé arra, hogy Petrovics Elek és Varju Elemér társaságában, mint fegyvertörténeti referens, részt vehetett a velencei osztrák — ma-

gyar kultúregyezmény kidolgozásában és ott hasznosíthatta páratlan szakismereteit. Tagja lett a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának, a Heraldikai és genealógiai társaság másodelnöke, az Internationaler Museumverein tagja.

Az 1949-es év határkő volt hivatalos pályáján. Az Akadémia nem vette át, 1952-ben nyugdíjaztatták — igaz, megkapta a történettudományok kandidátusa fokozatot. Lehetőségei beszűkültek, talán ezért is fordult figyelme élete utolsó évtizedében a külföldi levéltári, könyvtári, múzeumi kutatómunkát kevésbé igénylő krónikakutatás felé, aminek eredményei azonban már nem láttak napvilágot. Jelképes, hogy a Századokban Ranzanus-tanulmányának csak első része jelenhetett meg 1949-ben.

Noha alkotóereje teljében volt, mind ő maga, mind kutatásai jó időre aktualitásvát veszítették, s az akkoriban megjelent összefoglaló művek lábjegyzeteivé sülyyedtek — miként erre maga is fanyarul hivatkozott. A megnyerő megjelenésű, kitérő humorú, olvasmányos, élénk, de lassan hömpölygő stílusát, régies helyesírását mindvégig megőrző tudósnak maradandó érvénnyel sikerült bemutatnia a tárgyi és szellemi kultúra emlékanyagának egymásra utaltságát, fegyvertörténet és filológia, társadalomtörténet és eszmetörténet együttes hasznosításának eredményeivel igazolt korszerűségét.

Azok közé tartozik, akiknek munkásságától érdemes felvenni az egyszer már elvágott szálat, s eredményeit, tanulságait a maga múltjára ismét figyelő mai kutatásban hasznosítani.

TÓTH ZOLTÁN MEGJELENT MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1912

I. Mátyás hadügyi politikája. Bp. 65 o.

1913

A fekete sereg pusztulása. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 501—523. o.

Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye. A magyar lovasság regulamentuma 1722-ből. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 304—310., 486—490., 634—637. o.

1914

Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye. A magyar lovasság regulamentuma 1722. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. évf. 160—164., 329—332., 496—498., 680—683. o.

Ism.: *Erdélyi Gyula*: Veszprém! város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. = *Századok*, 48. évf. 735—737. o.

1915

Kurucz-sorozás 1753-ban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. évf. 517—522. o.

Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye. A magyar lovasság regulamentuma 1722. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. évf. 250—266., 428—434., 537—546. o.

Ism.: *Fraknói Vilmos*: Mátyás törekvései a császári trónra. Bp., 1914. = *Századok*, 49. évf. 70—72. o.

1916

A háború eddigi területi eredményei. In: *Zsebatlasz*. (Szerk.: Bátky Zsigmond stb.) Bp., 1916. 133—138. o.

A huszita eredetű szekérvár. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. évf. 265—311. o.

Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye. A magyar lovasság regulamentuma 1722. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. évf. 234—242., 453—473. o.

Ism.: *Jánossy István*: A magyar jobbgáyság Mátyás korában. Komárom, 1914. = *Századok*, 50. évf. 182—184. o.

1917

Az államterület biztonsága. = *Földrajzi Közlemények*, 45. évf. 1—51. o.

Ism.: *Gulyás Pál*: Mátyás király könyvtára. Bp., 1916. = *Magyar Könyvszemle*, 24. évf. 240—242. o.

Gulyás Pál: Könyvtári problémák. Bp., 1917. = *Századok*, 51. évf. 626—629. o.

Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 18. évf. 359—361. o.

1918

La Hongrie. Cartes et notions géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles. Bp. (Bátky Zsigmonddal közösen)

A huszita szekérvár a magyar hadviselésben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. évf. 159—185. o.

Ism.: *Fejérfataky-Emlékkönyv*. Bp., 1917. = *Turul*, 36. évf. (1918—21) 43—44. o.
Tóth Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp., 1917. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. évf. 129—132. o.

1919

Háborús következtetések. In: Zsebatlasz. (Szerk.: Bátky Zsigmond stb.)
Bp., 59—66. o.

Ism.: *Ludendorff, Erich*: Meine Kriegserinnerungen. 1914—1918.

Berlin, 1919. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 20—22. évf. (1919—21)
176—197. o.

1920

Legrégibb fészítőzabláinkról. = *Archeológiai Értesítő*, 39. évf. (1920—22) 71—83. o.

1921

Ism.: *Tóth Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp., 1917. = *Történeti Szemle*, 10. évf. 165—170. o.

1924

Ism.: *Áldásy Antal*: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. II. k. Bp., 1923. = *Turul*, 37. évf. (1922—23) 40. o.

1925

Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg) Bp., 376 o.

1926

Über die mittelalterlichen Hebelstangentrensen des ungarischen Nationalmuseums. = *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde*, 11. évf. (1926—28) 1—10. o.

1927

Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregről. = *Századok*, 61. évf. 45—58. o.

Szendrei János. = *Akadémiai Értesítő*, 38. évf. 242—244. o.

Ism.: *Bártfai Szabó László*: A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története 1820—1920. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 28. évf. 246—248. o.

1928

Tíz év szerzeményei. 1919—1928. Bp. (A Magyar Nemzeti Múzeum Kiállításai, V.)
Közreműködés.

1929

A Zechenter-család. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. évf. 499—502. o.

1930

„Attila's Schwert”. Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien. Bp., 214 o.

1932

A huszárság eredete. = *Akadémiai Értesítő*, 42. évf. 320—324. o.

Ism.: *Schmitthenner, Paul*: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte. Wildpark-Potsdam, é. n. = *Századok*, 66. évf. 357—359. o.

1933

Áldásy Antal. = *Turul*, 47. évf. 3—4. füzet, 3—4. o.

A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. (Közreműködés)

A „gladius divinitus ordinatus”. (Megjegyzések a német koronázási formula keltéhez.) = *Századok*, 67. évf. 481—517. o.

A kigyópusztai csatt jelentősége. = *Turul*, 47. évf. 1—2. füzet, 11—17. o.

A magyar királylándzsa történetéhez. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp., 536—545. o.

1934

A Bécsből hazakerült műkincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. = *Magyar művelődés*, 13. évf. 51—53. o.

A huszárok eredetéről. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. évf. 129—196. o.

Ism.: *Darkó Jenő*: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-európára. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. évf. 286—289. o.

Sakharow: A cseh légiók Szibériában. Bp., 1932. = *Századok*, 68. évf. 384. o.

1936

A huszárság eredethagyománya 1936-ban. = *Magyar Szemle*, 26. évf. 387—396. o.: 27. évf. 93—104. o.

Mátyás király és kora. Bp., 17. o.

Ism.: A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Bp. 1936. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 37. évf. 311—314. o.

1937

Fegyvertörténetünk Szent Istvánja. = *Magyar Szemle*, 31. évf. 97—104. o.

Patek Ferenc, 1889—1937. = *Századok*, 71. évf. 271—272. o.

Ism.: *Köszeghy Elemér*: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. = *Turul*, 51. évf. 1—2. füzet, 53—54. o.

1938

L'ancienne armée hongroise. In: *Visages de la Hongrie*. Bp., 333—343. o.

A huszárság eredethagyománya 1937-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. évf. 59—76. o.

Vezető a történeti gyűjteményekben. (Történeti Tár, Fegyvertár) (T. Z.: *Hadtörténelmi Gyűjtemény*. 89—122. o.) Bp.

1939

A hadakozó nép. In: *Magyar művelődéstörténet*. I. k. Bp., é. n. 249—284. o.

Magyarok, tótok, cseh husziták. = *Magyar Szemle*, 35. évf. 291—296. o.

A Rathold-nemzetség címeréhez. = *Turul*, 53. évf. 1—2. füzet, 43—49. o.

1940

Altungarisches Heerwesen. In: *Ungarn. Das Antlitz einer Nation*. 559—570. o. (franciául a *La Hongrie* c. kötetben)

A hadviselés átalakulása. In: *Magyar művelődéstörténet*. II. k. Bp., é. n. 203—239. o.

A középkor magyar katonája. = *Pannónia*, 6. évf. 265—272. o.

Le soldat hongrois au moyen âge. = *Nouvelle Revue de Hongrie*, 33. évf. 401—407. o.

1942

A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szt. Korona eredetkérdése.) Bp., 131 o.

1943

La boucle de Kígyópuszta. = *Archeológiai Értesítő*, 56. évf. 174—184. o.

Marczali Henrik. (Szekfű Gyulával) = *IMIT Évkönyv* 125—137. o.

„Történetkutatásunk mai állása” körül. (A Szent Korona eredetkérdéséhez.)
Bp., 36 o.

1947

Marczali Henrik emlékezete. In: *Akadémiai Emlékbeszédek XXIV.* 8. 1—30. o.

Szent István legrégebbi életirata nyomán. I. (Mátyás Flórián Ranzanus-problémája.) = *Századok*, 81. évf. 23—94. o.

1978

Szent István legrégebbi életirata nyomán. I. In: *Magyarország története 1526-ig. Történeti olvasókönyv. Kézirat.* Bp., 25—36. o. (Az 1947-ben megjelent tanulmány részbeni újraközlése.)

1988

A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány. = *Hadtörténelmi Közlemények, Új folyam*, 35. évf. 466—480. o.

Szent István legrégebbi életirata nyomán. II. (A Szent Istvánra vonatkozó időadatok és a Szent Jobb hagyományának tanúsága) = *Magyar Könyvszemle*, megjelenés alatt.

*

Tóth Zoltán nekrológjai: *Markó Árpád* = *Századok*, 92. évf. (1958) 911—912. o.
Ifj. Fehér Géza = *Archeológiai Értesítő*, 86. évf. (1959) 192. o.

*

Tóth Zoltán kéziratos hagyatékáról: *Csapodi Csaba: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.* II. = *Századok*, 109. évf. (1975) 679—681. o.

MŰHELY

HERMANN RÓBERT

KOSSUTH LAJOS: ÍRÁSOK ÉS BESZÉDEK 1848-1849-BŐL

Válogatta, sajtó alá rendezte, az összekötő szöveget, a jegyzeteket és a névmagyarázásokat írta Katona Tamás

(Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 652 o. Pro Memoria)

Mi jut ma Kossuthról az átlagember eszébe? Szókapcsolatok: Kossuth-nóta, Kossuth-szakáll, Kossuth-kalap, Kossuth-címer, Kossuth-bankó — egy kultusz tartozékai. Egy ember, aki ilyen hétköznapi tárgyakra és jelenségekre is rányomta a bélyegét. Hiszen a Kossuth-nóta eredeti szövege így hangzott: „Ha kel a szép nap sugára, / kezemben az ekeszarva. / Ekém előtt négy tinó jár / Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár. / Hajsz, ökreim, hajsz.” Hiszen Kossuth-kalapot és Kossuth-szakállat hordtak már Kossuth előtt is. Hiszen a Kossuth-címer nem Kossuth címere, hanem az országé. S a Kossuth-bankó elnevezés is érdekes, hiszen Kossuth volt az egyik leg-rövidebb ideig ténykedő magyar pénzügyminiszter; mégis egyedül ő az, akinek neve rajta maradt az általa bevezetett pénzen.

S mi jut még az emberek eszébe? Szállóigék. A biblikus eredetű, ma már megmosolyogtató képzavarként ható hasonlat a poklok kapuiról. A Kossuth ellenében annyit idézett mondás a politikáról, mely az egzisztenciák tudománya. A mennyboltot a vállain megtartani képes népről. A Kasszandrák hálátlan szerepéről. Az óramutatóról, amely nem befolyásolja az idő múlását, de jelzi azt.

S milyen képek villannak elénk? Tömegjelenetek. A július 11-i beszéd a 200 000 katonáról és 40 millió forintról. Az alföldi toborzót. A debreceni trónfosztás. Kossuth búcsúja Orsovánál. S csak a legritkább esetben az Országgyűlési Tudósítások ifjú szerkesztője, a negyvenes évek agitátora, a kialvatlanul is utasításokat író honvédelmi bizottmányi elnök, vagy az a fehér hajú öregember Turinban a Via dei Mille-n.

S ezek a szókapcsolatok, szállóigék és jelenetek a köztudatban elfedik magát az embert. Azt, aki gyakorlatilag megteremtette a közélet nyilvánosságát. Azt, aki a magyar politikai újságírásban bevezette a vezércikket. Azt, aki megteremtette az önálló magyar pénzügyet. Azt, aki 1848 őszétől fáradhatatlanul szervezte a forradalom önvédelmét. Azt, aki a szabadságharc leverése után 18 évig új és új szabadságharc kirobbantásán fáradozott, s aki közben a magyar politika mellett megtanulta az európai politikát is. S elfedik a tévedő, a botló, az esendő embert is. Kossuth szobor, kétméteres talapzaton, vagy porba döntve, s nem élő figura.

De ismerjük-e Kossuthot? Összegyűjtött műveinek kiadása 1948-ban indult meg, s 1966-ig megjelentek 1819—1837 közötti és 1848—49-es iratai. De ez a kiadvány ma már nehezen hozzáférhető, a vastag kötetek pedig inkább elriasztják, mint vonzzák az olvasókat. Az 1848—49-es munkáiból 1952-ben megjelent válogatás inkább a korszak Kossuth-képét, mint az igazi Kossuthot jellemezte. Manapság pedig, amikor megnőtt az érdeklődés mind a magyar reformkor, mind a szabadságharc eseményei és személyiségei iránt, kétségkívül fontos és hiánypótló vállalkozást jelent az a most megjelent kötet, amelyet Katona Tamás a Kossuth Lajos Összes Munkái XI—XV. köteteinek anyagából, de minden olyan esetben, amikor ez lehetséges volt, az eredeti iratok alapján közölve állított össze. A kötet időhatárai: 1848. március 3., a híres felirati javaslat betérjesztése és 1849. szeptember 12., a vidáni levél, az emigráns Kossuth első nagyszabású megnyilatkozása. A kötet 116 levelet, utasítást, beszédet, hirdetményt, cikket közöl, felvillantva nemcsak Kossuth 1848—49-es pályafutásának jelentős dokumentumait, mint az 1848. július 11-i

beszéd, az 1849. április 14-én elmondott szónoklat, a Függetlenségi Nyilatkozat, a Görgeihez, Bemhez, Perczelhez, Klapkához írott levelek, vagy a lemondás körülményeit megvilágító iratok; hanem közül olyan, kevésbé jelentős, de a teljes Kossuth-képhez ugyanúgy hozzá tartozó dokumentumokat is, mint az előfizetési felhívás a Kossuth Hírlapjára, vagy az 1848. augusztus 19-i beszéd a Kolozsvárt Pesttel összekötő vasútvonalról. A folyamatos olvasást elősegítendő s a túlzott jegyzetelés kényszerét elkerülendő pedig a szerkesztő az egyes iratok közé összekötő szövegeket illesztett, amelyek egyrészt teljessé teszik a kötet kronológiai vázát, másrészt a kötetben teljes egészükben nem közölt Kossuth-megnyilatkozásokból idézve még plasztikusabbá teszik e politikusi-emberi arcképet.

A kötet, véleményem szerint, tartalmazza az összes olyan fontos Kossuth-iratot ebből a korszakból, amelyek nélkül e másfél év eseményeit ismerni nem lehet. Bár a szerkesztő érdeklődése hadtörténeti jellegű, nem mellőzte Kossuthnak a parasztkérdéssel és a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásait sem, annál is inkább, mivel ezek megoldottsága, vagy megoldatlansága alapján véve befolyásolta a forradalom és a szabadságharc sikerét. Talán kisebb teret kap a külpolitika, de ez a kisebb terjedelem is a valós arányokat tükrözi. A történeti irodalomban egészen Hajnal István kitűnő monográfiájának (A Batthyány-kormány külpolitikája) megjelenéséig az a kép élt, hogy az első felelős magyar minisztérium külpolitikáját főleg Kossuth és Szemere egyéni akciói alkották. Hajnal István mutatta ki, hogy ez a vélemény tarthatatlan, hiszen a kormány összes külpolitikai lépésében egy átgondolt, a kabinet egészének egységes állásfoglalásán nyugodó koncepció érvényesült. A most megjelent kötet is ebből az időszakból közli a legtöbb külpolitikai jellegű kossuthi megnyilatkozást. 1848 szeptembere, Jellačić betörése, majd az október 30-i schwechatl csatavesztés után viszont olyannyira beszükkültek Magyarország külpolitikai lehetőségei, s a cs. kir. hadsereg olyan hermetikusan elzárta az országot a külföldről, hogy érdemi diplomáciai tevékenységre nemigen volt mód. És, tegyük hozzá, amíg a reformnemzedék egyes képviselői, Széchenyi, Batthyány, Eötvös, Szemere, Teleki László a Nyugatot megjárt politikusok voltak, s így némi közvetlen tapasztalattal bírtak az európai nagypolitikáról is, addig Kossuth 1849 augusztusáig egyedül Bécsben járt, még a szabadságharc előtt, tehát nem volt, mert nem is nagyon lehetett európai látköre. A külpolitikai érzék meglétéről tanúskodik azonban az a híres július 11-i beszéd, amely vitathatatlanul igen kiváló körképet nyújtott 1848 nyarának Európájáról. Az információs lehetőségek bezárulása után viszont Kossuth külpolitikai helyzetmegítélése szükségképpen vált részben illuzórikussá. Az 1848 decemberi—1849 januári válság után, amikor a magyar forradalom fennmaradása is kérdéses volt, 1849 tavaszának sikere azt az illúziót erősíthették, hogy a magyar ügynek komoly esélyei vannak a győzelemre. Az országnak egyszer már sikerült megfordítania egy vesztesre álló háborút, a derűlátás tehát indokoltnak tűnt a győzelmek után. A Függetlenségi Nyilatkozat — figyelmen kívül hagyva annak belpolitikai indokait — külpolitikailag lényegében illúziókra épült, de, s ez nagyon lényeges, olyan illúzió volt, amely egyrészt magából a kialakult helyzetből eredt, másrészt semmiféle káros következménnyel nem járt a szabadságharc végkimenetelle szempontjából. A remélt angol és francia közvetítés, az újabb németországi forradalmi hullám csak megkésve, illetve elégtelen mértékben valósult meg; a Közép-Európa rendjét óvó cár viszont a vártnál nagyobb erőkkel küldött a magyar szabadságharc leverésére. Kossuth 1849 utáni bizonytalankodásait jórészt az is magyarázza, hogy a politika egy olyan terepnumán kellett saját helyét megtalálnia, amely addig számára gyakorlatilag ismeretlen volt — az európai nagypolitika területén.

A külpolitika mellett a hadügy volt a magyar önállóság, ill. később a függetlenség biztosításának másik legfontosabb eszköze.

A magyar reformellenzék vezetői többségükben ezen a téren sem rendelkeztek komoly tapasztalatokkal, kivéve a katonaviselt Batthyányt és Széchenyit, vagy a második vonalból pl. Csány Lászlót. 1848-ig országos, illetve megyei szinten főleg újoncozási és adminisztratív problémákkal kerültek szembe, de komoly tapasztalataik a hadszervezés, a hadvezetés köréből nemigen voltak, s nem is nagyon lehettek. A külpolitikához képest azonban óriási előnyt jelentett az, hogy a magyar hadügyi önállóságnak volt egyfajta személyi tartaléka, a cs. kir. hadsereg magyar vagy magyarországi származású aktív és nyugalmazott tisztikara körében. A hadügy megszervezése azonban nem szűken vett katonai kérdés volt, hiszen komoly bel- és külpolitikai vetületekkel járt együtt, és egyes belpolitikai kérdések rendezésének vagy rendezetlenségének is komoly katonai kihatásai voltak.

Kossuth maga soha nem volt katoná. Ezt a tényt ellenfelei és ellenségei gyakran kárörvendően emlegették fel, összefüggésben azzal, hogy mennyire szeretett beleavatkozni a hadviselés kérdéseibe. Védelmesei pedig vagy nagy ívben megkerülték a szabadságharc katonai történetének kérdéseit, vagy Wilhelm Rüstow svájci hadtörténész véleményét citálták, miszerint „katonai tekintetben is felülmúlta Kossuth a legjobb magyar tábornokokat”.¹ Holott egyáltalán nem szegény az, ha valaki nem ért egy olyan dologhoz, amit életében nem tanult, s hogy ezzel maga.

¹ Wilhelm Rüstow: Az 1848—1849-diki magyar hadjárat története. (Fordította: *Vérsesi Arnold*) I. k. Pest, 1866: 80. o.

Kossuth is tisztában volt, azt jól bizonyítja, hogy 1849 után az emigrációban igyekezett pótolni hadtudományi képzettségének hiányait. Ezt pedig annál is fontosabb hangsúlyoznunk, mivel így viszonylag könnyebben megmagyarázhatjuk Kossuth egyes katonai vetületű politikai intézkedéseinek okait.

Kossuth már 1848. március 14-én mondott beszédében javasolta két-három országgyűlési követ kiküldését „oly meghagyással, hogy a lehető legrövidebb napok, órák, percek alatt, a belnyugalom fönttartásának honvédelmi eszközei iránt a körülmények fontosságához mért rögtöni javaslatot terjesszenek a tekintetes rendek elébe”. (31. o.) A megfogalmazás alapján nem egészen egyértelmű az, hogy Kossuth itt csupán a nemzetőrségről szóló törvénycikk megfogalmazására (1848. XXII. tc.) gondolt, vagy egy általánosabb jellegű, a honvédelem egészét szabályozó törvénycikkére. Elképzelhető, hogy csupán az előbbiről van szó, hiszen az európai földindulás és a bécsi forradalom után úgy tűnhetett, hogy csupán az ország belbékijének biztosítására lesz szükség.

De kik veszélyeztették ezt a belnyugalmat? 1848 márciusának elején még csak a parasztság nyugtalanságától lehetett tartani. 1848 április—májusára azonban ez a helyzet részben megváltozott. A paraszti elégedetlenséget jórészt leszerelték az áprilisi törvények, s a magyar parasztság többsége 1849 augusztusáig megbízható bázisa maradt a magyar forradalomnak. A parasztkérdéssel részben összekötve azonban 1848 tavaszára kibontakoztak a magyarországi nemzetiségek mozgalmi is. S amíg Kossuthot 1849 augusztusáig egyre nyilvánvalóbb engedékenység jellemezte a parasztság fennmaradt sérelmeinek rendezésében, amint ez a kötetben közölt iratokból is világosan kiderül, a nemzetiségi sérelmek, jogos vagy jogtalan igények rendezésében korántsem beszélhetünk ilyen töretlen ívről. Ennek okait fejtegetve azonban vissza kell nyúlnunk az 1848-as átalakulás általános ideológiájához.

Kossuth és az egész reformellenék 1848 márciusától kezdve állandóan hangsúlyozta, hogy az új törvényeket nem engedményeknek tartja, „hanem az igazság megadásának”. (51. o.) Ezt az érvelést találhatjuk még Kossuth 1849. április 14-i beszédében is. „Az 1848-i törvényekkel a magyar nemzet nem tett revolúciót, nem volt az semmi egyéb, mint biztosítása azon jogoknak, melyek papirosn, és ha királyok esküje a papiros malasztjánál több volt volna, a királyok esküjében s a velők kötött alkukötésekben mindig sajátunk volt Isten s világ előtt”. (360—361. o.) Ebből a logikából viszont az is következett, hogy amely nemzetiség valami olyat követel, ami nincs benne az 1848-as törvényekben, vagy nem érthető bele az azok által képezett keretbe, hosszú távon az átalakulás ellenségei közé tartozik, sőt Magyarország integritását szándékozik megbontani. Kossuth már 1848. április 8-án világosan kimondta a szerb küldöttség fogadásakor, hogy a szerbeknek kétféle jogos kívánása lehet. „Az egyik helyreállítás azon szabadságok gyakorlatának, melyek eddigi törvényeken alapszanak, és melyek ha teljesedésbe nem vétettek, a volt kormánynak kell tulajdonítani; az ilyeneknek orvoslására törvény nem kell, mert miután a magyarnak van felelős minisztériuma, azzal egyszersmind ki van mondva, hogy a minisztérium eszméjének természetében fekszik, hogy törvénytelenéget túrni nem szabad, és orvosolni kell neki minden sebeket, melyek akárkin is elkövetettek”. A jogos igények másik csoportját az áprilisi törvények bizonyos kiegészítései és korrekciói jelentik, ezek közé tartoznak az „egyházi dolgok, alapítványi ügyek, nevelési ügyek...”. Utóbbi azonban már az új, népképviseleti országgyűlés feladata lesz, a nemzetiségi gyűlések határozata alapján. „Mi az országgyűlési képviseletet illeti, akként vélekedem, hogy nyelv- és valláskülönbség nélkül, a népképviselet iránt alkotott törvény egyenesen a polgári egyeniségek számát vevén alapul, e tekintetben már többé Magyarországon panasz senkinek nem lehet, legalább az elvre nézve nem, hanem csak annyiban lehet panasz, ha a felosztás itt vagy amott hiányos”. (58—59. o.) Testületi jogok adományozására viszont Kossuth ugyanúgy nem volt hajlandó, mint a magyar politikai vezetés többi tagja sem: S július 11-én, a szerb felkelés kibontakozása után Kossuth már ki is mondja, „aki Magyarországon belsejében külön országot akar alkotni, az oly lázító, oly pártütő, kinek státáriummal kell felelni”. (99—100. o.) Megjegyzendő persze, hogy a szerbek egy olyan területen követeltek maguknak önálló vajdaságot, amelyen belül még relatív többséggel sem bírtak a magyar, német és román lakosság fölött. S Kossuth emiatt aztán a többi nemzetiség hasonló vagy mérsékeltébb követeléseit is ebből a szempontból nézte. Amikor 1848. augusztus 26-án az országgyűlésen szóba került a krassói románok azon igénye, hogy saját főkapitányuk legyen, Kossuth erről azt nyilatkozta, „ez az ország egységének felforgatására vezető gondolat, mely egyenesen a szerb lázadásnak egyedüli ürügye”. (133. o.) 1848. november 30-án, egy békekisérlet meghírsülése után, már egyenesen a szerbek elleni kiírtó harcra ad parancsot: „E faj számára nincs kegyelem!”. (223. o.) A cs. kir. csapatok decemberi támadásának megindulása után viszont maguk a nemzetiségek vélhették úgy, nincs miért egyezkedni a magyarokkal, hiszen nemsokára vége lesz a magyar forradalomnak. 1849 márciusában, az első sikerek után s a délvideki támadás megindulása előtt viszont már Kossuth vélte úgy egy újabb szerb békeajánlat után, hogy az „ármányos cselvetés, és egyéb semmi; operációink elhalogatására számított kísérlet, és egyéb semmi”; illetve hogy „a harc és győzelem a legjobb pacifikáció”. (319—321. o.) Hajlamos volt tehát egyszerűen a katonai erőviszonyok függvényében értékelni a nemzetiségi megbékélést. A harcéri sikerek pedig csak erősíthették benne ezt a meggyőződést, s ezért is írta 1849. május 21-én,

már a cári intervenció hírének vétele után, s közvetlenül Buda bevételének híre előtt Perczel tábornoknak: „Azért ha a szerb kormány a magyar nemzettől jó szomszédságot kíván, legyen ő is jó szomszéd, tisztelje a népjogot, s ne vélje, hogy ennek lábbal tapodását a magyar nemzet, mely Ausztriával és minden orosz segítségével egyetemben igaz ügyében meg bír küzdeni, gyáván eltúrje s bosszulatlan hagyja”. (433. o.)

Kossuth mindvégig teljes joggal hangoztatta, hogy a magyarországi nemzetiségek a győztes osztrák abszolutizmustól még annyit sem remélhetnek, mint a magyar forradalomtól. A fegyveres küzdelem alatt azonban egy ilyen teoretikus érv nem ér annyit sem, mint a legkisebb engedmény. S ez csak 1849 júliusában vált világossá mindkét fél előtt. A magyar forradalom katonai helyzete ekkor kezdett reménytelenné válni, s a nemzetiségi vezetők számára is világossá válhatott, Ausztria a 200 000 főnyi orosz segítség mellett nemigen fogja az ő fegyveres erőik szolgálatát a győzelem után túlzott nagylelkűséggel meghálálni. Olyan politikai folyamat indult tehát meg, amelynek gyümölcseit már csak a hatalmi pozícióikat elvesztett magyar és nemzetiségi mozgalmak élvezhették.

A nemzetiségek fegyveres mozgalmi ugyanis kettős kárral jártak a magyar forradalom számára. Egyrészt ezeken a területeken kellett állandóan állomásoztatni, minden komoly eredmény reménye nélkül a magyar hadsereg egyötödét-egyhatodát. Másrészt a nemzetiségi fegyveresek egy része talán a magyarok szövetségeseiként felhasználható lett volna más, a forradalom sorsa szempontjából fontosabb hadszíntereken. Ez pedig éppen 1849 nyarán igen súlyos érv volt a kibékülés mellett.

A magyarság és a nemzetiségek tragikus konfliktusa átvezet egy újabb kérdéskörhöz, ez pedig a magyar forradalom és az európai forradalmak viszonya, tágabb értelemben a magyar forradalom európai feltételrendszere. Közshelyszerű igazság az, hogy az európai forradalmak egymásra voltak utalva 1848-ban, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, ahogy e forradalmak 1848 február—márciusában sorra kibontakoztak. De ugyanígy tagadhatatlan az is, hogy az érdekegység mellett fennállt az érdekek egy részének ellentéte is. Úgy tűnik, Kossuth ezt helyesen ismerte fel. Szerette volna minél szélesebb szövetségi rendszerbe belefoglalni Magyarországot, de már 1848 július—augusztusában is azt hangoztatta, hogy egyetlen szövetség sem éri meg a magyar forradalom vereségének kockázatát.

1848. június 7-én a német szövetség ügyében világosan megírta Pázmány Dénesnek, hogy Magyarország természetéről szövetségese Németországnak egy orosz támadás esetén, de ha Németország Franciaországgal keveredik háborúba, „erre nagyon vigyázni kell”. (72. o.) Július 11-i nevezetes beszédében pedig a francia szövetséggel kapcsolatban mondtotta, hogy a francia nemzet iránti minden rokonszenve ellenére, „életmet az ő ortalmazásától vagy szövetségétől föltételezve látni nem akarom”. Élénken élt benne a lengyel példa is: „Lengyelország is csak szimpátiára támaszkodott, a szimpátia megvolt, de Lengyelország nincs többé”. (107—108. o.) S összefügg ezzel az is, amit az olasz kérdésben, a magyar kormány által teoretikusan megajánlott segély ügyében mondott 1848. július 20-án, ti. hogy „hol egy nemzetnek sorsa a határozat mérlegén méretik, a magánszimpátiáknak hallgatni kell, valamint a magánantipátiának is”. Ő maga ugyan rokonszenvezik az olaszok törekvéseivel, de ha a 12 000 magyar katonát hazahozzák Itáliából, „visszajön vele egyszersmind harmincötezer illír, s visszajön akkor, midőn mi nem vagyunk, nem voltunk készen azon harmincötezer illírnek szemébe nézni. Ha ily körülmények közt azt mondtuk volna: mindegy, vesszen a nemzeti szabadság, a világ, vesszen minden, szimpátia az olasz iránt — hát talán most itt ülne Jellačić Budán”. (118. és 124. o.)

Ugyanez a vezérelv, a nemzet ügyének mindenek előtt való biztosítása vezette Kossuthot a lengyel szövetséggel kapcsolatban. Ahogy 1849. április 1-jén írta Csánynak: „Mert ha szabaddá ténhetném a lengyelt, tenném azért, hogy a szabad nemzetek családja szaporodjék, s hogy Magyarország úgy az osztrák, mint az orosz ellen hú szövetségest bírjon. De a lengyel miatt Magyarország sorsát riszkírozni nem fogom”. (342. o.) Ezért állt 1848 novemberében olyan határozottan Bem mellé, aki ellenezte egy önálló lengyel légió föllállítását. S ezért nem helyeselte a galíciai lengyel betörés tervét, amelyet különösen Dembiński szorgalmazott, s amelyben mind Kossuth, mind Görgei és Klapka csak a cár fölösleges provokálását és kétes eredményű katonai akciót láttak.

Ez az óvatosság egyetlen alkalommal bizonyult talán túlzottnak, hozzátevé persze, hogy ez a túlzott óvatosság mindkét felet jellemezte. Ez pedig a Bécs felmentése körüli 1848 októberi huzavona volt. Október 8-án Kossuth még határozottan úgy nyilatkozott az országgyűlésben, „hogy nyújtsunk segédkezet barátainknak s testvéreinknek a bécsi népnek azon veszélytől megóvására, amely veszélybe a miirántunk rokonszenvnél fogva vannak”. (189. o.) Október 13-án Csánynak azt írja, hogy „a Lajtát ne vegyék morális akadállynak”. (192. o.) Emellett viszont a hadsereg további előnyomulását annyi feltételhez kötötte, hogy ez a határon bizonytalankodó hadvezéreknek semmilyen határozott útmutatással nem szolgált, s inkább a további bizonytalankodást erősítette. Másnap már szinte egyértelműen a Lajtán innen maradás mellett nyilatkozott, de a következményekért a felelősséget a határon tétozóokra és a bécsiekre hárította. Október 24-én immáron személyesen is megjelent a lajtai táborban, s a bizonytalankodó hadi-

tanácson keresztülvitte a Bécs irányába végrehajtandó támadásról szóló határozatot. Felismerte ugyanis, hogy „Ügyünk Bécs ügyéhez kötve európai ügy — attól elválasztva senki által nem fog figyelembe vétetni. Semmi diplomatai közbenjárásra nem számolhatunk, sőt azzal gyanúsítand-nak, hogy Bécsnek elhagyásával a német elemet gyengíteni s Pestet emelni akartuk”. (199. o.) Október 30-án a veszített schwechati csata után így summázta a történeteket: „Bécs iránt leróttuk tartozásunkat becsületesen. Nem segített önmagát megmenteniünk, ám lássa, jövőben gondunk csak magunkra kell, hogy legyen”. (206. o.)

A felelősség mértéke és megoszlása persze korántsem ilyen egyértelmű, ahogy az sem biztos, hogy valóban akkora esélyt mulasztott-e el a magyar hadsereg, mint amekkorát a történetírás később feltételezett. A felelősség ugyanis kétségkívül megoszlik a döntő pillanatban jogászodni kezdő magyar és osztrák politikusok és a határon télenkedő katonák között. Hozzáteendő azonban, hogy amilyen egyértelmű volt később, hogy 1848 októberében következett be a végleges szakítás a magyar forradalom és a cs. kir. udvar között, annyira nem volt ez egyértelmű azokban a hetekben és napokban. Több emlékirat is beszámol arról a véleményről, hogy lehetetlen a két, egyaránt cs. kir. tisztek által vezényelt hadsereg közötti összecsapás. A magyar politikai vezetés szintén szerette volna békés úton megoldani a konfliktust, erre mutat az is, hogy közvetlenül Schwechat előtt még követséget küldött Windisch-Grätzhez. Kérdéses az is, hogy milyen eredménnyel járt volna, ha a magyar hadsereg már október elején átlépi a Lajtat? Jellačić és Auersperg egyesített erejét esetleg megverhetik, de meg nem semmisíthetik. Ha ezek után sikerül is Bécsset felmenteni, mi történik akkor, ha megérkezik Windisch-Grätz a csehországi főerővel? A magyar hadsereg vagy bezárkózik Bécsbe, s ott megsemmisül, vagy kénytelen kiüríteni a birodalmi fővárost, s akkor ugyanúgy nem ért el maradandó katonai sikert, ahogy az 1848 október végi támadással sem.

A békés megoldást Kossuth nemcsak ekkor részesítette volna előnyben, hanem egészen 1849 márciusának elejéig, az olműti alkotmány hírének megérkezéséig többször is kinyilvánította erre való hajlandóságát. Teljes joggal hangsúlyozta tehát a Függetlenségi Nyilatkozatban, „hogy e lépésre a halálig üldözött magyar nemzetet nem túlzott elbizakodás s nem forradalmi viselkedés, hanem a türelem végső kimerültsége s az önfenntartás kénytelensége vezeté”. (378. o.) A Habsburg-abszolutizmus azonban sem 1848 októberében, sem 1849 januárjában nem kívánt alkudni. Ahogy Kossuth 1849. január 13-án mondott beszédében kifejtette: „Magyarország az önvédelem terén áll, oly igazságos téren, melynél igazságosabbat nem ismer a história, mégis kinyújtá az engesztelésre karjait, de azt felelék: halj meg, ha békét akarsz! Ha pedig így felelnek, nem tehetünk egyebet, mint hogy védelmezzük magunkat, mert hiszen halni lesz idő, erre még ráérünk akkor is, ha elvesztettük a nemzeti létnek harcát. Azt kérdi talán valaki, hát lehet-e valami remény a jó kimenetelre. Erre ismét azt felelem: ha semmi remény nem volna is, a nem is valószínűség, tehát a véletlenségek sorában megtörténhetik az, hogy megmaradunk, ha védjük magunkat, de ha megadjuk magunkat, úgy bizonyosan elvesztünk”. (276. o.) S még 1849. február 12-én, tehát egy jóval kedvezőbb katonai helyzetben is azt mondotta az OHB céljának, „hogy védeni kívánja a hazát igazságtalan megtámadás ellen s e védelem közben semmi utat nem akar elzárni, hogy Magyarország ügyei, a nemzet jogai, becsülete és szabadsága alapján úgy egyenlítettthesse-nek ki, mint a körülmények szerint kiegyenlíteni legtanácsosabb lehet”.² Ami megint csak azt bizonyítja, hogy Kossuth tartotta magát ahhoz a mondásához, hogy a politika az egzisztenciák tudománya, hiszen 1848. október 8-án még úgy nyilatkozott, hogy az országgyűlésnek ki kell mondania, „a kamarillával, a reakcióval s a népnek szabadságát elnyomni akaró tendenciákkal alkut ez életben nem ismer...” (189. o.) S hogy a Függetlenségi Nyilatkozatot sem tekintette utolsó szónak e kérdésben, ezt mutatja, hogy az 1849. augusztus 10-én délelőtt tartott minisztertanács olyan határozatot hozott, hogy ha Paszkevics nincs felhatalmazva a cári családnak a magyar trónra való ültetésével kapcsolatos tárgyalásokra, akkor fel kell őt kérni, „hogy cárjának közbenjárásával az ausztriai dinasztiaival kötendő egyezséget eszközöljön”.³

Kossuthot később gyakran érte az a vád, hogy fölöslegesen provokálta Ausztriát, illetve hogy a függetlenség kimondásával maga idézte elő az orosz beavatkozást. Az első vád, mint az a fentiekből is kiderül, nem állja meg a helyét. A másodikkal kapcsolatban Katona Tamás megállapítja, „a nyugati hatalmak nem avatkoztak be a független Magyarország oldalán, az osztrák seregek mellé viszont felsorakoztak (a Függetlenségi Nyilatkozattól függetlenül) az orosz csapatok is”. (377. o.)

Hozzáteendő még ehhez, hogy Kossuth kezdettől fogva számolt egy orosz beavatkozás lehetőségével. Már az 1848. március 3-i beszédében így figyelmeztette a birodalom államférfiaiit: „ha volna ember Bécsben, ki rövid napjai hatalmának érdekében a dinasztia rovására abszolút hatalmak szövetségével kacérkodik, meg kellene gondolni, hogy vannak hatalmak, melyek mint barátok veszélyesebbek, mint mikor ellenségek”. (20. o.) A július 11-i beszédben az al-dunai

² KLÖM XIV. 409. o.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) R. 123. Vörös Antal gyűjtemény. 5. es. 575. sz. kötet, 411. sz. irat.

tartományok állapotával kapcsolatban fejtette ki, „hogy Prut szélén egy hatalmas orosz sereg áll, mely fordulhat jobbra, fordulhat balra, lehet irányunkban barátságos, lehet ellenséges; de mivel lehet ez, lehet amaz, a nemzetnek készülni kell”. A jövőt vetítette előre azonban a bécsi orosz követéség nyilatkozata, „hogy a magyar nemzettel szomszédoság jó egyetértésben lenni kíván, és Magyarország irányában semmi ellenséges lépést nem fog tenni mindaddig, míg a magyar nemzet kebelében valamely oly összecsoportozásokat s fegyvergyűjtéseket nem fogna látni, melyek által ő magát fenyegettetve érezné”. (103. o.) Itt kell megjegyeznünk, hogy a kötetben közölt július 6-i cikk a Kossuth Hírlapjából (Magyar, orosz s oláh ügy) nem Kossuth írása. A cikk, néhány jelentéktelen különbségtől eltekintve, szó szerint megegyezik Jablanczy (Jabloneczay, Jabloniczky) Ignácnak 1848. június 18-án Kossuthhoz intézett memorandumával, amely a Magyar Országos Levéltárban található.⁴

Az első orosz beavatkozás, igaz, nem számottevő erőkkal, már 1849 februárjában, Erdélyben megtörtént. Kossuth ezért is sürgette olyannyira 1849 március elején a mielőbbi támadást a főhadszíntéren. A függetlenség kimondása után és Buda ostroma alatt pedig úgy vélte, Ausztriának „vagy saját tehetségével új erőt kell teremtenie, vagy orosz segítséghez fog nyúlni, mindkettőhöz pedig idő kell”. (417. o.) Május 12-én már megírja Bemnek, hogy Krakkó mellett mintegy 80 000 főnyi orosz sereg áll. (427. o.) A június 28-án Európa népeire intézett kiáltványban már 120 000 főnyi orosz sereg beavatkozásáról szól. Mindez pedig arra mutat, hogy Kossuth ugyan számolt a tömeges intervencióval, de sem ő, sem a magyar politikai és katonai vezetés sem rendelkezett pontos adatokkal a cári csapatok számáról. Ez pedig eleve megnehezítette a lehetőségekhez képest jó döntések hozatalát. S ki kell mondanunk azt is, hogy Kossuth maga is sokszor bizonytalanodott az utolsó hónap folyamán. Ez azonban már átvezet egy újabb kérdéskörhöz, Kossuth és a hadsereg, illetve a hadvezetés viszonyához.

Kossuth minden katonai előképzettség nélkül lett a szabadságharc vezetője. Így kellett hadsereget szerveznie, így kellett egyensúlyoznia az egymással vetélkedő tábornokok között s így kellett döntenie különböző katonai alternatívák közül a lehető legjobb mellett. Képességeinek korlátait alighanem maga is érezte. 1848. november 5-én ugyan, Guyon Simunich elleni expedíciójának kudarca után bosszúsán megjegyezte, „Úgy látom végtére még magunknak kell generálisoknak is lenni” (215. o.); de komoly formában egyedül 1849 júliusában vetette fel saját fővezérségének gondolatát, ami ellen aztán a kormány tagjainak többsége teljes joggal tiltakozott. (Hozzáteendő perze, hogy hasonló illúzióktól más polgári politikusok, pl. Szemere Bertalan és Madarász László sem voltak mentesek. Utóbbi írta 1848. december 29-én Csányinak: „...ha kell vezér megyünk mi, írjatok név szerént is, ki kell, mi táblabírók nem fogunk gyáván rabul esni egy ellenség kezébe is”.⁵

Éppen az előképzettség hiánya miatt azonban Kossuth sem volt mentes bizonyos illúzióktól. Így 1848 végéig töretlenül hitt a népi hadviselés különböző formáiban, a népfelkelésben és a szabadsereg által folytatandó gerillaharcban. A téli hadjárat eseményei után alaposan megcsappant Kossuthban ez a bizalom, 1849 nyarán azonban, az orosz intervenció után, ismét meghirdette a népfelkelést s a felperzselt föld taktikáját. Ez pedig legfeljebb az ország pusztulását eredményezhette, s nem a cári és cs. kir. csapatok kiszorítását. Bősárkány, Losonc, Mezőcsát és Csongrád sorsa megmutatta, hogy a betört ellenséges erők a lehető legkíméletlenebb eszközökkel torolják meg a népi ellenállás minden formáját.

Az illúziók másik formája a számszerűség tisztelete volt. Kossuth különösen 1848 október—decemberében volt hajlamos arra, hogy félig felszerelt és félig feltöltött, frissen felállított zászlóaljkat egyenértékűnek vegyen jól felszerelt, jól kiképzett cs. kir. serezzel zászlóaljjakkal. Különösen 1848 decemberében Görgeihez írott levelei nyújtanak jó példát erre. Emellett nemigen számolt azzal, hogy a csapatmozgásokhoz idő is kell. December 18-án még azt írta Görgeinek, ha nyolc-tíz napig tartja Gyórt, „tizennégy-tizenötezer ember segítséget kap, s a haza meg van mentve”. (238. o.) December 27-én megint 12 000 főnyi segítséggel kecsogteti a tábornokot. (251. o.) Január 10-én már amiatt tesz neki szemrehányást, hogy Pesten január 1-én 35 000 ember volt, s hogy 18 000 főnyi segítséget hoztak fel a Délvidékről az ellenség megállítására, s Görgei mégsem ütközött. (265—266. o.) Kossuth azonban nem vette figyelembe, hogy a Délvidékről kivont zászlóaljak egy része ekkor még meg sem érkezett a fővárosba, s pl. a Répásy Mihály tábornok vezette tartalék hadtest hadrendjében szerepelt három, még meg nem érkezett zászlóalj 4000 embere is.⁶ S hasonlóan jó példát nyújtanak e matematikai bűvészkedésre a vidini levél bizonyos kitételei is, amelyekben a feldunai hadsereg, illetve a déli főszereg létszámát illetően 10—15 000 fős eltérések találhatók, csak a Kossuth által közölt, egyébként eléggé megbízhatatlan adatok alapján is.

⁴ MOL H. 21. Kossuth Lajos miniszteri iratai. 1. doboz, 70—73. f. A cikket, Vörös Antal listája alapján, Kossuth írásaként közölte a KLÓM XII. kötetében Sinkovits István is.

⁵ KLÓM XIII. 920. o.

⁶ Répásy Mihály — Kossuth Lajos, 1848. december 31. MOL H. 2. OHB-iratok 1848: 7112. sz.

Azzal azonban maga Kossuth is nagyon tisztában volt, hogy a szabadságharc sorsa lényegében a hadsereg sorsán áll, vagy bukik. Ezért is írta december végén többször is Görgeinek: „Míg seregünk van, van hazánk”. (255. o.) S ez a felismerés még az 1848 októberében, illetve decemberében adott meglehetősen konfúzus és lehetetlen utasításaiban is felismerhető. Október 13-án a következőkben foglalta össze a hadsereg fő feladatait Csányinak: „Győzni s ellenségünk seregét megsemmisíteni ott, ahol lehet, akár magyar, akár ausztriai földön. 2. Ha erre a körülményeknél fogva kilátásunk nem volna, legalább akkint működni, hogy hazánkat az ellenség új berohanása ellen biztosítsák. 3. Ha ezt nem tehetnék, legalább seregünket el nem veszteni, hanem oly pozícióba állítani, hol vagy győzhessen, vagy legalább le ne győzessék, és semmi esetre el ne veszzen”. (192. o.) December 31-én pedig olyan utasítást adott Görgeinek, hogy vivjon ütközetet Buda előtt, de úgy, hogy a fővárost ne tegye ki ostromnak és prédálásnak, és hogy csatavesztés esetén is mentse meg a hadsereget.⁷ Az utasításokban foglalt hármas megférhetetlenség nyilvánvaló, s az utóbbiról joggal írta később Hunfalvy Pál: „Ez valóban annyi, mint: Mosd meg a ruhát, de meg ne vizesítsd!”⁸ A legfontosabbnak azonban mindkét esetben a sereg megmentését tekintette.

Ezek az utasítások ismét felvetnek egy kérdést: Mikor és mennyire „nyúlt bele” Kossuth a hadvezetés kérdéseibe? Kossuth ellenfelei minden egyes hibás katonai döntésért Kossuth utasításait hibáztatták. E vád ellen már Horváth Mihály igyekezett megvédeni Kossuthot, kijelentve, „ha beavatkozott is Kossuth néha a hadviselés irányának meghatározásába, haditervet a minisztertanács soha nem készített, s azokat vagy magok a vezérek, vagy a kormány székhelyén lévő tábornokok, haditanácsba összegyűjtve, készítették”.⁹

Kossuth november 26-án még így írt Görgeinek: „En egyébiránt határtalan bizalmunknál s a dolog természeténél fogva Önnek a hadi munkálatokban teljesen szabad kezét adok, s azért őszinte bizalmam s több mint testvéri barátságomnál fogva bizonnal nem magyarázza balra; ha figyelmeztetést teszek, nem azért, hogy kövesse, hanem hogy megítélje”. Majd azt tanácsolta a tábornoknak, ne adja fel Pozsonyt. „Ez nem rendelet, hanem vélemény, az ítélet öné, amint öné a dicsőség s a morális felelősség”.¹⁰ 1849. február 22-én szintén Görgeivel kapcsolatban írta Luzsénszky Pál kormánybiztosnak: „Azt, hogy mi rendeltetése legyen valamely hadseregnek? kiszabni a kormány joga és kötelessége, (...) az pedig, hogy a kitűzött cél elérésére mikint operáljon a megbízott vezér? az a vezér dolga; ki azonban ha bizalmat vesz, vagy rosszul vagy szerencsétlenül operál a sereg parancsokságával, elmozdítottatik. Ami megint a kormány dolga.”¹¹

Az elvek tehát, úgy tűnik, világosak voltak. Azonban az is kétségtelen tény, hogy a decemberi hadjárat végén Kossuth egyre többször adott ki határozott, szinte taktikai részletességű katonai utasításokat, mind Perczelnek, mind Görgeinek. Erről pedig már joggal írhatta Görgei december 29-én Kossuthnak: ha seregével részletekbe menően „diszponálni jónak lát a tisztelt kormány, akkor magamat legalább a felelősség terhétől felszabadíttatni kérem, azaz mondja ki hivatalosan a tisztelt kormány, hogy én Bánhidát vagy akármely pontot, — de kérem, *csak egyet*, mert két helyütt nem lehetek, — tarttam utolsó emberig: akkor én leszek azon utolsó és tartani fogom; de ha ily körülmények közt életemet áldozom, akkor legalább megérdemlem azt, miszerint ezen diszpozíció következtéről azt feleljen, aki tervezte s ne én!”¹² Kossuth ilyen beavatkozásának szerencsétlen következménye volt Perczel december 30-i móri veresége (253. o.). S hozzáteendő ehhez még az is, hogy Kossuth 1849. január 10-én Görgeihez írott levelében már rendeleteinek nem teljesítéséről szól, nem téve különbséget december eleji tanácsai és december végi rendeletei között. (265. o.)

A móri vereség valószínűleg óriási traumát jelentett Kossuthnak. Az elkövetkező időkben nemigen adott ki taktikai részletességű utasításokat, s csak a hadviselés fő irányainak meghatározását tartotta feladatának. A tavaszi hadjárat idején pedig szinte szabad kezét adott az egyes hadvezéreknek. Egyetlen olyan kérdés volt, amelyre leveleiben állandó óézlásokat tett, s amelyre Vukovics Sebő és Bayer József emlékiratainak tanúsága szerint határozott utasítást is adott: Buda melletti visszavétele.¹³ Május végén, az orosz intervenció hírének vétele után azonban Kossuth elbizonytalanodott. Hajlamos volt arra, hogy mindig éppen azokra hallgasson, akik éppen a közelében tartózkodtak. Így fogadta el május 20-án — Görgei, tehát a hadügyminiszter és fővezér távollétében — a Klapka által kidolgozott szerencsétlen védelmi haditervet. (428—429. o.) Június 26-án, az utolsó olyan minisztertanácson, amelyen Görgei mint hadügyminiszter vett részt, elfogadta a tábornok által kidolgozott haditervet a komáromi koncentrációról, amit

7 KLÖM XIII. 933. o.

8 Hunfalvy Pál: Idős Görgey István munkája. *Budapesti Szemle*, 1888. 54. k. 364. o.

9 Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 2. kiad. II. k. Bp., 1871. 325. o.

10 KLÖM XIII. 581. o.

11 Uo. XIV. 531. o.

12 Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban: HL) Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc iratai 7/114/1/2. Közl.: *Steier Lajos*: Görgey és Kossuth. Bp., é. n. 267—268. o.

13 Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. (S. a. r. Katona Tamás) Bp., 1982. 67. o. és Görgey István: 1848 és 1849-ből II. k. Bp., 1888. 266. o.

egyébként maga Bem is helyeselt. (447—448. o.) Miután Görgei visszatért a hadsereghez, s Poeltenberg hadtestét Győrnél megverték, Kossuth még mindig úgy látta, „ne a Tisza mögött, hanem a Duna mögött operáljunk”.¹⁴ Aztán még aznap összehívott egy haditanáccsal kombinált minisztertanácsot. Ezen ott voltak az összes rendelkezési állományban levő tábornokok, köztük Görgei három legelkeseredettebb ellenfele, Perczel, Dembiński és Mészáros. A haditanács ezúttal a Tisza—Maros-szögi koncentráció mellett döntött. (463—465. o.) Július 1-jén Kossuth egy sajnálatos tévedés folytán leváltotta Görgeit (465. o.), s kinevezte fővezérré Mészárost (466—467. o.) A feldunai hadsereggel kapcsolatban kiadott parancsok azonban nem voltak egyértelműek. Az első utasításban még a hadsereg Szegedre való levonulásáról esett szó, a másodikban már arról, hogy e hadseregnek egyesülnie kell Wysocki hadtestével, s vissza kell vernie az északról közeledő orosz főerőket. A július 5-i minisztertanács viszont már a hadseregparancsnokság belátására bízta, hogy a Duna bal, vagy jobb partján vonul-e le?¹⁵ Kossuth július 7-én Ceglédre utazott, s itt a tartaléksereg újdonsült parancsnoka, Perczel tábornok egy újabb haditervet terjesztett elő, amelyben immáron egy közép-tiszai, egy szegedi és egy komáromi koncentrációról volt szó — az elsőt természetesen Perczel tábornok parancsnoksága alatt kell létrehozni.¹⁶ Kossuth elfogadta ezt a tervet, ami immáron teljes káoszt eredményezett a hadviselésben.¹⁷ Nem csoda tehát, ha Mészáros Lázár e tervvel kapcsolatban megírta Kossuthnak: „Eljött az idő, hogy a kormányzó az oldala melletti haditanáccsal az ország hadi dolgait vezesse, mely tanácshoz, reményilem, hogy csekély személyemet nem sorozandja”.¹⁸

Kossuthnak ezt a bizonytalankodását nemcsak a katonai szakértelem hiánya magyarázza. Legalább ennyire befolyásolta ebben a különböző hadvezérekhez való viszonya. Dembiński kivételével gyakorlatilag a honvédsereg egész vezénylő tábornoki garnitúrája 1848 november—decemberében kezdte meg karrierjét. Kossuthnak mindvégig közlűk kellett válogatnia, s nem csoda, ha néha mellényúlt. Mészárosról meglehetősen hamar kiderült, hogy milyen rossz hadvezér, s Kossuth emiatt nem túl nagy tisztelettel bánt vele. Emellett állandó hatásköri összeütközéseik voltak, ami miatt Mészáros többször lemondott, de egészen 1849. április 15-ig helyén maradt. Közben egyetlen kérdésben sikerült Kossuthot meghátrálásra bírnia: 1849 januárjától, nem utolsósorban a móri csata tanulságai alapján, Kossuth nem küldött hadművelési utasításokat az egyes hadseregeknek; ezt a hadügyminisztérium tábornokai osztálya intézte. A honvédsereg altábornagyai közül hasonlóan kevés stratégiai tehetséget árult el Kiss Ernő is, kétségbevonhatatlan személyes bátorsága ellenére. 1849 januárjában ugyanolyan módon távolították őt el alparancsnokai a bászági hadak éléről, mint 1849. március 3-án Tiszafüreden Dembińskit. Kossuth ezután nevezte ki őt Magyarország főhadparancsnokává, mert, mint Szemerének írta, „Cim kellett sine cura”.¹⁹ Fővezéri kinevezése ezután csupán egyszer került szóba: Kossuth 1849. június 29-én rábízta volna e posztot, ha Görgei nem hajlandó leveletzni Szegedre a sereget.²⁰

A két lengyel altábornagyhoz, Bemhez és Dembińskihez Kossuth mindvégig a legnagyobb tisztelettel közeledett. Kettőjük közül, ami az eredményességet illeti, Bem szolgált csak reá e bizalomra. Kossuth tehát szinte minden egyes katonai döntés előtt kikérte Bem véleményét, s maga Bem is csak Kossuthal volt hajlandó az érdemi katonai kérdésekről levelezni. Bem azonban, s ez a kötetben közölt iratokból is kiderül, ugyanúgy nem volt hajlandó feladni hadvezéri önállóságát s követni az országosan megállapított haditerveket, mint pl. Perczel. Bem fővezéri kinevezésének gondolata ettől függetlenül többször is felvetődött, először még 1849 januárjában, majd 1849 júniusának közepén és végén. Bem azonban katonai és polgári teljhatalomhoz ragaszkodott ez esetben, s Kossuth erre már nem volt hajlandó. Bem fővezéri működése végül is a temesvári csatára korlátozódott 1849. augusztus 9-én.

Kossuth Dembińskihez kezdetben nagy reményeket fűzött, de az 1849. februári ellentámadási kísérlet kudarca után alaposan megcsappant a bizalma a lengyel Xenophónban. 1849 júliusában őt nevezte ki Mészáros mellé vezérkari főnökül. Mészáros július 2-án egy sajátos rendeletben Dembińskit gyakorlatilag saját teljhatalmú helyettesévé nevezte ki.²¹ Ez tökéletesen megdöbentette nemcsak a saját hadvezéri önállóságára érzékenyen ügyelő Perczelt, de magát Kossuthot is. (488. o.) Mészáros és Dembiński kettős fővezérségéről maga írta Perczelnek július 25-én, hogy „az egyik (Dembiński) mindent felejtett, a másik (Mészáros L.) csak amannak szemével lát”.²² Meg is akart hát szabadulni mindkettőjüktől, s előbb saját névleges és Perczel gyakorlati fővezérségének tervét vetette fel, majd Perczel fővezéri kinevezését szorgalmazta. Perczel ez utóbbit a július 29-i minisztertanácson rendezett ízléstelen jelenetével lehetetlenné tette, s így

14 KLÖM XV. 620. o.

15 Uo. 627., 661. o.

16 MOL H. 2. Kossuth Miscellanen. 114.

17 KLÖM XV. 683—686. o.

18 Mészáros Lázár — Kossuth Lajos, 1849. július 8. HL Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 36/456. Idézi: Steier Lajos: Haynau és Paskievics. I. k. Bp., é. n. 180—181. o.

19 KLÖM XV. 890. o.

20 Uo. 622. o.

21 Közli: Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. III. k. Bp., é. n. 695. o.

22 KLÖM XV. 778. o.

ismét maradt fővezérnek az agg hős, akinek azonban már csak egyetlen vágya volt: seregestül minél előbb elhagyni az országot. A következmények ismertek: Dembiński Kossuth és Aulich minden sürgetése ellenére sem volt hajlandó Szegedről Arad felé visszavonulni, hanem Temesvár irányába vezette seregét, s így elszalasztotta az összpontosítás utolsó lehetőségét is. Az eredmény a temesvári vereség és a hadsereg felbomlása volt.

Vetter Antal szintén az állandó potenciális fővezérek közé tartozott. 1848 december végén a katasztrofális hadihelyzet miatt maga utasította vissza a kinevezést (256. o.), 1849. január végén Dembiński megérkezése miatt maradt el a fővezéri kinevezés.²³ Dembiński leszerelése után Kossuth március 8-án Vetter fővezéri kinevezése mellett döntött. (315—317. o.) Ennek a lépésnek sem Görgei, sem Damjanich nem örült, s ez utóbbi kissé érdes modorával március végére beteg-állományba juttatta Vettert. Fővezéri kinevezésének gondolata többször fel sem merült. Ez, kétségtelen katonai képességeit ismerve, furcsa dolog. Vetter azonban nem volt népszerű tábornok-társai, de a polgári politikusok előtt sem kissé katonás modora miatt. Alighanem maga Kossuth sem nagyon bízott Vetterben és a többi, a cs. kir. hadseregben magas rangot viselt tisztben.

Sajátos volt Perczel és Kossuth kapcsolata. Perczel 1848 előtt az ellenzék tevékeny tagjaként Kossuth elbarátai közé tartozott. 1848-as katonai karrierje is némileg Kossuth közreműködése nélkül indult meg. Így minden más katonánál nagyobb jogot érzett az önállóságra. Ezt Perczel, énközpontú és lobbánékony alkattából következően, sok esetben szinte betegesen hangoztatta, és szélsőségesen igyekezett érvényesíteni. Ahogy 1849. április 26-án írta Kossuthnak: „Nekem elég jutalom azon öntudat, hogy két különböző pályán használhatnék hazámnak, melyek egyikén csak Ön tett többet valamivel, de más senki [ti. a politikában]; a másíkan pedig senki sem. Én már harmadszori táborozást folytatok október 3-ikától. Mindig független hadvezérként működök, minnek nem felsőbb kinevezés, hanem a körülmények tevének”.²⁴ E felfogásból következően indulatosan reagált minden olyan intézkedésre, amelyben saját hadvezéri önállóságának csorbítását látta. Először 1849. január végén, győztes szolnok—ceglédi offenzíva után mondott le, „mert, úgymond, seregét eldaraboltatni nem engedi”. (296. o.) Kossuth március elején újabb vezérséggel bízta meg: a délvidéki erők parancsnokságával. Perczel meg is hálálta a bizalmat, s csaknem teljesen megtisztította a Bácskát és a Bánságot a szerb felkeléstől. Kossuth az elismerés minden szavával és jelével elhalmozta a tábornokot (351—352. o.), s még az I. osztályú érdemrendet is felajánlotta a tábornoknak, mire az a maga szokásos szerénységével csak így válaszolt: „Ordók! Majd mellemre írom diadalaim. Én még csatát nem veszték”.²⁵ Május elejétől kezdve aztán egymás után írta indulatos és igazságtalan kirohanásokkal teli leveleit a kormánynak, Kossuthnak, a hadügyminisztériumnak. Kossuth ezekre igyekezett barátságosan felelni, mert így — ahogy írta, „valamint önzéstelen hazaszeretetedre, úgy személyes lelkületed sajátosságaira is figyelemmel lehetek, míg ha hivatalosan írnék, csak kötelességemre kellene tekintenem” (419. o.) Perczel nemcsak többször nyíltan megtagadta az engedelmisséget a kormány rendeletei iránt, hanem azt is kijelentette, „hogy ha talán túlságos szerénység nem is engedé, hogy október-, november-, és decemberben a legiszláció útján fellépjek a kormányzó nagy hibái ellen, minők az országot már-már végveszélybe dönték; úgy ezt enztől többé el nem fogom mulasztani”.²⁶ Végül Kossuth türelme is elfogyott, s amikor Perczel május végén előbb Görgeihez, majd Kossuthhoz írott leveleiben nyíltan megtagadta az engedelmisséget a hadügyminisztérium rendeletei iránt, a minisztertanács leváltotta az engedetlen tábornokot. (440—442. o.) Amin aztán maga Perczel sem nagyon csodálkozhatott, hiszen maga írta május 27-én Vukovics Sebőnek: „Örülök, hogy a kormány erélyesen lép fel és parancsolni kezd és tud. Ennek így kell lenni. De épp azért, mert természetem nem engedi a parancsfogadást, szeretném helyemet olyasoknak átadni, kik jobban értik az engedelmisséget”.²⁷ Júliusban azonban Kossuth újabb parancsnoksággal bízta meg, s úgy tűnik, július 7., Kossuth ceglédi útja után egy ideig ő volt a kormányzó legfőbb katonai tanácsadója. A kormányzó és a kormány már fővezéri kinevezésének tervével foglalkozott, Perczelt azonban ismét elragadták a lovak. Korlátlan hatalomról álmódott, s a július 29-én Szegeden tartott minisztertanácsban „élőszóval nyílvánítá, hogy ő hadi tekintetben hadi felsőbbiséget nem ismer el, senkinek fővezérségét nem fogadja el, és e részben parancsot sem fővezértől, sem hadügyminisztériumtól nem fogad el”; mire a kormány ismét s immáron végleg kénytelen volt leváltani a tábornokot.²⁸ Perczel illetén megnyilvánulásai mögött azonban nem

23 Csány László — Kossuth Lajos, 1849. január 18. MOL R. 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. 487. sz. Közli: *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. III. k. Bp., 1955. 73. o.

24 Perczel Mór — Kossuth Lajos, 1849. április 26. MOL H. 2. OHB iratok. 1849: 6451. sz. Idézi: *Steier Lajos*: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp., é. n. 291. o.

25 Uo.

26 Perczel Mór — Kossuth Lajos, 1849. május 2—3. MOL H. 2. OHB-iratok 1849: 6717. sz. Közli: *Thim József*: Az 1848—49-iki magyarországi szerb főfelkelés története. III. k. Bp., 1935. 695. o. és *Mészáros Károly*: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc kezdetéig. Ungvár, 1862. 65. o.

27 Perczel Mór — Vukovics Sebő, 1849. május 27. MOL Filmtár. Horváth Lajos hagyatéka. 3196. d. 157. felvétel. Közli, tévesen Szemerének írottként tüntetve fel a levelet: *V. Waldapfel*: i. m. III. k. 411. o.

28 KLÖM XV. 794. o.

elég csupán „túlságra fellengző önbecsését” keresni. Legalább ekkora szerepe volt ebben annak, hogy Perczel komoly politikai hátvéddel is rendelkezett, amelyet a hosszú ideig Kossuthhoz is közel álló Madarász-féle csoport képezett.²⁹ Emellett valószínűleg maga Perczel is érezte, hogy Kossuth respektálja az erős egyéniségeket s nem fog ellene sem erőteljesen fellépni.³⁰

Kossuth és a katonai vezetés viszonyát tárgyalva törvényszerűen köt ki mindenki a Görgei-kérdésnél és a Kossuth—Görgei viszonynál. Szokás ebben a kérdésben valami különlegeset látni, holott, mint az a kötetben közölt dokumentumokból is világosan kitűnik, nincs itt semmilyen sajátosság. A magyar hadsergeknek voltak más, ambiciózus és önállóságra törekvő tábornokai is, mint a már említett Bem, Dembiński és Perczel, s bizonyos mértékig ide sorolhatjuk Damjanichot (aki mellesleg egyedül éppen Görgeinek volt hajlandó alárendelni magát). Kossuth azonban az első hárommal kapcsolatban mindig jóval türelmesebb és megértőbb volt; Görgeivel kapcsolatban sokkal hamarabb elveszítette a türelmét. Mi lehetett ennek az oka? Véleményem szerint az, hogy míg Kossuth tisztelte Bemben és Dembińskiben a már nevezetes katonát, s Perczelben a független karriert; addig Görgeitől, mint általa felemelt katonától, jóval nagyobb engedelmisséget követelt. S ez megint nemcsak a Görgeihez való viszonyára volt jellemző: több indulatos levelet írt 1849 január—februárjában Klapka György ezredesnek, a felső-tiszai hadtest parancsnokának különböző, Kossuth által helytelennek ítélt intézkedései miatt.

Ha az iratok alapján végigtekintünk a Kossuth—Görgei-viszony 1848—49-es történetén, világosan kitűnik, hogy ezt korántsem az a folyamatos ellentét jellemezte, amelyet a történetírók többsége és a közvélemény nagy része feltételezett és feltételez. Kossuth már 1848 augusztusában felfigyelt a fiatal honvédszázadosra, s potenciális hadügyminiszterként emlegette. Katonai képességeiről az ozorai diadal győzte meg Kossuthot, politikai lojalításáról pedig az 1848. október 27-i haditanácson tett nyilatkozata, amikor Görgei „határozottan oda nyilatkozott, hogy nincs választás, előre kell menni, mert ha nem megyünk, többet veszítettünk, mint ha három csatát vesztenénk”. (201. o.) A schwechati csata után pedig elhatározta Görgei fővezéri kinevezését, mivel Görgei itt is kitüntette magát. (209. o.) Novemberben is felhőtlen a viszony: Görgei alárendelte magát Kossuth határvédelmi elképzelésének, s jobb meggyőződése ellenére az utolsó pillanatig tartotta Pozsonyt. (236. o.) A viszony megromlása 1848 december közepétől kezdődik meg. Kossuth győzelmei remél és sürget, Görgei pedig kénytelen visszavonulni a túlerővel támadó ellenség elől. Kossuth levelei egyre kétségbeesettebbek. „Mindenhátó Isten! Mi lesz ebből?” — kiált fel, amikor Görgei kénytelen kiűriteni Gyórt is (250. o.). A decemberi hadjáratral kapcsolatban kétségkívül találóak Pethő Sándor megjegyzései: „Vannak igazságok, amelyek nem abszolút, hanem csak tér- és időbeli érvényűek. Kossuthnak tökéletesen igaza van Pesten, Görgeynek is igaza van Győrött vagy Gallán, de a Kossuth pesti igazsága végzetes ábránddá vagy önámítássá hervad Győrött vagy Gallán, s a két párhuzamos igazság nem találkozhatik egymással, csak a végtelenben”.³¹

1849 január—februárjában kétségkívül feszült az elnök és a tábornok viszonya. A feszültség mögött azonban továbbra sincs politikai ellentét: Görgei a január 5-én kiadott váci nyilatkozatban ugyanazt mondja, amit Kossuth január 13-án tartott beszédében (269. és 575. o.). A távolság miatt azonban nehézkes a kapcsolattartás a tábornok és a kormány között. Az üzenetek csak nagy késéssel jutnak el mind Kossuthhoz, mind Görgeihez, s így az elnök ingerült. Még február 20-án is visszafojtott indulattal írja Görgeinek, hogy a kormányzat „tábornok úrtól a vezérlete alatt véghezvitt haditettekről egyetlen hivatalos jelentést, de még csak előléptetési ajánlatot sem vón”. (300. o.) Mint a hozzá fűzött jegyzetből kiderül, ez a szemrehányás alaptalan (578—579. o.). Az újabb feszültség forrása a március 3-i tiszafüredi „zendülés”, Dembiński leváltása. S Kossuth, aki Görgei főbelövetésének tervével indul el Debrecenből a táborba, a helyszínen meggyőződve a tisztikar elégedetlenségének jogos mivoltáról, megerősíti Dembiński elmozdítását és Görgei ideiglenes fővezéri kinevezését. (312—313. o.) De némi bizalmatlanság még mindig marad benne Görgeivel kapcsolatban, s ezért március 8-án már új fővezért nevez ki, Vetter Antal személyében. (314—317. o.) Görgei pedig mindent megtesz, hogy megnyerje Kossuth bizalmát, s nem is sikertelenül. Március végén Kossuth már védelmébe veszi őt a Madarászokkal szemben.

²⁹ A „túlságra fellengző önbecslés” *Vukovics* megfogalmazása, i. m. 115. o. Perczel és a Madarászok kapcsolatára l. *Kosáry Domokos*: Perczel Mór feljegyzései. *Századok*, 1937. 315—316. o.

³⁰ 1849. július elején Pesten „Perczel maga senkinél sem jelentette magát. Kossuthhoz nem ment több napig, addig tudniillik, míg ez maga nem kérte őt magához. Kossuthnak minden viszonyai között legsajátságosabb s ingatlanságát az egyéniségek iránti állásában leginkább kitüntető volt Perczel irányítási helyzete. Valahányszor Perczel valami zavaros cselekvést tett, vagy szokott boldogságának hevületében botránosan írt a kormányhoz, Kossuth nem késett pácát törni felette, alkalmatlanságát a hadvezérségre fennen hirdette. De mielőtt személyesen találkoztak össze, nemcsak rögtön felede mindent a kormányzó, mit sértésül vett az ímént, hanem Perczel nagysága felől azonnal megújultak régi eszméi. Így volt most is. Noha Perczel lényeges csatát veszített a Bácskában, noha jelentéseiben a kormány iránti minden alárendeltségnek, sőt tiszteletnek szálait elszaggatta, noha hivatalos és magános leveleiben magát a kormányzó nemegyszer rítul megrohanta: mihelyt együtt voltak, Kossuth azonnal más szemlemben kezdett róla beszélni, kiemelte a szükségét Perczelre ismét valamely hadtest vezényletét bízni, s valahányszor ennek folytában a fővezérségről volt szó, ha mellesleg is, Perczelt sohasem mulasztá el a jelelték között megemlíteni, annak első sorba tartozása tekintélyét fenn akarván tartani.” *Vukovics*: i. m. 119—120. o.

³¹ *Pethő Sándor*: Görgey Arthur. A hadműveleteket leírta *Julier Ferenc*. Bp., é. n. 146. o.

(325. o.) Március 31-én pedig őt nevezi ki fővezérré. Áprilisban felhőtlen a jó viszony, s ezt a Függetlenségi Nyilatkozat sem árnyékolja be egyelőre. Görgei Kossuth eszméi alapján fogalmazza meg e hónapban politikai jellegű nyilatkozatait. Kossuth az új kormányban neki szánja a hadügyminiszteri tárcát is — összekötve a fővezérséggel. (374—375. o.)

A viszony megromlásának külpolitikai és katonai okai vannak. Május közepén megérkeznek az első hírek az orosz intervencióról, s Görgei úgy érzi, egyébként alaptalanul, hogy ezt Kossuth provokálta ki a detronizációval. Kossuth pedig közben környezete és Klapka tábornok hatására el akarja távolítani a tábornokot a hadsereg éléről, s Bem fővezéri kinevezését tervezi. (436—437. o.) Az ellentét első jelei június elején mutatkoznak meg: Görgei Debrecenben a békepárttal tárgyal s az első minisztertanácsok egyikén Pesten nyíltan kritizálja a Függetlenségi Nyilatkozatot; Kossuth pedig a fővezérség mellett immáron a hadügyminisztérium éléről is el akarja távolítani a tábornokot.³² Az elhidegülést azonban rövid időre újabb közeledés követi. Az orosz intervenció kibontakozása után a minisztertanács és Kossuth június 26-án elfogadják Görgei tervét a komáromi koncentrációról. (448. o.) Kossuth azonban ismét elkövet egy melléfogást: június 27-én Szemere miniszterelnökkel közösen, de az egész kormány nevében kiad egy kiáltványt az általános népfelkelésről, amely megvalósulása esetén csak az ország teljes pusztulását eredményezhette volna. (449—456. o.) Másnap bekövetkezik a győri vereség, s június 29-én megszűntetik a döntés a szegedi koncentrációról. Kossuth most már gyanakszik Görgeire, s eleve feltételezi, hogy Görgei meg fogja tagadni az engedelmességet. E bizalmatlanságtól vezettetve nem vizsgálja meg két azonos dátumot viselő levél iktatószámait, s mivel e levelek fordított sorrendben érkeznek Pestre, leváltja Görgeit. (465—466. o.) Egy személyes találkozás talán még mindent tisztázhatna, de Kossuth elszánja magát a végleges szakításra. Ezért váltja le a kormány érdekeit képviselő, de Görgei érdemeit hangoztató Ludvig János kormánybiztost s igyekszik eltávolítani a tábornok mellől Bayer József ezredest, a hadsereg vezérkari főnökét. A tábornok végül lemond a hadügyminiszterségről is, de megmarad hadserege parancsnokának. Így vezeti le a hadsereget egy több mint ezer kilométeres gyalogmenetben Komáromtól Aradig. Közben Kossuth mégis megpróbál találkozni a tábornokkal, de sikertelenül (491—492. o.). Kettejük megévezését pedig nemcsak a mindkettőjükre kacsingató Szemere Bertalan miniszterelnök sürgeti kétértelmű leveleiben, hanem a hadsereg újonnan kinevezett kormánybiztosa, Kossuth személyes jóbarátja, Bónis Sámuel is: „A hadvezér, kinek honszeretetéről meggyőződtem, még mostanában is beteg, pedig tagadhatatlan, hogy jelenléte elektrikus szikraként gyújtja lelkesedésre seregét. Ő, mint látom, nemcsak testileg beteg, hanem fájlalja a legközelebb történeteket. Adja ég, hogy kiegyenlítődjenek azon félreértések s hibák, mik netalán újabb időkben történtek — ezt eszközölni egyedül kormányzó úr jelenléte képes, s ha ez megtörténik, nem félttem hazámat, mert egyetértés fiaiban, s mentve van az”.³³

A kötet utolsó irataihoz írott kommentárokból Katona Tamás meggyőzően bizonyítja: Kossuth véglegesnek tekintette 1849. augusztus 11-i lemondását, s nem látott esélyt a fegyveres harc további folytatására. Ő maga azonban később úgy nyilatkozott, hogy Görgeivel folytatott utolsó beszélgetésén szó sem esett közöttük a fegyverletételről, de még a temesvári csatáról sem.³⁴ A végnapok történetében azonban még így is sok a homályos pont, hiszen az iratanyag hiányos, a kulcsszereplők egy részét, így Csány Lászlót később kivégezték, az életben maradtak pedig — bármilyen heves vitákat is folytattak később az emigrációban a kormány lemondásának körülményeiről — egyaránt igyekeztek menekülni a fegyverletéltel felelősségtől. Kossuth maga soha nem írta meg emlékiratait, saját bevallása szerint azért, mert nem lehetett volna elkerülni, „hogy hazánk történetének ezen korszakára vonatkozó jegyzeteim, melynek tényezői közé tartoztam, jórészt autobiografikus színezettel is bírjanak”; ő maga pedig „az autobiográfiák iránt legyőzhetetlen ellenszenvet” érez.³⁵ A végnapokról azonban két alkalommal is bővebben nyilatkozott: egyrészt a kötetben közölt 1849. szeptember 12-i vidini levélben, másrészt az emigrációban propagandisztikus célból összeállított „Értekezés Magyarországról” c. munkában. Előbbiről joggal állapítja meg Katona Tamás, hogy inkább költészet, mint a tények foglalatosa (500. o.); az utóbbi állításait pedig már a kortársi kritika megkérdőjelezte.³⁶

Fennmaradt azonban egy olyan okmány másolata, amely, úgy tűnik, véglegesen eldöntheti a fegyverletétel előzményeiről folytatott viták egy részét. 1849. augusztus 10-én délelőtt ugyanis összeült egy minisztertanács, amelyen Kossuthon és a minisztereken kívül részt vett Görgei is.

32 I. erre *Vukovics Sebő* leírását az 1849. június 14-i minisztertanácsról. I. m. 130—134. o. V. ö. *Görgey Arthur*: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Fordította *Görgey István* II. k. Bp., 1911. 123—124. o.

33 Bónis Sámuel — Kossuth Lajos, 1849. július 25. MOL H. 2. Kossuth Miscellanea 117. sz. Német fordítását közli a *KLÖM* XV. 799. o.

34 Kossuth erre vonatkozó két levelét közli: *Kossuth Lajos* iratai (továbbiakban: KLI) (S. a. r. *Kossuth Ferenc*) X. k. Bp., 1904. 268—269. és 358—360. o., ill. *Hentaller Lajos*: Vérrózsák. II. k. Bp., 1906. 141—156. o. Vö. *Görgey István*: Kossuth és Görgey *Budapesti Szemle*, 1891. 65. k. 74—87. o.

35 KLI IX. Bp., 1902. 319—320. o.

36 *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. k. Bp., 1881. 271—273. o.

A minisztertanácsban az orosz csapatok parancsnokságával folytatott tárgyalásokról esett szó. A minisztertanács eredményeként kidolgozott harmadik államirratot, amelyben a kormány immáron nyíltan felajánlotta a magyar királyi koronát a cári családnak, már Barta István közzétette.³⁷ A minisztertanács lefolyásáról azonban a fennmaradt emlékiratok közül egyedül Görgeiéről szóló viszonylag részletesebben, de ő is csupán mellékesen említi a délutáni minisztertanácsról szóló fejezet után.³⁸ Vörös Antalnak, Kossuth titkárának a másolatában azonban fennmaradt az az utasítás, amelyet a minisztertanács és Kossuth adott Szemerének és Batthyány Kázmérnak a további tárgyalásokat illetően. Ez utóbbi elkerülte Barta István figyelmét, bizonyára azért, mert több más okmány kivonatával együtt egy szám alatt szerepel. Érdemes ezt a kiadatlan okmányt itt teljes terjedelmében közölni:

„A fővezérség ügyében a kormány még auguszt. 9-kén sem volt tisztában. Szemere Bertalan e napról kelt levelében Nagyvádról írja, hogy Görgeiben bizalma egyáltalán nincs, mert neki, mint látszik, éppen semmi, vagy legalább megfoghatatlan politikája van. Környezete s egész táborokara a szó teljes értelmében demoralizált; bosszankodással kellett tapasztalnia, mennyire kigúnyolnak minden kormányintézkedést, s attól érkező újabb harcmezei kedvező híreket. Görgei — úgy mond Szemere — szájával több kárt tett, hogy semmi fegyverével helyre tudná hozni. Szemrehányást tett egyébiránt Kossuthnak, miért nem lépett fel terrorizmussal, mely mód egyedül lehetett volna képes sok bajt elhárítani.³⁹

Csány ellenben ugyancsak augusztus 9-kéről kelt levelében Görgeit csak különcknek nevezi, és sok szöglestessége mellett is becseletes hazafinak s tábornokaink között legügyesebb hadvezérnek hiszi.⁴⁰

Kossuth Szemeréhez augusztus 10-kéről intézett válaszában azon megjegyzést tette a szemrehányásképp felhozott terrorizmusra nézve, miként ő azzal nem élhetett, mert annak barátja sohasem volt; mert ő azt tanulta a történelmből, hogy a terrorizmus végeredményében kedvezőleg sohasem szokott gyümölcsözni. Azonban — viszonzásul kérdést tett: miért nem használta tehát Szemere a terrorizmust, ki mint miniszterelnök, az ő tudta és beleegyezése nélkül proklamálta a debreceni országgyűlésben az új miniszteri forradalmi irányú programját.⁴¹ — Én — úgy mond Kossuth — bár a terrorizmusnak barátja nem vagyok, ha mégis mások azt üdvösnek látva gyakorlatba vették volna, én talán nem álltam volna annak ellenében akadályul. De miért tennők magunkat azzal még neveségessé is, miután éppen annak vagyunk legnagyobb hiányában, mi a terrorizmusnak legfőbb kelleke; csak nézzünk szét a hazában: Ki volt köztünk terrorista? — Madarász; s mi volt az ő pártja, melyre támaszkodni lehetett volna? —⁴²

Ugyancsak augusztus 10-kéről Szemere Bertalan miniszterelnök és gróf Batthyány Kázmér külügyminiszterhez intézett rendeletben a Paszkevicselei parlamentirozásra vonatkozóan úgy nyilatkozik Kossuth, mikint nem hiszi, hogy az nekünk mindaddig definitív nyilatkoznék, míg mi a baloldalon az osztrákok ellen diadalmas csatát nem vívunk.

Utasításul pedig a miniszteri tanács határozata nyomán következők adattak:

1. A kiküldött miniszterek a kormány és nemzet nevében Paszkevicseknek ki fogják nyilatkoztatni, miképpen Magyarország királyává akár Leuchtenberget, akár Konstantin herceget elválasztják azon feltétel alatt, ha az 1848-ki törvények alapján Magyarország szabadságát, függetlenségét és nemzetiségét esküvel is erősítve biztosítandják.

37 KLÖM XV. 840—843. o.

38 Görgey Arthur: i. m. II. k. 338—340. o.

39 Ezt az augusztus 9-i Szemere-levelet nem ismerjük. Szemere augusztus 5-én írott levelében festett Görgeiről és titkáráról ilyen kedvezőtlen és kevésbé tényszerű képet. Augusztus 7-én, ugyancsak Kossuthhoz írott levelében fejtette ki, hogy a hadsereget és a népet vagy fanatizálni, vagy terrorizálni kellene. „Amaz nem ment, nem megy, emez inkább menne, a kényszerített, bosszúra gerjedt nép bátor csak.” Hozzátette még: „Revolúciót kivünni revolúcionális szabályok nélkül nem lehet. Azért veszünk el, mert az ellenkezőt hittük, s guillotine helyett amnesztiáról gondoskodtunk”. Elképzelhető természetesen, hogy Vörös Antal eltéveszti a dátumot, de az sem zárható ki, hogy Szemere augusztus 9-én is írt Kossuthnak. A két levelet közli: *Szemere Bertalan levelei* (1849—1862). Bp., é. n. 15—21. o. és *Steier Lajos: Haynau... II. k. 151—154. és 159—162. o.*

40 Csány augusztus 9-i levelét szintén nem ismerjük. Az előző napon Zarándról Vukovics Sebőhöz írott levelében azonban megemlíti, hogy írt Kossuthnak. E levelében Görgeiről így nyilatkozik: „Akárki mit mondjon, ha Görgei ki nem nevezetik mielőbb fővezérnek, — elveszett a haza. Nem mondom én, hogy ő menti meg bizonyosan, de már azt mondom, hogy ha valaki viszonyaink közt hivatva van annak megmentésére, úgy ő az. Azért örültem tőled utóbbi veledélem alkalmával hallhatni, hogy te is szükségesnek tartod kinevezését. — A seregéről írt hírek alaptalanok, ő most is bálvány a annak, és hős tisztjeinek, kik közt olyanok vannak, kik Homér költött hősein is felül állnak — ilyen Leiningen, Poeltenberg és többek — ezek Görgei mellőzésével mindnyájan mellözetteknek éreznék magukat — és akkor hogyan lehessen várni a kellő lelkesülést?” MOL P. 295. A Görgey-család levéltára. 37. cs. b/10/c/4. fasc. 1—2. f. Közli: *Hazánk*, 1885. III. k. 344. o.

41 Szemere 1849. május 2-i programbeszédét közli: *Horváth Mihály: i. m. II. k. 492—493. o.* Mind Horváth, mind Vukovics megerősítik, hogy a program tartalmáról a miniszterek előzetesen mit sem tudtak. *Vukovics: i. m. 88—89. o.* A hivatkozott Kossuth-levelet szintén nem ismerjük, de Szemere megemlíti hírhedten elfoglalt Kossuth-jellemrajzában, hogy a kormány „azon nap reggelén, melyen a diktatúrát Görgeinek átadta, azt mondta: A republika szavak kiejtése vesztette el a hazát”. Az idézet a magyar kéziratból származik. OSZK Kézirtattár. Fol. Hung. 1953.

42 A terrorizmusra vonatkozóan Kossuth a vidini levelében a következőket mondta: „Külfelenség ellen meg tudtam védeni nemzetemet. Beljárás ellen nem. Talán ha Robespierre lettem volna. De ez lenni nem tudtam, nem akartam, s mondhatlan szerencsétlenségemben is emel a gondolat, hogy kezem vértől mocsoktalan”. 524. o.

Ily feltétel mellett kötendő kölcsönös szerződés után, legfeljebb 15 nap alatt a kormány Aradon országgyűlést rendezend, s a nemzet által elválasztandó magyar király Szent István koronájával meg fog koronáztatni.

2. Ha a fentebbi feltétel mellett tett ajánlatot Paszkevicz annál fogva nem volna hajlandó elfogadni, mivel arra nézve kapott utasításában felhatalmazva nincsen, a kiküldött miniszterek őt felkérendik, hogy cárjának közbenjárásával az ausztriai dinasztíával kötendő egyezséget eszközöljön.

3. Ha Paszkevicz ezt is vonakodnék elvállalni, ez esetben a kiküldött miniszterek ki fogják nyilatkoztatni, mikint mi a háború iszonyait már eddig mindkét részről elegendőnek tartván, minden csepp vérért, mely ezután fog folyni, a világ és história előtt őt tesszük felelőssé, s ügyünk igazságának érzetében vívandjuk a desperáció harcát; és ha Isten e harcban sem áldaná meg fegyverünket, a vonaglás végpercében készek leszünk magunkat az orosz cárnak megadni, csak-hogy az istentelen Habsburg-háztól menekülhessünk”.⁴³

A minisztertanácsi utasítás három pontjából az első határozott formában megtalálható az említett harmadik államiratban. A második jóval általánosabb megfogalmazásban szerepel: az államiratban még csak az orosz közvetítésről van szó általános formában. A harmadik pont a fegyverletételre vonatkozó kitévelt kivéve szintén megtalálható az államiratban. A fegyverletételre vonatkozó passzusból viszont egyenesen következik, hogy Kossuth és a kormány még a temesvári katasztrófális vereség hírének vétele előtt, tehát egy jóval kedvezőbbnek látszó hadászati helyzetben sem láttak lehetőséget arra, hogy — Kossuth lemondó nyilatkozatának szavait idézve — „az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk” (499. o.), ha azok egyike, a nagyobb katonai erőt képviselő és jóindulatúbbnak látszó orosz nem hajlandó békealkudozásokra. S következik ebből az is, hogy Kossuth és a kormány a kétségbeesett harcra nem az utolsó emberig és utolsó töltényig vívandó küzdelmet értettek; ők is csak addig látták értelmét a harcnak, amíg az bármi eredménnyel kecséget.

A temesvári csata után azonban a harcra már csak áldozatai lehettek, eredménye nem. S hogy a kormányzat sejtése az orosz fővezér szándékaival kapcsolatban nem volt alaptalan, azt bebizonyította Paszkevicznek még a második államiratra érkezett válasza. Erről Kossuth már Aradról elutazva, augusztus 11-én értesült a két kiküldött hadikövettől, Poeltenberg Ernő tábornoktól és Beniczky Lajos alezredestől. Eszerint az orosz hadsereg harcolni jött Magyarországra s nem alkudozni; tárgyalni pedig legfeljebb a feltétel nélküli fegyverletételről hajlandó.⁴⁴

Ezután pedig Kossuth, ill. Szemere és Batthyány Kázmér még írhattak hosszú leveleket Görgeinek arról, hogy mi mindent kellene tennie, miről kellene tárgyalnia a haza érdekében; de nekik maguknak is tudniuk kellett, hogy e levelek majd legfeljebb öngigazolásként szolgálhatnak „Isten, a nemzet és a história előtt”, ám az eseményeket nem befolyásolhatják.⁴⁵

Hozzáteendő még, hogy Szemere Aradról elutazva — Kossuth tanácsa ellenére — magával vitte a koronát is, tehát az utolsó, még esetleg kijátszható adutól is megfosztotta Görgeit.⁴⁶ Ezután pedig a tábornok már csak az oroszok előtti feltétel nélküli fegyverletételt ajánlhatta az összehívott haditanácsnak, amit ez utóbbi két ellenszavattal el is fogadott.

Katona Tamás megjegyzően érvel amellett, hogy Kossuth részéről az árusági vád meghirdetése politikai szükségesség volt. (507—508. o.). S jól mutatja ezt az is, hogy Kossuth már október 6. előtt közel egy hónappal kimondja Görgeire az ítéletet, tehát akkor, amikor a fogságba esettek sorsa nem dőlt el.

A vidini levél ismeretében érdekes újraolvasni Kossuth 1848. május 17-i szavait: „Küzdelmet hozhat reánk ármány és áruság s idegen megtámadás; de bukást csak mi magunk”. (67. o.) Ez pedig arra mutat, hogy Kossuth kezdettől fogva számolt azzal a lehetőséggel, hogy kül- és belpolitikai okokból valakit vagy valakit felelőssé kell tenni az esetleges kudarcért. S Görgeivel kapcsolatban már 1849. január—februárjában, ill. a július eleji válság idején többször említi az áruság lehetőségét, a nemzet örök átkát, vagy Dumouriez példáját.

Összegzésként elmondhatjuk: ez a válogatás Kossuth 1848—49-es műveiből hasznos, hiánypótló és színvonalas kötetet eredményezett. Reméljük, hogy előbb-utóbb majd csak megjelennek a KLÖM hiányzó kötetei, s hogy egyszer majd napvilágot látnak a különböző pótlások is, összegyűjtött formában. A KLÖM ugyanis egyáltalán nem tartalmazza Kossuth összes fontos 1848—49-es munkáját. Több, a KLÖM összeállításakor még csak másodkézből közölt okmány eredetije

43 Az okmány lelőhelyére I. a 2. jegyzetet.

44 Paszkevicz választát Rüdiger közölte 1849. augusztus 9-i levelében. Közli, többek között: *Görgey Arthur*: i. m. II. k. 362—363. o.

45 Kossuth augusztus 12-i levelét I. a kötetben 500—503. o. Ugyanezen a napon Szemere és Batthyány Kázmér, a két le nem mondott miniszter is írt Görgeinek. Ezt, Szemere egy hírlapi cikkéből magyarra visszafordítva közli: *Görgey István*: 1848 és 1849-ből III. k. Bp., 1888. 514—516. o.

46 *Szemere Bertalan*: Naplóm. I. k. Pest, 1869. 198—199. o. és *Görgey Arthur*: i. m. II. k. 357—358. o.

azóta hazakerült; s voltak bizony olyan fondok is, amelyeket a KLÖM szerkesztői nem, vagy nem kellő alaposággal néztek át. A teljes Kossuth-kép kialakítása érdekében pedig ezeknek az iratoknak a megjelentetése is szükséges lenne.

E kötettel kapcsolatban csupán néhány apró megjegyzésünk lenne. A 7. és 9. számú iratok jelzete nem szerepel az összekötő szövegben. A 65. oldalon Mészáros Lázárt már májusban vezérőrnagyként említi az összeállító, holott akkor még csak ezredes volt. A 77. oldalon található csillaghoz hátul nincs jegyzet. A 80. oldalon a Kossuth-szövegből kimaradt egy szó: „...tisztelőben *tartsam* a bécsi bank privilégiumát”. A 440. oldalon a június 8-i minisztertanács határozatában idézett Perczel-levél dátuma nem május 24., hanem május 29. Ezt a dátumot valószínűleg már maga a minisztertanácsi jegyző félreolvasta.⁴⁷ Végül az 574. oldalon a 269. oldalhoz írott jegyzetben Hannibál pun királyként szerepel, holott csak fővezér volt.

47 Erre mutat, hogy az eddigi közlések mindegyikében ez a dátum olvasható. *Steier*: Haynau... I. k. 127. o. és KLÖM XV. 489. o. Az eredeti okmányt l. HL Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 30/363 a.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

BESSENYEI JÓZSEF

FORGÁCH SIMON FŐKAPITÁNY KIMUTATÁSA A KÉMKEDESRE FORDÍTOTT ÖSSZEGEKRŐL

1569—1570

A hírszerzés históriája törökkorral foglalkozó történeti irodalmunk hálás témái közé sorolható. Több jeles történész vonta be vizsgálódásai körébe, így Takáts Sándor is.¹ Legújabbán pedig Szakály Ferenc rajzolt érzéletes képet egy végvári kapitány ilyen irányú tevékenységéről.² Ezekből a munkákból kiolvasható az is, hogy a források viszonylag kis száma és töredékes volta mennyire megnehezíti a kutatást, éppen ezen a területen. Ezért érdemel figyelmet az az irat, amelyet bemutatni kívánok; Forgách Simon Dunán-inneni főkapitány³ kimutatása a kémkedésre fordított összegekről.

A jegyzéket a Magyar Kamarának 1571. június 7-én nyújtották be, s az uralkodó, 1571. június 11-én, Prágában kelt végzésében rendelkezett az összeg kifizetéséről.⁴

Az időrendben haladó felsorolás 1569 novemberétől 1570 októberéig haladva tartalmazza a kiadásokat, s azt hiszem, értékét éppen ez, folyamatossága, teljessége adja. Megtudjuk, milyen utakon-módokon szerzett információkat a főkapitány az Érsekújvár—Léva vonallal szemben álló, török fennhatóság alatti területről (egyszer-egyszer Nándorfehérvárról, Szendrőről is). A kémszolgálatra fordított 380 tallér 30 dénárnyi végösszeg csekélynek tűnik, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy Horváth Márk szigeti kapitány egyetlen évben, 1558-ban, 237 forintot költött kémek fizetésére, mégis többször megróttta az uralkodó, hogy nem szolgál elég sűrűn hírekkel.⁵ De ne feledjük, hogy a tisztségre frissen kinevezett Forgách csak ekkor láthatott hozzá hírszerző hálózata kiépítéséhez, másrészt pedig tudjuk, hogy a főkapitány alá tartozó mindegyik végvárnak voltak hírekkel rendszeresen szolgáló kémei.

RATIO PECUNIARUM AD EXPLORATORÉS EXPOSITARUM A MENSE NOVEMBRIS ANNI 1569.

Mense Novembri, cum in capitaneatum sum ingressus
et Leve⁶ lustra est facta, et cum dominis commissariis Carponam⁷ ire disposuissemus, advocare

¹ Takáts Sándor: Kalauzok és kémek a török világban. In: *Rajzok a török világból. II. k. Bp., 1915. 133—212. o. és utó. Pribékek. uo. I. k. Bp., 1915.*

² Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556—1561). In: *Somogy megye múltjából. 18. k., Kaposvár, 1987. 45—126. o. (Kluy is)*

³ A tisztséget 1569. augusztus 1-én már viselte. L. *Sörös Pongrácz*: Ghimesi Forgách Simon báró. In: *Századok, 1899: 700. o.*

⁴ Az iratok jelzete: MOL Magyar Kamarai Levéltár, Benignae resolutiones. 95. cím. A számadás: 21—24. Fol. A resolutio: 18—20. Fol.

⁵ Szakály: i. m. 54. o.

⁶ Léva, Bars vm.

⁷ Korpona, Hont vm.

fecei iudicem de Sarlo ⁸ quem Strigonium immisi, ut Turcarum conatus sissitaretur dedi ei	Tal. 3
Redeunti iterum ad biballe dedi dei	Tal. 1
11. Decembri, misi Budam Petrum Varga civem de Varbo, ⁹ quia intelligebam Turcas excursionem ad partes nostras velle facere, cui eunti et rede- unti dedi	Tal. 4
Medio hujus civis cepi tractare cum uno spahia de Nograd, ut omnes eorum conatus occulte sig- nificare, cui civi dedi viaticum	Tal. 1 1/2 et
Turce misi unam manticam loriceam, quam ip- se 20 renensibus Florenis emeram ff. Tal.	Tal. 17 d. 50
Misi iterum huic Turce pannum viridei sta- meti ulnas 8 constantem 1 ulnam talle- ros 1 1/2 ff	Tal. 12
9. Februarii, misi iudicem de Suran ¹⁰ Budam, ut si quid possit intelligere, quid ad futuram estatem facere praetenderent, cui dedi	Tal. 3
ff	Tal. 40 d. 50
25. Martii, advocare feci iudicem Urbanum de Se- lys, ¹¹ quem adjuravi, et sic ad perceptorem proven- tuum imperatorum Turcarum ad Parkany ¹² Kakathien- sem, cum nuntio intromisi, ut illum occulte con- duceret, qui nobis fideliter omnia nuntia- ret, cui dedi pro viatico et biballe	Tal. 2
1. Maii, misit Stephanus Espan vicecapitaneus meus huic Turce unam manicam loriceam, quam ipse so- lus emeram	Tal. 12
21. Maii, cum per Majestatem Cesaream admonitus es- sem, ut Turcarum conatus rescirem et ejus Majesta- ti rescriberem, miseram Michaellem Zeoch de Vy- war ¹³ usque Nandoralbam et Zendereo, cui dedi	Tal. 20
15. Junii, cuidam civi de Salka, ¹⁴ retul- lerat Turcas ad nostras depraedandas venturas dedi ei	Tal. 2
21. Junii misi unam toracem cum manica lori- cea ad petitionem ejus Turce de Parkan quod constabant	Tal. 16
Michaeli Zeoch de Vywar quem altera vice Nan- doralbam miseram dedi	Tal. 12
Misi iterum unam chirotecam deargentatam Tur- ce ad Parkany, quam Blasius Moricz Vienne a Georgio Kothler emerat	Tal. 8
Id Nograd spahie misi unam toracem et chiro- tecam, quod constabant	Tal. 12
ff	Tal. 91
Cuidam homini de sarlo Thome vocato, quem Strigo- nium miseram dedi	Tal. 4

8 Sarló, Bars vm.

9 Varbó, Nógrád vm.

10 Surány, Nyitra vm. Zalogjogon Forgáché volt. L. Sörös: i. m. 701. o.

11 Sellye, Nyitra vm.

12 Párkány, Esztergom vm. Kakat ennek korábbi neve.

13 (Érsek)újvár, Komárom vm.

14 Szalka, Hont vm.

Altera vice eidem homini dedi	Tal. 5
Urbano civi praedicto ad explorationem Budam misso dedi	Tal. 6
1. Julii. Turce ad Parkany misi unam galeam deauratam, qua constabat mihi	Tal. 10
Civi cuidam de Keowesd, ¹⁵ qui ad Zob ¹⁶ naves Turcarum exploratus erat, ad quas impetum facere et exurere volebamus dedi ei	Tal. 5
Misi eidem Turce ad Parkany rubei saye ulna 8 unam pro Tal. 2 d. 60, ff.	Tal. 20 d. 80
2. Augusti. Misi eidem unam loricam manticam, quam idem Blasius Moricz Vienne a Georgio Kothler emerat	Tal. 13
15. Augusti, cum ad revisenda finitima irem, misi praedictum judicem de Suran Budam, cui dedi	Tal. 4
1. Septembri. Misi denuo Turce ad Parkany toracem cum mantica ad petitionem ejus, quod constabat	Tal. 14
25. Septembri. Misi Spahie ad Nograd in paratum	Tal. 20
Eidem misi unam loricam emptam	Tal. 32
1. Octobri. Judici de Sarlo, qui Strigonio redierat, conatusque Turcarum retulerat dedi	Tal. 3
Cum per Levenses Parkanienses Turce conflictum aliquem acceperant, ibi unus servitor Turce captus erat de Parkany, quem ad petitionem ejus 50 Talleris emere coactus sum, et dono illi remittere ff. itaque	Tal. 50
ff.	Tal. 186 d. 80
In universum ff.	summa Tal. 318 d. 30

Számadás a kémekre kiadott pénzről, az 1569. év novemberétől

November havában, amikor a kapitányságot elfoglaltam és Léván hadi szemle volt, és a biztos urakkal Korponára szándékoztunk menni, hívattam a sarlói bírót, akit beküldtem Esztergomba, hogy a törökök szándékát nyomozza ki, adtam neki	3 tallért.
Visszajöve ismét adtam neki borralvalót	1 tallért.
December 11-én Budára küldtem Varga Péter varbói polgárt, mert tudomást szereztem arról, hogy a törökök a mi területünkre be akarnak törni, akinek oda- és visszajöve adtam	4 tallért.
Ezen polgár közvetítésével elkezdtem tárgyalni egy nógrádi szpáhival, hogy minden szándékukat titokban jelezze, a polgárnak adtam útiköltségre tallért, és a töröknek küldtem egy sodronyínget, amelyet én magam 20 rajnai forinton vettem, ez	1 1/2
Küldtem ismét ennek a töröknek 8 öl zöld szita-szövetet, amelyből 1 öl 1 1/2 tallért ér	17 tallér 50 dénár.
Február 9-én a surányi bírót Budára küldtem, hogy amit tud, kémlelje ki, mit terveznek a jövő nyárra, akinek adtam	12 tallér.
ez	3 tallért.
	40 tallér 50 dénár.

¹⁵ Kövesd, Hont vm.

¹⁶ Szob, Hont vm.

Március 25-én hívattam Orbán sellyei bírót, akit meg- eskettettem, és így küldtem be Párkányba a török csá- szár kakati adószedőjéhez azzal az üzenettel, hogy titokban vegye rá, hogy nekünk mindent hűségesen hírül adjon, adtam neki útiköltségre és borrava- lónak	2 tallért.
Május 1-én Espán István alkapitányom ennek a török- nek egy sodronyos kesztyűt küldött, amelyet én magam vettem	12 tallér.
Május 21-én a nógrádi szpáhinak küldtem egy mell- páncélt, amely került	7 tallérba.
Május 29-én, amikor a Császári Felség figyel- meztetett, hogy a törökök szándékát derítsem ki és Őfelségének írjam meg, elküldtem az újvári Szócs Mihályt Nándorfehérvárig és Szendrőig, akinek adtam	20 tallért.
Június 15-én egy szalkai polgárnak, aki hírül adta, hogy a törökök a mieink elpusztítására fognak jönni, adtam	2 tallért.
Június 21-én a párkányi török kérésére küld- tem egy mellpáncélt sodronyos kesztyűvel, amely került	16 tallérba.
Az újvári Szócs Mihálynak, akit ismét Nándor- fehérvárra küldtem, adtam	12 tallért.
Küldtem ismét a párkányi töröknek egy kesztyűt, ezüstözöttet, amelyet Móricz Balázs Bécsben Georg Kothlertől vett	8 tallér.
A nógrádi szpáhinak küldtem egy mellpáncélt és egy kesztyűt, amelyek kerültek ez	12 tallérba. 91 tallér.
Egy sarló embernek, Tamás nevének, akit Esztergom- ba küldtem, adtam	4 tallért.
Következő alkalommal ugyanannak az embernek ad- tam	5 tallért.
Az előbb említett Orbán polgárnak, akit Budára küldtem kémkedni, adtam	6 tallért.
Július 1. A párkányi töröknek küldtem egy aranyo- zott kardot, amely nekem került.	10 tallérba.
Egy kövesdi polgárnak, aki kikémlelte Szobnál a törökök hajóit, amelyeket megtámadni és fölégetni akartunk, adtam	5 tallért.
Küldtem ugyanannak a párkányi töröknek 8 öl vö- rös saja posztót, egy öl 2 tallér 60 dénár	20 tallér 80 dénár.
Augusztus 2. Küldtem ugyanannak egy sodronyinet, amelyet ugyanaz a Móricz Balázs vett Bécsben Georg Kothlertől	13 tallér.
Augusztus 15-én, amikor a végvárak megszemlélé- sére mentem, elküldtem az előbb említett surá- nyi bírót Budára, akinek adtam	4 tallért.
Szeptember 1. Küldtem újra a párkányi töröknek egy mellpáncélt sodronyinnal, az ő kérésére, amely került	14 tallérba.

Szeptember 25. Küldtem a szpáhinak Nógrádba készpénzben	20 tallért.
Ugyanannak küldtem egy vásárolt sodronyvértet	32 tallér.
Október 1. A sarlói bírónak, aki Esztergomból visszatért és a törökök szándékát hírül adta, hozta, adtam	3 tallért.
Amikor a lévaiak miatt a párkányi törökök valamilyen csatát kezdtek, amelyben egy szervitor a párkányi török fogságába esett, akinek kérésére, amit 50 tallérért venni kényszerültem és neki ajándékuul elküldeni, tehát (került).	50 tallérba
Míndez	186 tallér 80 dénár.
A teljes összeg	318 tallér 30 dénár.

DOMOKOS GYÖRGY

KANIZSA 1588. ÉVI, SZATMÁR 1600 KÖRÜL¹ KÉSZÜLT INVENTÁRIUMA

A XVI—XVII. század hadtörténetének kutatásában komoly problémát jelent a törökellenes harcokban meghatározó szerepet játszó végvárrendszer erejének megítélése.² A rendelkezésre álló levéltári források közül ehhez a legtöbb anyagot az egyes várak fegyverzetét, felszerelését tételesen felsoroló, összegző jegyzékek, a *várinventáriumok* szolgáltatják. Ezek nyomtatásban történő közzététele már a múlt század végén megkezdődött, ám a folytatás a későbbiekben elmaradt. E hiány pótlásához szeretnék segítséget nyújtani az alább közölt két leltár bemutatásával.³

A forráskutatásban mindig gondot okoz az adatok, mértékegységek értelmezése és átszámítása. Fokozottan érvényes ez a fegyverek technikai jellemzőit is tartalmazó inventáriumokra. Ezek többsége ugyan csak a lőfegyverek kaliberét adja meg, ám szép számmal akadnak olyanok is, amelyekben megtaláljuk pl. a löveg súlyát, hosszát is. A pontos értékeléshez azonban szükség lenne a méretek mai mértékegységekre történő átszámítására. Ehhez viszont tudnunk kellene, hogy például a felvételező az ágyú kaliberének megállapításakor milyen típusú (nürnbergi, bécsi, vagy esetleg magyar) fontot használt-e. S ekkor még nem említettem az ágyúk külföldre elnevezéséből származó terminológiai nehézségeket.⁴

A problematikus kérdések tisztázásához segítséget nyújthatnak az olyan jellegű inventáriumok, mint amilyen az alábbi kettő. Ezek ugyanis a kaliber, illetve az egyéb méretek írásos közlése mellett rajzban is bemutatják az ágyú kaliberét, valamint a golyó átmérőjét. Ennek alapján lehetőség nyílik, hogy a lövedék átmérője, anyagának fajsúlya ismeretében kiszámítsuk annak pontos súlyát, esetleg következtessünk az ott használatos font értékére.⁵

Mindkét itt közölt inventárium a Magyar Országos Levéltár anyagában található. Az elsőt, a kanizsainak mondott 1588. évi leltárat kivonatos formában már ismertette

1 Az inventárium datálása nem eredeti, miként ez a szövegből is látható, hanem az utókor levéltárosának jegyzete. Ám hogy ez az évszám honnan ered, azt nem tudom megállapítani.

2 L. pl. erre nézve: *Szabó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541—1593. Budapest, 1980.

3 Ismereteim szerint 1870 és 1916 között 30-nál több ilyen jellegű forrásközlemény látott napvilágot.

4 Mindezekkel a problémákkal már saját kutatásaim során is szembekerültem: *Domokos György*: Adalékok a török-kori magyar tüzérség kategória- és típusproblémáihoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 1986. 1. sz. 117—149. o. A kérdés bővebb kifejtését l. ott. E helyütt szeretnék köszönetet mondani *Kelenik József* kollégámnak és barátomnak fontos észrevételeiért és hasznos tanácsaiért, melyekkel nagyban hozzájárult e közlemény megjelenéséhez.

5 Hogy ezek a számítások mennyire esetlegesek, arra nézve néhány példa (számításaim során a vas 7,86 g/cm³-es fajsúlyával, valamint a 0,56006 kg-os bécsi és a 0,50999 kg-os nürnbergi fonttal dolgoztam):

a) A szatmári inventárium „Jungkhfraw” nevű ágyúját 14,5 fontosnak írták össze. Ha azonban a rajzban megadott méreteket viszonylag pontosabbnak fogadom el — és ez a valószínű —, akkor a löveg kaliberét alapul véve 14 bécsi és 15,4 nürnbergi font az eredmény. Ugyanezek az adatok a golyó átmérőjéből 11,5, ill. 12,6 font. Visszafordítva a számítást, a kaliber alapján 0,5412 kg-os, a golyóátmérőből pedig 0,4430 kg-os font jön ki. Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy az inventárium által megadott fontérték a löveg kaliberét jelenti, és feltehetően bécsi fontban. Az alábbiakból kiderül, hogy ez egyáltalán nem igaz.

b) Ugyancsak a szatmári inventáriumban szerepelnek az Urban Messis által öntött 28 fontos, ill. az Andreas Illenfeld által öntött 27 fontos Singerinek, melyek közül az előbbi űrmérete kisebb az utóbbinál. A kaliberből számolva a Messis-féle ágyú 23,4 bécsi fontos, az Illenfeld-féle 26,3 fontos, a golyóátmérőből számítva az előbbi 21,4, az utóbbi 22,3 bécsi font. Mindez jól példázza az adatok bizonytalanságát.

Szendrei János,⁶ ám a szatmári összeírásról — ismereteim szerint — eddig sehol sem történt említés. Mindkettő német nyelvű, gót betűs kézírással.

Az 1588. évi jegyzék készítési helyét illetően komoly kétségek merültek fel. Ez egyrészt a bevezető szöveg értelmezéséből fakad, ahol világosan a „von Kanischa” — azaz „Kanizsából” — és az „empfangen” — azaz „átvenni” — kifejezések szerepelnek. Másrészt elgondolkodtatóak a következő szempontok: 1. valószínűtlen, hogy a frissen korszerűsített Kanizsát csak ilyen csekély tűzérsséggel szerelték volna fel; 2. a golyók mennyiségének felsorolása mellett, ami tartós megszállás esetén bizonytalanság lett volna, a lista egyáltalán nem említi a másik alapvető eszközt, a löport. Mindebből következik, hogy itt egy, valamely kisebb palánknak Kanizsából, mint főkapitánysági központból átadott felszerelés jegyzékéről van szó.

Ez az inventárium tehát 7 db löveget mutat be, a körülményekhez képest részletesen. Közli az ágyú súlyát, úrméretét, kaliberhosszát,⁷ ágyazatának állapotát, valamint megemlíti a lövegen levő címet is, végül részletezi a lövedékek mennyiségét. Külön érdekesség, hogy a kaliberrajzok mellett megtalálható a gyúlyuk rajza is, ám ezek érthetetlenül nagyok. Az első lövegnél pl. csaknem akkora, mint a lövedék maga, ez pedig akkor is nehezen képzelhető el, ha a szövegben erre nézve azt olvashatjuk, hogy „das zindtloch Ber Aus gePrendt”. Itt feltehetően az történt, hogy miután az ágyúkat kívülről porozták fel, így egy lefelé szűkülő, forgáskúpszerű mélyedés jött létre, s ennek alapkörét adja meg az inventárium.

A szatmári összeírás, ellentétben az előzővel, két részből áll. Az első tartalmazza a lövegek tételes felsorolását, a bástyákon történő elhelyezkedés sorrendjében, minek következtében megismerjük az öt bástya nevét is. Itt azonban csak a lövegek kalibere és az ágyúöntő neve szerepel. A második rész szinte szó szerint megismétli az elsőben olvasható szöveget — emiatt tekintettem el közlésétől —, s itt található a kaliberek rajza is. A leltárba vett példányok közül külön is említést érdemel a csak „személynevén” idézett „Jungckhfraw” és a „durndreirn”, valamint az előbbi ágyúfelirata.

I.

A KANIZSA KÖRNYÉKI PALÁNK 1588. ÉVI INVENTÁRIUMA (MOL *Lymbus*, E 256., II. 28., 95. csomó, 5–7. szám)

Verzeichnis Vonn dem Ersten Aprillis diz [15]88isten Jors bis
den Lezten Augustj diz Jars was ich Toma daniel Empfangen hab
Jn dem Jnuerntarj vnnd von Kanischa von herrn Joachim von
witfelt vnd was verschoßen vnd Ausgeben worden ist Auch
was noch Per rest uerbleibt wie Volgt⁸

Erstlich ein Einfachs Falcanet schoist 2 lb eissen
Ein einfachs falcanet vnnder
dem Madeburgischen wappen
wigt 6 c 50 lb schoüst 2 lb eißen ist feiner
das Cindloch khugln leng 32 das zindtloch Ber Aus
gePrendt die Ax Newgemacht d[as] gefas
gar nichts werdts darzue feindt
khugln geweßen ..... 100 K[ugeln]

⁶ Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI—XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 620—621. o.

⁷ A kaliberhossz tűzérsségi mértékegység, egy olyan viszonyszám, amely — elméletileg — azt fejezi ki, hogy a lövegeső furatába hány darab golyót lehet egymás mellé helyezni. A valóságban azonban ez nem ilyen egyértelmű. Szinte sosem lehet ugyanis megállapítani, hogy

a) a kaliberhossz megállapításának alapjául a löveg kalibere, vagy a golyó átmérője szolgált-e;

b) a kaliberhosszban benne foglaltatik-e a lövegeső hátsó falának vastagsága, amely szintén egy kalibernyi?

Mint hogy az inventáriumok gyakorlati használatra készültek, valószínű, hogy a második kérdésre igennel felelhetünk.

A kaliberhossz a szövegben „khugln leng”, azaz „golyóhossz” alakban fordul elő.

⁸ Az inventáriumokat betűhíven igyekeztem átírni. A rövidítéseket [ ] között oldottam fel, kivéve a súlymértékeket (c = Centner, lb = libra, azaz font). Az olvashatatlan betűket, szavakat pontozással, a bizonytalan olvasatokat kurzív írásmóddal jelöltem. A fordítás során nem követtem az eredeti szövegszerkezetét, viszont épp formai okokból itt közlöm a rajzos kaliberadatok értékét (c = a löveg kalibere, d = a golyó átmérője).

Noch ein Einfachs Falcanet schoist Auch
2 lb eißen

Ein einfachs falcanet vndter des Hern
Nadaschdj wappen wigt 6 c 78 lb schoüst
2 lb eißen ist feiner khugln leng 36
das Cindloch auf feinem schlechtem gefas vnd redern
ist Am mundloch Aus geschossen vnd das Cind-
loch Aus geprendt darzue feindt
Khugln geweßen ..... 115 K[ugeln]

Tuet 215 K[ugeln]

daruon feindt von ersten APRillis bis den letzte
Augustj verschoßen worden ..... 72 K[ugeln]
Pleibt Per rest ..... 143 K[ugeln]

Zwey Falcanett die zue 1 1/2 lb eißen schießen
Zwey einfach falcanet das ein vnder
dem erz vngarischen waPen⁹ das Ander
ein vnbekhandt wapen wigt das erste
6 c 36 lb das Ander 5 c 25 lb schießen beidt
das Cindloch zur 1 1/2 lb eißen das ein ist am mundloch aus
Prochen vnd auf gespalten ist feiner khugl
leng 39 das Cindloch ausgeprendt, Auf ieren
beschlaggen gefas vnd Redern dar-
zue feindt khugl geweßen ..... 713 K[ugeln]

daruon fein von dem ersten APRillis bis den lezt[en]
Augustj verschoßen worden ..... 32 K[ugeln]

Pleibt noch Per rest ..... 681 K[ugeln]

Noch ein einfachs Falcanet schoist 28 lot eisen
Ein einfachs falcanet ... (?)¹⁰ vndter ein
vnbekhandten wapen wigt 5 c schoist
28 lot eißen ist feiner kugl lang 44
das Cindloch Auf fein beschlaggen gefas vnd redern
das Cindtloch ist AusgePrendt darzue
feindt khugln geweßen ..... 120 K[ugeln]

daruon fein von dem ersten APRillis bis den lezt[en]
Augustj verschoßen worden ..... 9 K[ugeln]

Pleibt Per rest ..... 111 K[ugeln]

Ein Eißern Stückhl zue den Kreiden
schuß¹¹ wirft 2 lb stein
Ein Eißern stückhl zue den
Kreiden schüßen vndter dem tor
beyder Portten wirft 2 lb stein
ist feiner kugln 5 lang Hatt kein gefas
Ligt d[as?] ledig

Ein eißern Camer Stückhl wirft 4 lb stein
Ein eißern Camer stückhl
wirft 4 lb stein ist feiner khugln
6 langg auf feinem beschlaggen gefaß vnd
walzen darzue feindt kheine khugln
Brauchts zum Hogl¹² schießen

A kanizsa környéki palánk 1558. évi inventáriuma

Összeírás [azokról a dolgokról], amelyeket én, Toma Dániel az inventáriumba(n), ezen [15]88-dik év április elsejétől augusztus utolsó napjáig, Kanizsából, Joachim von Witfeltől átvettem, és a kiadott, ellőtt és a még megmaradt [lőszer]ek, melyek a következők:

9 Szokatlan és nehezen értelmezhető szófordulat. Talán arra utal, hogy az ágyúra erősített címer anyaga eltér attól amiből magát az ágyút öntötték.

10 Talán egy „B”, de értelmezhetetlen.

11 Ismeretlen lövés- vagy lövedéktípus.

12 Hagel, azaz sörét vagy kartács.

Először egy egyszerű¹³ falkonett, ló 2 font vasat
 Egy egyszerű falkonett Nádasdi ma[g]deburgi címerrel, nyom 6 mázsa 50 fontot, ló 2 font vasat, golyó-
 hossza 32, gyúlyuka is erősen kiégve, a tengelye újonnan készült, ágyazata pedig teljesen
 értéktelen, golyó volt 100
 (c = 70 mm, d = 67 mm, a gyúlyuk átmérője 43 mm)

Még egy egyszerű falkonett, szintén 2 fontot ló
 Egy egyszerű falkonett Nádasi úr címerével, nyom 6 mázsa 78 fontot, ló 2 font vasat, golyó-
 hossza 36, rossz ágyazatán és kerekein, szájánál kilőve, és golyólyuka kiégve,
 golyó volt hozzá 115
 (c = 67 mm, d = 63 mm, a gyúlyuk átmérője 34,5 mm)

Kitesz 215
 Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 72
 Maradvány 143

Két falkonett, amelyek 1 1/2 font vasat lónek
 Két egyszerű falkonett, az egyik a magyar ..... címerrel, a másik egy ismeretlen címerrel,
 az első nyom 6 mázsa 36 fontot, a másik 5 mázsa 25 fontot, mindkettő 1 1/2 font vasat ló, az
 egyik a szájánál kitorve és széthasadva, golyóhossza 39, gyúlyuka kiégve, vasalt ágyazatán és
 kerekein, golyó volt hozzá 713
 (c = 59 mm, d = 56 mm, a gyúlyuk átmérője 28 mm)
 Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 32
 Maradt még 681

Még egy egyszerű falkonett, ló 28 lat vasat
 Egy egyszerű falkonett egy ismeretlen címerrel, nyom 5 mázsát, ló 28 lat vasat, golyóhossza 44
 vasalt ágyazatán és kerekein, gyúlyuka kiégve, golyó volt hozzá 120
 (c = 52 mm, d = 49 mm, a gyúlyuk átmérője 33 mm)

Ebből április elsejétől augusztus utolsó napjáig ellőttek 9
 Maradvány 111

Egy vaságyú ..... lövéshez, vet 2 font követ
 Egy vaságyú ..... lövéshez, a kapuközben, a kapunál, vet 2 font követ, golyóhossza 5, ágya-
 zata nincs, csupaszon fekszik.
 (c = 99 mm, d = 95 mm)

Egy vas kamara-ágyú [kamrás ágyú],¹⁴ vet 4 font követ
 Egy vas kamara-ágyú, vet 4 fontot, golyóhossza 6, romlott ágyazatán és kerekein,¹⁵ golyó nincs
 hozzá, kartácsolóvésre használják
 (c = 119 mm, d = 114 mm)

II.

SZATMÁR 1600 KÖRÜL KÉSZÜLT INVENTÁRIUMA (MOL *Lymbus*, E 256., II. 28. 95. csomó, 24–30. szám)

Verzeichnus der Grossen Stuckh so
 Auf Jenen Pollwerckhen Stehn Jm
 SackhmarT

1. ... erstlich Auf daß Her *Lassarrus*¹⁶ schwendiß
 Erst pollwerckh

Erstlichen ein falcana die hatt gegossen d[er] *meys[ter]*
 Allexander Bandelberger scheüst - - - - 6 1/2 lb
 Mehr j falconetth d[as] hatt gegossen der *meyster*
 Michell Doppler scheist j lb vnd 1/4 lb

13 Az „einfach”, „egyszerű” jelző a kisebb méretű lövegeket különböztette meg a „doppelt”-nek nevezett nagy ob-
 haktól.

14 A „kamara-ágyú” korabeli magyar elnevezés. Ez egy olyan lövegtípust jelölt, melynek lőporkamrája szűkebb
 volt a csőfuratnál. Ezeket az ágyúkat rendszerint kartácsolóvésre használták.

15 A „walze” szó szerint hengert jelent, és esetben pedig, mivel várágyúról van szó, feltételezem, hogy tömör fa-
 kerekeken állt.

16 Az olvasatban az első „r” bizonytalan.

Mehr daß h[ern] schwendiß
Hinder bollwerckh

2. Erstlich die Jungkhfraw, die hatt gegossen
der meyster Cristoff *Zumaunß*¹⁷ scheust 14 1/2 lb
Die Jungkhfraw bin Jch wolgestaltt
vnd wen Jch khiß der wirt nit Alt
*Meher*¹⁸ Ein Sungerin die hatt gegossen d[er]
meyster Vrban Messis scheyst -- 28 lb
Meher Ain Falconett d[as] hatt gegossen d[er]
meister Michell doppler scheust j lb 1/4 lb
Meher Ain haubizen scheust 15 lb stein

Mehr des Herren Obristen Bollwerckh
Hinder der Camißen¹⁹

- Erstlichen ein *durndeirn*²⁰ die hatt Gegossen d[er]
meyster Melichior Poblizß die scheust 12 1/2 lb
Mehr Ain ganzen schlangen die hatt gegoss[en]
3. d[er] meyster Pauluß Neidell scheust 17 1/2 lb
Mer Ain falconett scheust j lb 1/4 lb eyssen
Mehr 3 haubizenen d[as] Jeden scheust zu 15 stein. (?)

Mehr d[as] Haupttman Khreizers
Pollwerckh

4. Erstlich ein Singerin die hatt gegossen d[er]
meyster Anderes Jllenfeldt scheust 27 lb
Noch Ain Singerin die d[er] Jllenfeldt
hatt gegossen scheust Auch -- 27 lb
Mehr ein falconett scheust -- j lb
Mehr 3 habizenen d[as] Jeden Zu 15 lb stein
scheust

Mehr des haupttman Drexlerß
Sein Polwerckh

- Erstlich ein Quarttier schlangen die hatt
gegossen d[er] Meyster Melchior Poblizß die
scheust ----- 14 lb
5. Mehr Ein stuckh d[as] heist der Skorpion
d[as] scheust ----- 24 lb
Mehr j falconett scheust -- j lb 1/4 lb
Mehr 2 haubizenen d[as] Jed[en] scheust 15 lb stein
Mer ein Pöller d[er] Jst weytt 8 1/2 zoll 1/4 z[oll]
Endt desser abgescribnen stuckh ab
den Pollwerckhen Jm Sackhmar

Suma Sumarum d[er] Stuckh
So *Auff* den Röderen Stehen
Zum Zackhmar
stuckh 23 *Auff* Rodern

Szatmár 1600 körül készült inventáriuma

A nagy ágyúk összeírása, amelyek az egyes bástyákon állnak Szatmárban

Először a Lassarus Schwendi úr első bástyáján [levők]

17 A második betű olvasata, ill. az „n” és „n” betűk pozíciója bizonytalan.

18 Esetleg „Mehrr”.

19 „Kommiß” (l. Kommißbrot), ami megfelel a magyar „prófunt”-nak. Jelen esetben feltehetően a prófuntosztó-helyet értik alatta.

20 Esetleg „durndreurn”, vagy „durendreurn”.

1. Először egy falkaun, amelyet Allexander Bandelberger mester öntött, ló 6 1/2 fontot. (c = 95 mm, d = 90 mm)
 Továbbá 1 falkonett, amelyet Michell Doppler mester öntött, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 62 mm, d = 57 mm)
 Továbbá Schwendi úr *hátsó* bástyája
2. Először a Jungkhfraw, amelyet Cristoff . . . . . mester öntött, ló 14 1/2 fontot. (c = 124 mm, d = 116 mm)
 Én a formás szűz vagyok,
 Nem lesz vén, kit megcsókolok. (Kelenik József fordítása)
 Továbbá egy Sungerin, amelyet Vrbán Messis mester öntött, ló 28 fontot. (c = 147 mm, d = 143 mm)
 Továbbá egy falkonett, amelyet Michell Doppler mester öntött, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 65 mm, d = 60 mm)
 Továbbá egy haubicz, ló 15 font követ. (c = 191 mm, d = 180 mm)
 Továbbá az ezredes úr bástyája a prófuntház mögött
3. Először egy *durndreirn*, amelyet Melichior Pobliz mester öntött, ló 12 1/2 fontot. (c = 127 mm, d = 119 mm)
 Továbbá egy egész schlangen, amelyet Pauluß Neidell mester öntött, ló 17 1/2 fontot. (c = 130 mm, d = 123 mm)
 Továbbá egy falkonett, ló 1 font és 1/4 font vasat. (c = 48 mm, d = 44 mm)
 Továbbá 3 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 203 mm, d = 193 mm)
 Továbbá Khreitzer százados bástyája
4. Először egy Singerin, amelyet Anderes Jllenfeldt mester öntött, ló 27 fontot. (c = 153 mm, d = 145 mm)
 Továbbá egy Singerin, amelyet Jllenfeldt öntött, ló 27 fontot. (mint az előző)
 Továbbá egy falkonett, ló 1 fontot. (c = 62 mm, d = 58 mm)
 Továbbá 3 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 218 mm, d = 206 mm)
 Továbbá Drexler százados bástyája
5. Először egy negyed schlangen, amelyet Melchior Pobliz mester öntött, ló 14 fontot. (c = 111 mm, d = 105 mm)
 Továbbá egy ágyú, amelyet Skorpiónak hívnak, ló 24 fontot. (c = 144 mm, d = 134 mm)
 Továbbá 1 falkonett, ló 1 fontot és 1/4 fontot. (c = 56 mm, d = 51 mm)
 Továbbá 2 haubicz, mindegyik ló 15 font követ. (c = 219 mm, d = 207 mm)
 Továbbá egy mozsár, 8 1/2 zoll + (?) 1/4 zoll széles
- Vége ezeknek a Szatmárban a bástyákról összeírt ágyúknak
 Mindösszesen azok az ágyúk, amelyek keréken állnak Szatmárban 23 ágyú keréken
 (olvashatatlan aláírás)

FODOR VERA

ANGOL TUDÓSÍTÁS EGER OSTROMÁRÓL ÉS A MEZŐKERESZTESI CSATÁRÓL

1596-ban ismét a szultán, III. Mehmed állt a török hadak élére, hogy Magyarország ellen vezesse őket. Az elmúlt év eseményei után Erdélyből a három részre szakadt ország közepébe helyeződött át a hadszíntér. A szultán és serege a nyár közepén indult el Konstantinápolyból, s augusztus harmadikán,¹ Belgrádnál Edward Barton és kísérete is csatlakozott táborához. A konstantinápolyi angol követ elkísérte a török sereget Egerbe és jelen volt a keresztények ellen vívott mezőkeresztesi csatában. Erről az útról, az ostromról és az ütközetről ad érdekes beszámolót Thomas Glover, aki Bartonnal együtt járt Magyarországon. A leírás 1625-ben jelent meg Londonban, Purchasnál, a Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrimes című könyv első kötetében.² Az általam most magyarra átültetett forrást Kropf Lajos a múlt században már felhasználta az ostromról és a csatáról írott cikkében.³ Ez és más források alapján igyekszik tisztázni az események menetét, összevetve a magyar, angol, német és török kútfők adatait. Kropf Glover leírását beleszövi mondandójába, beilleszti az események menetébe, de rögtön az elején leszögezi: „Az elindulás pompáját stb. s az utat Konstantinápolytól Belgrádig elég érdekesen írja le Glover, Barton szekretáriusa, de csak egy-két dolgot fogok megemlíteni.”⁴ Számba veszi az út érdekesebb eseményeit, hol pontosan fordítva Glover elbeszélését, hol csak utalva arra, hogy az adat tőle származik. Mivel azonban a forrást nem közli teljes egészében, csupán felhasználja adatainak egy részét, úgy vélem, hasznos lehet magyarul való megjelentetése, mert hozzájárulhat a tizenötéves háború e szakaszának jobb megértéséhez. Ezen túl érdekes egy nyugat-európai szemmel írt beszámoló megismérése is.

Mielőtt azonban a mű forrásértékéről szólnánk, tisztázni kell azokat a problémákat, amelyek mindenekelőtt a szöveg szerkezetéből adódnak és a szerzőség kérdését is érintik.

A leírást két levél is kiegészíti, melyeket Edward Barton írt Egerből. Az egyik 1596. október 5-ről származik⁵ és John Sandersonnak, Barton helyettesének szól, s az ostrom leírását tartalmazza. Glover beszámolója és a levél helyenként szóról szóra megegyezik, amiből az a feltételezés következhet, hogy Glover nem mindig azt írja le, amit látott, hanem Bartont követi az események megörökítésében.

A másik levelet az alleppói angol konzulhoz, Sandy-hez írta Barton; ebből Glover csak egy részletet közöl dátum nélkül. Az 1358. oldalon (a londoni, 1625-ös kiadás oldalszáma) található levélrészlet dőlt betűkkel van szedve, s utána egy sor kiha-

1 A dátum a Julianus-naptár szerint értendő. Ezentúl a szövegben a régi naptár szerinti adatokat fogom megadni, a jegyzetekben pedig az újakat.

2 S. Purchas, B. D.: Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrims etc. Vol. 1. Lib. VIII. London, 1625. 1354—1360. o. Második kiadása: Glasgow, 1905. 313—320. o. Sajnos a könyv Magyarországon jelenleg elérhetetlen. A Glover leírását tartalmazó tizedik fejezet a Széchényi Könyvtárban található.

3 Kropf Lajos: Egervára eleste és a mezőkeresztesi csata 1596-ban (Angol jelentések nyomán). *Századok*, 29. 1895. 397—421. o. és 591—618. o.

4 Uo. 402. o.

5 1596. október 15.

gyásával folytatódik a történet leírása, amely az első levél előtt szakadt meg. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert Kropf Lajos az egész utána következő részre mindig mint az aleppói levélre utal. Véleményem szerint ez tévedés, egyrészt az előbb elmondottak miatt, másrészt mert a levél után következő részben a követről mindig egyes szám harmadik személyben esik szó. A levél előtt pedig maga Glover mondja, hogy csak részletről van szó, ami szintén valószínűtlenné teszi, hogy az egész hátralévő rész az aleppói levél lenne. A két rész tartalmilag sem illeszkedik szorosan egymáshoz.

A másik probléma is a szöveg elrendezésével kapcsolatos. Glover beszámolója után egy hétsoros bekezdés tartalmazza azt a jelenetet, amikor III. Mehmed szultán, nevelőjének biztatására, magára ölti a próféta zászlaját (vagy köpönyegét, v.ö. 26. jegyzet) és három nyilat lő ki a keresztények felé, miközben a következő szavakat mormolja: „A kegyes és megbocsátó Allah nevében.” Erre az eseményre Glover már utalt az 1359. oldalon (az 1625-ös kiadásban), ahol ezt írja: „Íjával és nyilaival háromszor lőtt, és mint néhányan állítják, megölt három keresztényt.” A szöveg végén található részben a jelenet leírása azzal kezdődik, hogy „A követ jelentette John Sanderson mesternek”. E két utalásból valószínűnek látszik, hogy Thomas Glover nem látta az esetet, mert különben nem hagyatkozna mindkét esetben másra. Az útibeszámoló végén található részt már feltehetően nem Glover írta, hanem a kiadó emelte be a szövegbe más tudósítás, esetleg Barton egy levele alapján. Ez a feltevés több szempontból is indokoltnak tűnik. Először is az említett szövegrész nem illeszthető be változtatás nélkül az elbeszélés menetébe, vagyis nem egyszerűen egy kifejejtett rész odaillesztéséről van szó, hanem minden bizonnyal máshonnan vett közlésről. Másrészt ez a kiadvány jellegének sem mond ellent. Samuel Purchas ugyanis az 1625-ös londoni kiadásban mintegy 1400 szerző leveleit, naplóit, beszámolóit, útleírásait használta fel.⁶ Ezek alapján, az eredeti forrást, illetve kiadványt nem ismerve, csak feltételezni tudom, hogy Barton valamelyik leveléből származik a szöveg.

Ezek után röviden meg kell emlékeznünk a leírás, illetve a levelek szerzőiről.

Thomas Glover Barton helyettese volt s e tisztséget I. Ahmed szultán alatt is viselte, legalábbis a kiadás időpontjáig. A kiadó által írt rövid befejező részből kiderül, hogy Glovert a követ több több útra is elküldte. 1596-ban Lengyelországban járt, 1601-ben Konstantinápolyból Tripoliszba, 1602-ben Aleppóba, 1603-ban és 1604-ben pedig Angliába kellett utaznia.

Edward Barton (1562?—1597) 1590-ben lett „Öfelsége ágense a Nagyúrnál”, William Harborne utódként. Fő feladata az 1579-ben megalakult Törökország Társaság érdekeinek képviselése volt. Anyagi helyzete egészen 1596-ig a Társaságtól függött. Csak ez év elején kapta meg ugyanis követi kinevezését, ami megszabadította a Társaságtól való függő helyzetétől. Barton népszerű volt a törökök között, ismerte nyelvüket, s többször is elismerően szóltak róla. 1607-ben Musztafa, az első angliai török követ említi, hogy Barton jelen volt a hadseregben, amikor a keresztényektől elnyerték Gyórt.⁷ III. Mehmed szultán is dicsőően szól róla Erzsébethez írott levelében⁸ az 1596-os hadjáratral kapcsolatos jó szolgálatait illetően.⁹ A hadjáratból Konstantinápolyba való visszatértük után a városban kitört a pestis, és

6 A XVI. század a nagy felfedező utak kora. Anglia Erzsébet uralma alatt aktívan részt vett a világ megismerésében. Az angol felfedezésekről 1582-től kezdve *Richard Hakluyt* (1553?—1616) tudósít, az utazók, tengerjárók beszámolóit „Az angol nemzet jelentősebb szárazföldi, tengeri utazásai és felfedezései” (*The Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation*) c. három kötetes műben olvashatjuk. Az ő munkáját folytatta *Samuel Purchas* (1577—1626), aki a Jakab-korban a földrajzi ismeretek szorgos terjesztője volt. Első könyvét 1613-ban adta ki „*Purchas his Pilgrimes*” címen. A kötetben hatszáz szerző művét használta fel, s célja az egész világ történelmének bemutatása volt. Ehhez utazók kéziratok beszámolóit, Hakluyt iratait és a Kelet-Indiai Társaság irattárának anyagát is hasznosította. V.ö. *Szencsy—Szoboka—Katoná: Az angol irodalom története*. Budapest, 1972.

7 *Lee, Sidney*: Edward Barton. In: *The Dictionary of National Biography*. From the Earliest Times to 1900. Vol. 1. 1963—1964. 1262—1263. o.

8 A levél keltezése a londoni okmánytárban (*Simonyi Ernő: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból 1521—1717*. MTE Első osztály: írók. 5. k. Pest, 1859. 198. o.) 1596. február vége (l'ultimi di Febbraio 1596). Ez azonban nyilvánvalóan hibás, mivel a levél az 1596. évi hadjáratról számol be, így kizárt, hogy ugyanezen év elejéről származzék. A török dátum (l'anno 2005) már ad bizonyos támpontot. A 2005 minden bizonnyal elírás 1005 helyett, ugyanis az utóbbi a keresztény időszámítás szerint 1596. VII. 24-től 1597. VIII. 14-ig tartott.

9 Mint a 7. jegyzetben.

Barton 1597-ben egy Halki¹⁰ nevű szigeten keresett menedéket. Ugyanez év december 15-én itt halt meg és itt is temették el. Sírfelirata így szól: „Eduardo Barton, Illustrissimo Serenissimo Anglorum Reginae Oratori, viro praestantissimo, qui post reditum a bello Ungarico, quo cum invicto Turcarum Imperatore profectus fuerat, diem obiit pietatis ergo, aetatis anno XXXV., Sal. vero MDXCVII. XVIII. Kal. Januar.”¹¹

A forrást tartalmilag két részre lehet osztani. Az első a követ utazása és csatlakozása az oszmán főserceghez, tehát egy hosszabb időszak eseményeinek, az úton látottaknak és a hozzájuk fűződő gondolatoknak a leírása. A második egység az Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról szóló beszámoló — tulajdonképpen Barton levelei is erre vonatkoznak —, bár mint a szöveg olvasásakor feltűnik, a csata színhelyét Glover csak természeti tárgyakkal írja le, de nem nevezi meg. Az első rész — noha hosszabb időt ölel fel, hiszen Barton 1596. július 2-án indult el Konstantinápolyból — rövidebb, mint a harcokról szóló tudósítás. A Belgrádig tartó útról viszonylag részletes tájékoztatást kapunk, Glover megemlíti a helységeket, ahol megszálltak, a köztük lévő távolságokat, valamint olykor a főbb látnivalókat is. Ebből a részből érdemes kiemelni a karóba húzott erdélyi kémeekre vonatkozó tudósítást. Ennek hitelét nemcsak az valószínűsíti, hogy kétszer is megismétli, hanem az a levél is, amelyet 1596 nyarán nikápolyi felkelők írtak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek.¹² Ebben beszámolnak a török hadsereg céljairól, állapotáról, felszereléséről, és katonai segítséget kérnek harcukhoz, „mert most nagyon ideje annak, amit előtte is Felségednek eleibe adtunk.”¹³ Megírják, hogy Drinápolytól kezdve kémeikkel figyelik a török hadsereg vonulását. Ezek után nem kizárt, hogy a fejedelem saját emberei útján is tájékozódni kívánt a helyzetről, akik aztán a Glover által említett módon szerencsétlenül jártak. Az erdélyi támogatásból pedig nem lett semmi, hiszen az előző évek kimerítő vállalkozásai után és a török haderő láttán a fejedelem aligha kockáztathatott volna meg nyílt beavatkozást.

A leírást azonban nemcsak borzalmak „színesítik”. A szultán kíséretének hiteles bemutatása és néhány török szokás ismertetése is változatossá teszi az egyébként egyhangú útbeszámolót. Ez az angol közönségnek, amely egyébként is érdeklődött a távoli, ismeretlen világ iránt, meglehetősen vonzó és érdekes lehetett. Sajnos az útleíró rész pontosan akkor válik szüksézszerűvé, amikor a sereg Magyarországra érkezik. Szalánkemén és Hatvan között egyetlen helynevet sem említ, és igen elgondolkodtató, hogy a háborúnak már e korai szakaszában pusztának látja az általa látott országrészeket.

A forrásnak az egri ostromra és a mezőkeresztesi csatára vonatkozó érdemi adatai Kropf már említett cikkének nyomán jobbára ismertek. Ezért mi itt csupán három olyan homályosabb pontot ragadunk ki, amelyek Glover közléseinek (vagy hallgatásának) fényében jobb megvilágítást kaphatnak.

Sokat vitatott kérdés, hogy mi volt a török hadsereg hadicélja 1596-ban. Tóth Sándor László A mezőkeresztesi csata története című cikkében¹⁴ arra a következtetésre jut, hogy „az 1596-os hadjárat célja az isztambuli tanácskozáson még Bécs, illetve Erdély lehetett.”¹⁵ Szerinte ezt támasztják alá Barton levelei,¹⁶ és a bolgár felkelők 1596-os kémjelentése is erre látszik utalni.¹⁷ Baranyai Decsi János viszont ezzel szemben úgy tudja, hogy már Isztambulban az Eger elleni felvonulásról határoztak.¹⁸ A török források szerint a Szalánkeménél tartott tanácskozáson Komárom is szóba került, de aztán egy bányavárosok elleni esetleges támadást is szem

10 Mai török nevén Heybeli Ada; Isztambul közelében a Márvány-tengeren.

11 Mint a 7. jegyzetben.

12 Fenyvesi László: „Felséged küldje főkapitányát hadaival miközinkbe...” *Honismeret*, 13. 1. 1985. 29—32. o.

13 Uo. 30. o.

14 Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története. *Hadtörténelmi Közlemények*, XXX. 4. 1983. 553—571. o.

15 Uo. 555. o.

16 Kropf, 400—401. o.

17 Fenyvesi, i. h.

18 Baranyai Decsi János magyar históriája [1592—1598]. Ford. és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Budapest, 1982. 325. o.

előtt tartva, Eger megtámadása mellett döntöttek.¹⁹ Glover beszámolója amennyiben nem utólagos visszavetítés, azokat a forrásokat látszik alámasztani, melyek szerint Eger már Isztambulban szerepelt a hadicélok között. Glover ugyanis teljesen egyértelműen arról szól, hogy Egerbe indultak.²⁰

A következő pont az angol békeközvetítési kísérlet kérdése. Több forrás ugyanis határozottan állítja, hogy Barton mediátorként működött a szultán mellett. Illésházy István szerint már Győr bevétele után, 1594 telén próbálkoztak a törökök békekötéssel. „Teletszaka is mind velenczések által, mind angliai királyné által frigyet kíván vala az török császár, de ezek hallani sem akarták.”²¹ A másik utalás Barton szerepére egy Mezőkeresztesnél elfogott török bég vallomásában található, aki előadta, hogy „szeptember 18-án Aszman pasával együtt a nagy szultánhoz — Egertől néhány mérföldnyire — csatlakozott, ki is azonnal kikérdezte, tudja-e kik a római császár ezredesei és egyéb parancsnokai a Magyarországon lévő hadseregnél. Miután erre nézve felvilágosítást adott, a vezérekkel és a jelenlévő angol követtel élénk tárgyalásba bocsátkozott. Utóbbi egy esetleg kötendő béke gondolatát melegen pártolta, de a többiek, mint a görög beglerbég, Színán fia, ennek ellentmondtak és a szultánt eme tervtől visszatartották.”²² Feltűnő, hogy Barton ez irányú tevékenységéről Glover semmit sem ír. A magyarázat valószínűleg az, hogy nem akarta hangsúlyozni Barton szerepét egy kudarcba fulladt közvetítésben. Ez a hallgatás azonban csak megerősíti azt a gyanút, amely Mehmed szultán Erzsébethez szóló levele nyomán támad az emberben, hogy ti. az angol követ valóban szerepet vállalt a békeközvetítésben. A szultán itt nyomatékosan kifejtett elégedettségének oka az lehetett, hogy Barton a forrásunk által is megerősített módon cselekvő részese volt a keresztény foglyok kiszabadításának és hazaszállításának. Vagyis nem alaptalan az a feltételezés, hogy Barton egyik értelmi szerzője lehetett az akciónak, amit nagy valószínűséggel tekinthetünk egy békeszerződés előmozdítására szánt gesztusnak.

A harmadik problematikus kérdés a szultán állítólagos elmenekülése a csatától. Ezt az eseményt kizárólag keresztény források említik, többféle változatot adva a szultán futásáról. Baranyai Decsi János szerint az oszmán uralkodót már a csata előtt szándékosan küldték Szolnokra, nehogy baja essék az ütközetben.²³ Illésházy István azt állítja, hogy a szultán a csata közben, félelmében futott Szolnokra: „Sőt az török császár kincsiben is mint zsákmánt tettek volna az köznép, mert ő maga aznap, hogy elfutott, Szolnokra szaladott, népének nagy része elfutott volt”.²⁴ A mi szempontunkból talán legérdekesebb leírás Istvánffy Miklóstól származik. Nála ugyanis az angol követ is a menekülők között szerepel. „Az ő példáját [ti. a szultánét] követték mindazok, kik elszaladhattak: kik közt volt Ricard [sic!] Erzsébet angol királyasszony követe, ki a tábornak kísérte: ezek különféle úton bolyongva érkeztek Eger, Szolnok, Pest vagy Budára.”²⁵ Ezeket az állításokat Glover beszámolója alapján alaptalannak kell tartanunk. Ha Mehmed és vele együtt az angolok is elmenekültek volna az ütközetből, Glover nem írhatta volna meg a harc történetét, és azt sem, hogy miként járta be Barton az elhagyott csatateret. A szultán elmenekülésének mond ellen az a valószínűleg Barton által látott jelenet is, amelyet forrásunk kétszer is elbeszél. Eszerint a csata legkritikusabb pillanataiban a szultán nevelője biztatására magára öltötte Mohamed próféta köpönyegét és három nyilat lőtt ki a keresztények felé.²⁶ Mindez tökéletesen egyezik a török források állításával. Nyilvánvalóan az uralkodó szűkebb környezetének sikeres és nagy visszhangot kiváltó kísérletét örökítették meg így, amellyel a valóban páni félelemben lévő szultánt visszatartották a megfutamodástól, ami bizonyára a török sereg felbomlását eredményezte volna.

19 Török történetírók. III. k. Ford. Karácson Imre. TMTE Második osztály: írók. Budapest, 1916. 129. o. (Pecservi), 247. o. (Kjátib Cselebi).

20 L. alább a fordításban.

21 Illésházy István gróf naplójegyzetei (1592—1603). Kiadta Kazinczy Gábor. MHHS 7. k. Pest, 1864. 29. o.

22 További adalékok a mezőkeresztesi csata történetéhez. Egy Keresztesnél elfogott török bégnek Miksa főherceg által november 4-én történt kivallatása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. 1892. 548. o.

23 Baranyai Decsi, 333—334. o.

24 Illésházy, 36. o.

25 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490—1606. Ford. Vidovich György. 2. k. Debrecen, 1886. 777. o.

26 V.ö. alább a 45. sz. jegyzettel.

EDWARD BARTON ÚR UTAZÁSA, AKI ÓFELSÉGE KÖVETE KONSTANTINÁPOLYBAN A NAGYÚRNÁL, MÁSKÉPPEN A NAGY TÖRÖKNÉL, MOHAMED SZULTÁN KÁNNÁL. ÍRTA SIR THOMAS GLOVER, A KÖVET TITKÁRA, AKI AZÓTA IS E TISZTELETRE MÉLTÓ ÁLLÁST TÖLTI BE AHMED SZULTÁNNÁL. KÉT, AZ EMLÍTETT KÖVET ÁLTAL ÍRT LEVÉL IS BENNE FOGLALTATIK.

Sokan rossz szemmel nézik, hogy egy keresztény követ kíséri a törököt a kereszténység ellen indított háborújában. Talán örömmel veszik, ha megértik, hogy a keresztényeknek szándékozott szolgálni, ha erre alkalom kínálkozott, mint ahogy a császár itt említett szolgálóinak a kiszabadítása is mutatja etc.

A követ jól felszerelkezett, két tartalék lova volt a négylovas kocsihoz. Előtte lovagoltak csaszai¹ és egy tolmács három janicsárral; a csaszok és a janicsárok előtt az emberei (szám szerint tizenketten) lovagoltak egyenruhában, négy úr pedig közvetlenül utána: négy kocsiában utaztak a keresztény foglyok (szám szerint huszonhárman), Signior Crotsky,² a császár volt konstantinápolyi követe s családja, akiket ő [ti. Barton] váltott ki a Nagy Töröktől³ és engedélyt kapott arra, hogy magával szállítsa és saját hazájukba küldje őket. Átadott neki [Krekwitznek] négy kétlovas kocsit és mindegyikhez egy embert is. Végül harminchat teve volt az élelmiszer szállítására, minden hat tevéhez két felügyelő, akik felrakodnak és lerakodnak, ahogy az alkalom kívánja (ezeket törökül devedzsilereknek⁴ hívják), összesen tehát tizenketten voltak, akik a tevékre ügyeltek. Ott voltak még a csaszok emberei és egy Mohamed nevű török, akit a követnek ajánlottak kísérőül, hogy mellette lovagoljon, amíg Egerbe nem érkezünk.

Most tehát 1596. július második napján,⁵ pénteken, az említett követ elhagyta házát, amely Pera⁶ szőlői között található, és útnak indult. Első nap elkísérte őt John Sanderson kereskedő mester, akit ügyökként vagy helytartóként hagyott hátra visszatérteig, Jonas Aldrich kereskedő és John Field orvos. Azon a napon egy Acqadulce⁷ nevű helyre vezették, felállították sátraikat, ott töltvén el a következő éjszakát és napot. Vasárnap reggel napkeltekor elindultunk Acqadulceből és dél tájban Küesük Csekmedzséhez⁸ értünk, mely úgy tizenöt mérföld távolságban fekszik Acqadulce-től, s ott felállítottuk sátrainkat. Hétfőn napfelkelte előtt útnak indultunk és reggel tíz óra tájban megérkeztünk Büjük Csekmedzsébe,⁹ mely mintegy tizenkét mérföldnyire található. Nagy sátraink felállítását után a követ elküldte csaszát, a Nagyúr¹⁰ dragománjait¹¹ és küldöttségét a mondott város kádijához az ellátási járadékért, aki küldött neki öt bárányt, kétszáz kenyeret, öt metre¹² bort, egy szekér szénát és húsz kiló árpát.

Kedden napfelkelte előtt elhagytuk Büjük Csekmedzsét és mire a nap felkelt, elértünk egy Kumburgasznak¹³ nevezett kis falut, ahol a követ és emberei elfogyasztották reggelijüket; egy órai pihenés után elindultunk onnan és tizenegy óra tájban egy Szilivrinek¹⁴ nevezett városba értünk, amely mintegy tíz mérföld távolságban volt legutóbbi szállásunktól. Ott a követ szintén elküldte megbízottját az említett város kádijához, aki küldött három bárányt, kétszáz kenyeret, tíz metre bort, egy szekér szénát és húsz kiló árpát. Sátrainkat a várostól negyed mérföldre állítottuk fel. Egy órával az est leszálta után, holdfénynél mentünk tovább.

20-án át kellett kelniük egy nagy erdőn, két hegy között és éjszaka öröket kellett állítanunk. A szóban forgó örök a Nagyúr által kijelölt bolgárok, akiknek az a feladatuk, hogy minden, ezen az úton áthaladó és a táborhoz tartozó utazót megvédjenek. Ezen szolgálat fejében az említett bolgárok nem fizetnek adót a töröknek. Ezután egy Szerviának nevezett faluba értünk, mely a már említett két hegy között lévő bejáratnál található, és csak ez az egy szoros van Wallachia és a hegyek között található összes többi ország felé; a szorost hatalmas meredélyek, erdős hegyek veszik körül, mintha erős városok falai lennének; ennek a szorosnak a megszerzésénél vesztett

1 Testőri, hírnöki, követi és kísérői feladatokat ellátó szolgálattevők.

2 Krekwitz császári követ, akit követségi személyzetével együtt Szinán pasa nagyvezír még 1593-ban ejtett fogdába, s 1596-ban Barton közreműködésével juthatott haza.

3 Great Turke: a szultán szokásos korabeli nyugati elnevezése.

4 Helyesen devedzsilernek, ti. a török szónak a szerző eleve a többes számát adja meg (devedzsiler), ezért fölösleges az angol „s” többes jel.

5 A dátumok a Julianus-féle naptár szerint értendők.

6 Isztambulnak a galatai városrésztől északra fekvő területe.

7 Talán azzal az Isztambultól 2—3 km-re fekvő településsel azonos, amit a Hadtörténelmi Térképtár B III. a. 32. jelzetű térképe „Vodopod. mas.” formában jelöl.

8 Ponte Piccolo: a mai Törökországban, a Márvány-tenger partján fekvő helység, kb. 18 mérföldre Isztambultól. (Ma: Kügükcekece)

9 Ponte Grande: a Márvány-tenger partján, egy kis beltónál található város. Küesük Csekmedzsétől nyugatra. (Ma: Büyükcekece)

10 Grand Signior: a szultán.

11 Jelentése: tolmács.

12 Metre: változó tartalmú űrmérték; Hans Dernschwannak a XVI. század közepéről származó adatai szerint (súlymértékben számítva) 4 kilindernek felel meg. (1 kilinder: másfél bécsi nyolcad, vagy pint)

13 A szövegben Comborgasi formában szerepel. Büjük Csekmedzsétől nyugatra, a Márvány-tenger partján található település. (Hadtörténelmi Térképtár, B. III. a. 267)

14 A szövegben Celebria és Selimbria forma is előfordul, a Márvány-tenger partján fekszik. (Mai török nevén Silivri)

el Julius Caesar sok ezer embert, amikor Serviából jött ki; mert ez a szoros olyan, mintha két hegy közé vágták, vagy faragták volna. Az északi oldalon lévő bejáratnál hegyről hegyre meg van erősítve hatalmas nagy fallal és középen erős várral, amelynek nagy kapuján keresztül lehet menni; még láthatóak a fal részei, vagyis inkább töredékei: a kapuhoz csatlakozó falak elképesztően lazák, bármikor összedőlhetnek.¹⁵ Úgy két órával az est leszállta előtt elértünk a hegy lábát és felállítottuk sátrainkat egy Erchniának¹⁶ nevezett várostól egy mérföldnyire; ez a város Tatar Pazardsiktól¹⁷ huszonnyolc mérföldre van. Ezen a napon és éjszakán a két hegy között utaztunk.

25-én elértünk egy erős átjárót, amely tíz mérföld hosszan húzódott a két hegy között; az út kanyargott, mintha úgy faragták, vagy vágták volna ki a hegyekből, s mindkét oldalán nagyon meredek volt. Ez a hely csodálatosan erős ahhoz, hogy az ellenségnek ellenálljon. Nem sokkal dél után felállítottuk sátrainkat az említett átjáró vége felé, egy szép folyó partján.¹⁸

26-án, a folyóparti úton haladva, két igen kegyetlenül meggyilkolt embert találtunk; mindkettőt karóba húzták; a karók jól ki voltak hegyezve. Azért kellett bűnhődniük, mert keresztény létükre megölték egy janicsárt. [!] A Nagyúr erre haladván így büntette meg őket.

28-án elérkeztünk egy Nis¹⁹ nevű városba, és nem sokkal odaérkezésünk előtt láttunk két karóba húzott embert, ahogy fönnebb mondtunk; erdélyiek voltak és azzal a szándékkal jöttek, hogy megnézzék a tábort és kémkedjenek. A városnak ezen a végén háromszáz keresztény megnyúzott és szénával kitömött feje volt oszlopokra kötéllel felakasztva. A törökök ölték meg őket négy hónappal ezelőtt Bosznánál Mahomet pasa vezérlete alatt. A szoros bejáratától ez a hely tíz mérföldre van, s Sospától²⁰ ideig a hegyes és sziklás úton fáradságos az utazás. Ezek a hegyek választják el Serviát és Slavóniát;²¹ a város egy nagyon kellemes völgyben helyezkedik el, nyugat felől szép síkság övezi, mely elnyúlik Albánia és Macedonia felé; itt maradtunk egész nap és éjszaka.

Augusztus 3-án sátrainkat fél mérföldnyire Belgrádtól,²² a fő táborhoz közel ütöttük fel egy csodálatosan nagy síkságon, amely a városig terjed; a Nagyúr sátrát a szokásnak megfelelően a tábor közepén állították fel. Közel a sátrához egy kis dombot emeltek, a tetejére galagonyabokrot ültettek és mesterségesen alakították a növényben: csodálatosan jó árnyékot adott. A Nagy Török minden este felment oda, hogy megszemlélje táborát, és hogy emberei is lássák őt, mert a törököknél szokás, hogy a katonák háború idején minden nap egyszer láthatják királyukat.

7-én a követ elment a fővezérhez, Ibrahim pasához²³ a felügyelete alatt levő foglyok ügyében, és rögtön tárgyalván vele, elküldtek az említett rabszolgákért, akiket a pasa elé hoztak, és a követ s más magas rangú személyek jelenlétében kinyilvánították szabadon engedésüket; a követ feladata volt, hogy visszaküldje őket országukba; ebben mindenki megállapodott, utána pedig az említett foglyok megcsókolták a pasa lábát, amint az a törököknél szokás ekkora kegyért. A követ is köszönetet mondott nekik, eltávozott és magával vitte a foglyokat a sátrába.

13-án, a délutáni ima ideje körül, a követ és kísérete eltávozott Belgrádból, s a vár délnyugati oldala mellett lovagolván elértek a Száva²⁴ folyóhoz, közel ahhoz a helyhez, ahol belefolyik a Dunába. Átkeltek a hídon, amelyet szándékosan a Nagyúr és hadserege számára építettek. A hidat negyvenöt nagy hajóra építették, amelyek hasonlóak a kirakó hajókhoz, de sokkal szélesebbek, mélyebbek és lapos fenekűek; a hid hosszúsága körülbelül száz lépés,²⁵ a karfák közötti távolság pedig negyven láb;²⁶ a hadsereg nyolc napon keresztül haladt át a hídon, úgy, hogy közben egy ember sem tudott volna átkelni a nagy emberáradat miatt.

A következő reggelen a Nagyúr útnak indult és úgy két órával később a követ is elindult. A Nagy Török kíséretének a rendje a következő (nem az egész hadseregé, hanem csak azoké, akik személyére vigyáztak): előtte lovagol az ezer legbátrabb és legjobban felfegyverzett lovas, mindegyik saját [?] lándzsájával. Utánuk körülbelül háromszáz csausz; aztán száz gyalogos közvetlenül előtte, ijakkal és nyilakkal; őt követik apródjai, mindegyik nagyrészt már férfikorba

15 L. *Hana Hynkova*: Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens. Sofia, 1973.

16 Nem sikerült azonosítani, a leírás alapján azonban valószínű, hogy egy Trajanus-kapu környéki településről van szó.

17 Mai nevén Pazardszik (Bulgária), Plovdivtól nyugatra.

18 Minden bizonnyal a Nisava folyóról, az ókori Nessusról van szó.

19 A szövegben Neesa formában szerepel. (Ma Niš, Jugoszlávia)

20 Nyilvánvalóan Szófia értendő.

21 A hagyományos felfogás szerint Bulgáriát és Szerbiát választja el egymástól a Nisava folyó, Glover tehát Bulgária helyett helytelenül ír Slavóniát.

22 A szövegben Belgrado.

23 A szövegben Abraham. Damad Ibrahim pasa 1596. április 3-tól október 27-ig töltötte be első ízben a nagyvezíri tisztet, később még kétszer emelték erre a posztra. (1596. december 18-tól 1597. november 3-ig, valamint 1599. január 7-től 1601. július 10-ig.)

24 A szövegben Laua.

25 1 lépés: kb 70 cm, a híd eszerint mintegy 70 m hosszú volt.

26 1 láb: kb. 30 cm, a híd tehát mintegy 12 m széles lehetett.

lépett (icsoglánoknak nevezik őket),²⁷ úgy háromszázan vannak, teljesen egyforma, ezüsttel és arannyal átszótt brokátköpenyekben és sapkával a fejükön, amely hasonlít a francia csuklyához; közöttük negyven vagy ötven ember utazik tevéken, lovakon és öszvéreken: dobolnak, sípolnak és sok másféle hangszerezen játszanak folyamatosan az egész úton. Ezek után következik mintegy negyven kocsi, aztán a közrendű szolgálk, vagyis a lovászok, szakácsok és hozzájuk hasonlóak. Ezen a napon úgy tizenegy óráig utaztunk s sátrainkat olyan közel ütöttük fel a Nagyréához, amennyire csak tudtuk, nem messze a Dunától; előző szálláshelyünkől ez a hely körülbelül kilenc mérföldre van.

A következő reggelen a Nagyúr elhagyta Szalánkemént²⁸ és tíz órára felállította sátrát egy domboldalon, közel a Duna másik oldalához, úgy hét mérföldnyire az előbb említett várostól; a domboldal szőlőkkel volt tele, s a szőlőt szedő és pusztító katonákra panaszt emeltek. Ötöt közülük elfogtak és a szőlők között található fákra felakasztottak, utána pedig szigorú parancsot adtak ki, hogy halálbüntetés terhe alatt tilos bárkitől bármit erővel elvenni. Itt a pasa elküldött a követért és indulásra készen azt kívánta tőle, hogy másnap reggel, amikor a Nagyúr elhalad ezen az úton, legyen kész tiszteletét tenni előtte, mert ő már kérdezett felőle és csodálkozott, hogy nem látja. Ezután elbúcsúzott, eltávozott és a Nagy Hodzsa²⁹ sátrához, majd nem sokkal később a saját sátraihoz ment. Mikor a követ másnap reggel észrevette a Nagy Török indulását, embereitől körülvéve lóháton tiszteletét tette őfelségénél, az ő szokásaik szerint számtalanszor meghajolt; a Nagyúr, megpillantván a követet és kíséretét, maga is nagyon kegyesen meghajolt feléjük és így haladt tovább útján. Mert a Nagyúr, ahogy fent mondtuk, látni kívánta a követet, a pasa ezért kérte őt, hogy úgy cselekedjen, ahogy azt elmondtuk.

25-én kora reggel a Nagyúr elhagyta ezt a helyet, hogy Hatvan felé siessen. Nem mintha személyesen akart volna odamenni, hanem mert Hatvanba, mely közel van Egerhez, amit ostromolni készült, esetleg több segítséget küldhet; a követ is utánament kíséretével, s minden sík harcmezőt fűvel és szénával gazdagon talált. A Nagyúr látni kívánta egész hadseregét, ezért parancsot adott, hogy aznap gyűljenek össze szemlére, amit meg is tettek. A hadsereg szinte hihetetlen látványt nyújtott, amint ellepte az egész síkságot messzebbre, mint a szem ellát. A követ, hogy belássa őket, felment egy kis dombra a síkság közepén, kissé magasabbra, mint a többiek; innen nagy csodálkozással pillantotta meg őket oly távolságban, hogy az szinte felfoghatatlan: a síkságot ellepték (ahogy az előbb mondtuk) az emberek és a szekerek. A délutáni ima idején felállítottuk sátrainkat egy lerombolt városhoz közel, s mert senki nem lakott benne, nem kérdeztük a nevét. Körülbelül húsz mérföldnyire volt attól a helytől, ahonnan jöttünk. Egész úton sok vár- és városmaradványt láttunk, amelyeket e háború során, régebben vagy mostanában pusztítottak el és romboltak le.

Szeptember 12-én a Nagyúr Eger közelébe vonult, teljes látótávolságba, és megkezdte az ostromot. Megparancsolta egy nagyon magas fatorony építését, hogy onnan láthassa az egész tábornot. Ezt a kedvéért meg is tették. Belgrádtól egészen idáig az a hír járta, hogy Miksa Vác alatt van, ahol nagy tanácsot tartott. Eddig azonban nem mutatta jelét vagy szándékát annak, hogy meg akarna ütközni a Nagy Törökkel, vagy megsegítené Egert (bár a császár teljes hatalommal ruházta fel). Ugyanazon az éjszakán a janicsárok megépítették és elfoglalták állásaikat, s jó tüzérséget helyeztek el bennük. Ibrahim vezérpasa és Haszán pasa,³⁰ Görögország beglerbége voltak a vezérek. Ők a vár keleti részeit kezdték el ostromolni; Dzsáfer pasa³¹ és Mohamed pasa³² az északi, Anatólia és Karamánia pasája a nyugati részt támadta.³³ 13-án a magyarok felgyűjtötták a külvárosokat, amelyek ugyan jól meg voltak erősítve magas falakkal, mégis, attól félvén, hogy ha a törökök egyszer betörnek, onnan támadhatnak, lerombolták az erődöket, felgyűjtötták és visszavonultak a várba. Amikor a törökök észrevették, hogy ez történt, megmászták a vár külső falait és a tűz által meghagyott részeket elpusztították. A város előkelő lakói elmenekültek a környező vidékekre, mielőtt a Nagyúr megérkezett volna az ostromhoz; a többiek visszavonultak a várba, ahogy fentebb mondtuk, annyi élelemmel, amennyivel csak tudtak. Tizenegyedikén a törökök behatoltak a külvárosba, felégették és lerombolták maradványait, de hamarosan visszaűzték őket, s a még álló templomot akkor jól megvédték. Ugyanezen a napon

27 Içoglan (mai török írásmód szerint: Içoglan) az ósmán állam legmagasabb rangú tisztviselői, más részüket az udvari zsoldos csapatokhoz irányították.

28 A szövegben Slanconie. (Ma: Slankamen, Jugoszlávia)

29 Hodzsa Szadeddin Mehmed efendi; 1573-tól a trónörökös, a későbbi III. Murad szultán nevelője (hodzsája) volt, s ezt a tisztét az 1596-ban trónra lépő III. Mehmed alatt is megtartotta. 1598 márciusától haláláig, 1599. október 2-ig sejhülszlám. Rendkívül nagy befolyást gyakorolt mindkét uralkodóra.

30 Szokollu Mehmed pasa egykori nagyvezír fia, aki ruméliai beglerbégeként Szegeden csatlakozott a szultáni táborhoz. Eger elfoglalása után vezírséget kap, a hadjárat végén pedig szerdári ranggal Belgrádba rendelik.

31 A szövegben: Gieffer: Magyar születésű pasa a guljai szandzsákból, bátyjával együtt II. Szelim idején esett fogságba. Számos poszton teljesített szolgálatot, a szóban forgó hadjárat idején Temesvár védője.

32 A szövegben Mahomet: Lala Mehmed pasa anadolui beglerbég, később nagyvezír és magyarországi szerdár.

33 A szerző itt, hibásan, eggyel megnöveli a vezérek számát, hiszen maga Lala Mehmed volt az anadolui (anatóliai) beglerbég, aki a török források szerint is az északi oldalon helyezkedett el. A karamániai beglerbég Hizir pasa volt; vö. Karácson Imre: Török Történetírók. III. Budapest, 1916. 253. o.

Csigalazádét³⁴ kinevezték egy könnyűlovasokból álló csapat parancsnokává.³⁵ Arra kellett ügyelnie, hogy ne érkezhessen segítség a várba. Huszadikán a törökök felrobbantottak egy aknát, de szándékaikkal ellentétben a robbanás nem a vár, hanem az ostromlók felé hatott. A védők ebből bátorságot merítettek és megrohanták a támadók állásait, amelyeket azok védelem nélkül hagytak. Sokakat meggyilkoltak, néhányat elhurcoltak, zászlóikat magukkal vitték, zsákmányukkal visszavonultak a várba, ahol kitéték a zászlókat a falra, hogy a törököket megfélemlítsék. 22-én éjszaka a törökök a várarkot szénával és fával töltötték meg, de nem készültek el, mert mielőtt földdel is befedhették volna, ahogy annak lennie kell, a védők ezt észrevették és azonnal gyors tüzzel felperzselték. Így, bár akkor meghíúsították szándékukat, azok mégis folytatták az ágyúzást és a vár négy másik helyét alkalmassá tették a támadásra. 23-án éjszakára annyi fát és más anyagokat hordtak össze, hogy megtöltsék az árkokat. Közben Győr³⁶ beglerbégje a Nagyúr, vagy a fővezér parancsa nélkül az ostromhoz érkezett, miközben üzenet jött, hogy a császár [ti. a német] erős volt azokon a részeken. Ha nem nyert volna bocsnátot, fejét vesztette volna, visszaküldték azonban oda, ahonnan jött, saját költségén és saját felelősségére. Ez volt a bűntetése vétségéért.

24-én a törökök felrobbantottak egy aknát, nagy lyukat vágtak a falba és általános támadást indítottak, amely mindkét oldalon felettébb félelmetesen zajlott egy órán keresztül, végül a törököket mégis visszaverték. Kis pihenő után új támadás kezdődött, mely két óráig tartott és a törökök kerekedtek felül. Bevették a falakat és megszerezték az ágyúkat, amelyeket azonnal a vár ellen fordítottak. 25-én a törökök általános támadást indítottak a belső vár ellen, de nagy öldöklések közepette visszaverték őket. 26-án a törökök megpróbálták aláaknázni a várat és rögtön azután általános támadást indítani. De a keresztények ezt valami módon megneszelték, s hogy megakadályozzák a török támadást, nem viszonzták a tüzet. Hogy több idejük legyen ellenaknázásra, nagy mennyiségű kicsépleetlen gabonát szórtak a falra, hogy a törökök ne tudjanak közelebb jönni, ázni és puskaport hozni, így arra a napra elhárították a támadást. 28-án reggel először felrobbantottak egy aknát, amely két szekérszerű szélességben megnyitotta a várfalat, és rögtön ezután támadtak, mivel azonban a janicsárokat nem fedték, a roham hatástalan maradt. De két órával később, déltájban, miután felfrissítették magukat és több erőt gyűjtöttek, újra támadtak: ez a támadás estig tartott. De a hatalmas eső miatt, ami abban a pillanatban zúdult rájuk, nem tudtak győzedelmeskedni, bár mindkét oldalon sokan elpusztultak és a vár nagy veszélyben volt. 29-én, szerdán és 30-án, csütörtökön az eső miatt még mindig csak kisebb csatározások folytak.

Október 1-jén, az előbb említett folyamatok csatározások közben történt, hogy egy angol trombitás kimenekült a várból, a törökök elfogták, a Nagyúr elé hozták és kikérdezték. Tájékoztatta a Nagyurat a vár gyenge helyzetéről; jelentése alapján október 2-án, szombatn a várat feladták azzal, hogy javaikkal együtt eltávozzanak, amit a törökök meg is engedtek. 3-án a Nagyúr ígérete szerint engedélyt kaptak, hogy Anatólia beglerbégjének felügyelete alatt eltávozzanak. A várból való kimenetelükön azonban elrabolták tőlük a magukkal hozott csomagokat és nagy részüket megölték a hatvani janicsárok, szpáhik és más törökök; a Nagyúr bizonyára sejtette, hogy ez fog történni, mert nem alkalmazott kemény büntetést parancsa és ígérete megszegéséért. Kb. ezer katonát és még sok férfit, nőt és gyereket mentettek meg és tartottak fogva; a főkapitányokat foglyul ejtették és szabadon engedésüket megígérték. A főkapitány magyar volt, Signior Paulo,³⁷ [a főbb tisztek pedig] Gulielmo Trozka, Iohannes Iacobus Atarne Bohemo, Iohannes Kinskye de Tetan, és Rugero Italiano gróf.³⁸

EDWARD BARTON KÖVET LEVELE SANDERSON MESTERHEZ

Külcím: Al Molto Mag. Gio. Sanderson, etc.

Drága Barátom, kétszer írtam Önnek, Belgrádból és Szolnokról, hogy mi történt utamon eddig, de leveleimet elfogták és eltépték. Visszakaptam őket saját kezemhez, mivel azonban nem túlságosan fontosak, nem ismételtem meg őket, hanem tájékoztatom Önt a Nagyúrról és Egerbe érkezésünkről, amely szeptember 12-én történt. A Nagyúr még azon az éjszakán árkokat

34 A szövegben: Cigalla. Csigalazáde Sainán pasa az előző évig az oszmán flotta tengernagya, aki, bár elnyerte a vezíri címet, a hadjárat idején tényleges irányítói posztot nem töltött be. A mezőkeresztesi csata után (október 27.) nagyvezírré nevezik ki, de ugyanezen év december 18-án elveszti magas hivatalát.

35 A szövegben itt álló szó (skire) pontos jelentését nem sikerült megfejteni, de a szövegkörnyezet parancsnok, előljáró, vezér értelmű szóra enged következtetni.

36 A szövegben Ianik.

37 Nyári Pál: Nyári Lőrinc honti főispán és szolnoki kapitány fia, egri, később váradí kapitány. Bihar, Kraszna, Középszolnok vármegyék főispánja. Eger elestekor fogságba esik, ahonnan a mezőkeresztesi csata alatt sikerül megszöknie.

38 Kropfnál ezek a nevek a következő alakban szerepelnek: William Terzka, Johannes Jacobus a Thurn Bohemus, Johannes Kinski de Tetan; Rugero Italiano gróft Claudio Cogonarával, a vár építőmérnökével azonosítja (Kropf, L.: i. m. 416—417.)

ásatott és ágyúkat állítottatott fel hat különböző helyen: az alkirály, Görögország beglerbégje, a janicsárok, a herélt Dzsáfer pasa és Mehmed Gera³⁹ pasa voltak a hat hely őrzői. Csigalazáde volt a könnyűlovasság parancsnoka: az volt a feladata, hogy szemmel tartsa mindkét partot,⁴⁰ nehogy segítség jöjjön az ellenség számára, és hogy megtudjon valamit a császár mozdulatairól és terveiről.

13-án a lakók felgyújtották a külvárosokat, amelyek alig kisebbek, mint Galata,⁴¹ és jó erős falak védték. A védők azonban kevesen voltak és nem bíztak saját erejükben, felhagytak tehát a védelemmel és visszavonultak a várba. 16-án a janicsárok kezdtek általános támadásba. Egészen a vár kapujáig jutottak, ahol mindkét részről sokan meghaltak, de a magyarok szorosan a falaknál maradtak, a janicsárok elfáradtak, így hamarosan visszavonultak. 17-én, 18-án és 19-én alá akarták aknázni a várat, 20-án fel is robbantották az aknákat, de nem egészen úgy sikerült, ahogyan szeretnék volna (bár bátran megpróbálták bejutni a hasadékon), mert ezzel bátorságot adtak a védőknek, hogy ők is támadjanak. 21-én a támadók még egy repedést csináltak, bátran behatoltak rajta, de nem volt friss utánpótlásuk, így a védők visszaverték őket; két órával később azonban, ugyanazon a napon, több bátorságot merítve és jobban fedezve, újra támadást indítottak, amikor a várban egy asszony véletlenül felgyújtott egy lőporos hordót; a várbéli katonák azt gondolták, hogy egy akna robbant a várban s ettől való félelmükben visszavonultak. Ezzel bátorságot öntöttek a törökökbe, hogy elfoglaljanak egy kicsi, de erős, a vár egyik gyenge pontjának védelmére épített bástyát. A védők ugyan hősiesen, utolsó lehetőségükig védelmezték, de a mindkét részről történő aknarobbantások, folyamatos rohamok és esetepatéek végül a védők teljes pusztulásához vezettek. Október 1-jén egy angol trombitás kimenekült a várból és az alkirályhoz futott, életet és szabadságot kérve, és kijelentette, hogy a vár gyenge. A Nagyúr elé vitték, akinek hasonlóan nyilatkozott; jelentése alapján a következő napon, október 2-án, szombaton a várat feladták azzal a feltétellel, hogy a katonák biztonságban elvonulhatnak, ahová nekik tetszik, a lakók továbbra is ott maradnak és megtartják korábbi javaikat; az utóbbi ígéretet megtartották, de az elsőt megszegték, mivel a szultán birtokában levő, két napi járóföldre található Hatvan vár lakói a tatárokkal együtt megtámadták és darabokra vágták az említett katonákat azért, mert Miksa a császári csapatokkal egy hónappal ezelőtt, Hatvan elfoglalásakor a legkegyetlenebb módon, könyörület nélkül kardéltre hányatta az összes ott lakót. Ezután a szultán öt nap múlva elhatározta, hogy Buda felé indul, bár még nem volt pontos terve. Szolnok-ról Budára küldtem a dragománt a császári követ családjával és Budán további ötöt engedtem szabadon, összesen tehát huszonhét embert. Leveleket kaptam a dragománomtól és a Budán elengedett uraktól, hogy december 13-án elindultak Pestről a császári udvarba. Isten adja, hogy hamarosan jó hírt kapjak. Kérve kérem, juttassa el ezt a jelentést Angliába. Üdvözlöm Iu. Fieldet, Doctor Sette Cottet, Peter Gallant mestert, Sign. Ant. Peront és a francia titkárt.

1596. október 5.

Öszinte tisztelettel, E. Barton.

EGY MÁSIK LEVÉL RÉSZLETE, MELYET HASONLÓKÉPPEN AZ EMLÍTETT KÖVET ÍRT EGERBŐL SANDY ALEPPÓI ANGOL KONZULNAK.

Talán emlékszik arra, amikor nálam tartózkodott, hogy miképpen adományozta nekem a Nagyúr a császári követ családjának szabadságát, amit most teljesített; elküldtem őket a dragománommal a császárhoz, s még huszonnyolc személyt, akik között különféle jeles urak voltak; úgyhogy remélem, szolgálatom kedves lesz öfelségének és megfelelő a szultánnak, és örömteli Önnek és a többi jóbarátomnak, akiket nem hagyhattam tanácstalanul efelől, éppen úgy mint a pasa letételéről és Ibrahim pasa, a korábbi főkinestárnok sikeréről, aki most annak a helynek a pasája, s akinek, mint jóbarátomnak, komolyan fogom önt s más honfitársaimat és barátaimat ajánlani etc.

A lengyel követ eltávozott Egerből három janicsárral és két lánnyal, akiket a janicsárok szereztek Egerben ugyanazon a napon; a követnek alkalmat nyílt arra, hogy a pasához menjen, s visszatértekor csauszai keresztülvezették Eger városán, melyet felégettek és földig romboltak. A várostól egy mérföldnyire, egy nagy mezőn feküdtek a keresztények, akiknek szabad elvonulást ígértek a várból: mind ott feküdt holtan szerzte-széjjel. Visszatérve a várfalak alatt láttuk az ostrom alatt megölt keresztényeket, akiket egymásra hánytak a fal mentén, mintegy két öl

39 Mehmed Gera: helyesen Feth Giráj, Gázi Giráj tatár kán testvére, aki a tatár segédcapatokkal Szolnoknál csatlakozott a szultáni sereghez.

40 Az Eger patak partjait.

41 Az Aranyszarv-öböltől északra fekvő isztambuli városrész neve.

magasan,⁴² mindegyik meztelenül sült a napon, azonkívül több helyen szétszórva még több is feküdt. Sátorunk felé tartván néhány janicsárral öt nőt és gyerekeket láttunk, az egyik öt éves, a másik még szopós volt; ezeket a nőket és gyerekeket a janicsárok szerezték meg Eger várának és városának megvételekor. Az öt éves kislányt a követ tíz cekkinőért megvette. A Nagyúr itt maradt, amíg a várat ismét helyre nem állították.

10-én híre jött, hogy a keresztények három napi járőföldre vannak a tábornól, mire Dzsáfer pasát és Görögország beglerbéjét elküldték, hogy kémleljék ki a keresztények táborát; ezek bölcsességüknél merészebbek voltak, a keresztények karmai közé kerültek, teljességgel legyőzték őket és kíséretük nagy részét megölték, és visszaűzték a török táborba. Ezért mindkettőjüket megfosztották tisztségüktől. Mégis Haszán pasát nevezték ki Görögország beglerbéjévé, amely tisztségtől öt nappal ezelőtt fosztották meg. Ekkor Csigalazádét tették parancsnokká Haszán pasával együtt és őket jelölték ki, hogy a keresztények ellen menjenek; közben azonban Eger falait megjavították, így a Nagyúr úgy határozott, hogy maga megy. Egerből 14-én indult el, egész nap utazott, kb. a délutáni ima idejéig, aztán felállította sátrait és pavilonjait. Következő reggel folytatta útját s tíz óra tájban megpillantotta a keresztényeket, akikkel fél óra múltán csatározásba kezdett. Visszaszorította őket egy nagy síkon álló két régi templom, illetve kápolna mellé, közel egy hosszú, vizenyős, illetve mocsaras területhez, amely négy mérföld hosszan húzódott egy kb. hét-nyolc rod⁴³ széles halom, illetve domb mentén. Ezek után a keresztények letáboroztak az előbb említett dombon, illetve halmon. Dél-tájban a Nagyúr közeledtére frissen támadtak, és néhány török bevette magát az előbb említett egyik templom közelébe. Egész nap folytatták a csatározást, ahogy fent mondtuk. Mindkét fél nagy vitészetet mutatott, de különösen a törököknél kevés vér folyt a hosszú harchoz képest. A janicsárok különösen bátran támadták meg a keresztények sáncait, de nem fedezték őket, így sokukat kardéltre hányták. Mivel a keresztények észrevették, hogy az ellenséget hátulról nem támogatják, bátran vonultak előre, elnyerték a törökök sáncait és öldöklések közepette menekülésre kényszerítették őket. Most már közeledett az éj és esett az eső, így a Nagyúr sátraival együttarrébb húzódott néhány mérfölddel. A követ és kísérete is helyet keresett, hogy éjszakára nyugovóra térjen, de nem találta a szekereit, így a szabad ég alatt kellett eltöltenie az éjszakát, sátor vagy bármi más nélkül a feje fölött, ráadásul éltelt és italt is nélkülözve. A követ nyugodt maradt és elküldte két janicsárját, hogy keressenek valamit saját maga és emberei, valamint lovai számára. Nagy sokára hoztak kb. tizenkét okka⁴⁴ kétszersültet, melynek egy részét megettük, a többit lovainknak adtuk. Benjamin Bushop korábban vett Eger alatt egy hollandot, egy török rabszolgát, aki egész nap velünk lovagolt, de beteg volt, így ugyanaznap éjszaka, kezében a lova kantárját tartva meghalt.

16-án, egy fáradságos éjszaka után, felvirradt az a nap, az a véres nap, az a szörnyű nap a törököknek, de a legszerencsétlenebb a keresztényeknek. Reggel jött a hír, hogy a törökök sáncait a keresztények elhagyták és visszavonultak a sajátjaikba. Mikor a török lovasok ezt látták, bátran megtámadták a keresztényeket, s bár kemény ellenfélre találtak, mégis visszaverték őket. Most viszont, hogy a keresztények rendezték soraikat, előrehozták fő táborukat és hamarosan megfutamtították a törököket, s a szegény gyalogos janicsárokat, úgy kétezer embert, kardéltre hányták. A keresztények látták a törökök menekülését és teljes harci rendben követték őket: a gyalogos muskétások, előttük a könnyű tüzérség s utánuk a lovasok harci rendben, akiknek a közeledése annyira megrémisztette a törököket, hogy figyelmen kívül hagyva császárukat, s azt, hogy életük tőle függ, a legszegényetesebb módon menekültek. Így a keresztények ellenállás nélkül majdnem egészen a Nagyúr sátraig hatoltak. A világra hagyom, hogy megítélje, milyen félelemben volt a Nagyúr, látván hadseregét menekülni; mégis, felbátorítván néhány öt körülvéző fő tisztségviselőjétől, arra készítette császári zászlóaljait, hogy a keresztények ellen vonuljanak. Íjával és nyilaival háromszor lőtt, s amint néhányan állítják, megölt három keresztényt. Ekkor Hassán pasa közeledett, akinek arra kellett ügyelnie, hogy a keresztények ne tudják hátulról megtámadni a Nagyurat. Az összes görögországi lovassal érkezett, akik megtámadták a keresztények jobb oldalát, szembekerültek azokkal, akik körülvették a Nagyurat. A másik oldalon a tatárok hirtelen úgy megijesztették a keresztényeket, hogy a lovasok, ott hagyván a tüzérséget és a gyalogosok őrizetét, rendetlenül menekültek. Eközben üldözték őket és sokat megölték közülük, de a szegény gyalogosokat hamar bekerítették a török lovas csapatok és a legkegyetlenebb módon kardéltre hányták őket, anélkül, hogy azok egy csapást tettek vagy ellenállást mutattak volna. Sok lovas az éjszaka sötétjét kihasználva az egri hegyekbe menekült.

17-én reggel a követ sátrához jött két főcsasz és a pasától, aki azt kívánta, hogy a követ menjen velük és szemlélje meg azt a helyet, ahol a keresztények elsáncolták magukat. Ezt ő meg is tette, magával vitt négy janicsárt, két csaszát, két szpáhít és a saját embereit. Egy janicsárja hiányzott, társai nem látták egész nap; az említett hely felé lovagolva megtalálták a janicsárt holtan. A követ megmutatta a csaszoknak, majd továbbmentek; az előbb említett csaszok meg-

42 1 öl (fulhom) kb. 12 lábna felel meg.

43 1 rod: 5,03 méter.

44 1 okka: 1,282 kg.

mutatták neki, hogy milyen helyet választottak seregüknek a keresztények. Ha hagyják, hogy a törökök megtámadják őket, s nem csinálnak semmi mást, csak védekeznek és ezen a területen kitartanak, hamarosan kifárasztották volna a törököket és nagy károkat okoztak volna nekik, maguknak viszont keveset ártottak volna. Mert a törökök csak két mocsaras, vizes helyen (az előbb említett régi kápolnáknál) tudtak volna a közelükbe kerülni, hogy nagy kárt okozzanak, mivel a felszerázott lovakkal nagyon nehezen tudtak átkelni, így a keresztényeknek semmilyen nagy visszacsapásra nem volt lehetőségük. De átkeltek azokon a helyeken, s a támadás és a törökkel való csatározás lett a vesztlük. Így ezek a csuszok végigvezették a követet egyik végétől a másikig, amely körülbelül két mérföld hosszú igen nagy síkság, s erdők vannak a végén. Megtaláltak ott minden hátrahagyott felszerelésüket és sok fegyvert, amit a keresztények dobáltak el menekülés közben, hogy gyorsabban tudjanak futni, amikor a törökök ilyen szorosan üldözték őket. Amikor a végéhez értek, néhány elfogott menekülő ott fekdött meggyilkolva, lovasok és gyalogosok egyaránt. Hátrahagytak egy csomó búzát, ételt, kenyeret, vaját, sajtot, szalonnát, kolbászt, marhahúst és más élelmiszereket. Akkor a követ visszatért sátrába és magával hozta a két csuszát vaosorára. Utána azok búcsút mondtak és elmentek. E győzelem után a Nagyúr sátrában maradt három napig.

19-én a Nagyúr mozgósította egész hadseregét, és 1596. december 12-én, vasárnap megérkezett Konstantinápolyba. Nagy pompával fogadták és megérkezése előtt a követet a nagyvezér mellé állították. Mikor a Nagyúr megjött, a követ odament és üdvözölte; ahogy az közöttük szokásos, megcsókolta a kezét, s miután ezt megtette, visszament a lovához. Az előbb említett ágens friss lovon egy több mint tizenkét emberből álló csapatral találkozott Konstantinápolytól négy mérföldnyire. Dél körül megérkezett a pérai szőlők között álló házába, hála legyen Istennek, az Ő áldott és szent nevének ezért és hogy megőrzött bennünket egy ilyen veszélyes utazáson és irántunk való minden jószágáért legyen áldott mindörökké, Amen.

A követ jelentette John Sanderson mesternek, hogy a hodzsza, vagyis a Nagy Török iskola-mestere bátorította a Nagyurat, hogy szálljon fel a lovára, fedje be magát Mohamed zászlójával, vigye ezt a három nyilat magával és löje ki őket a keresztények tábora felé a következő szavak kíséretében: Bismilla Rohmane Roheim, amit ő meg is tett.⁴⁵ Csigalazáde bátorította a törököket, hogy támadják meg a keresztényeket, akik fosztogatással voltak elfoglalva, és kergessék el őket. E szolgálat után Csigalazáde (kit előtte fosztottak meg főadmirálsi tisztétől) a Törökhöz⁴⁶ jött, aki megölelte és megcsókolta őt, mondván, hogy nem csak helyét érdemli meg ismét, hanem a királyságot is.⁴⁷

45 Ez a jelenet, ill. a benne előforduló motívumok némi magyarázatot igényelnek. Először is a szultán szájába adott fohász-formula (Bismillahi'r-rahmanir'-rahim) jelentése: „Az irgalmas és könyörületes Allahnak nevében”. A másik kérdés, hogy az esetet szintén leíró Kjátib Celebinek (*Karácson I.: Török Történetírők*, III. 262. o.) vagy Glovernek higgyünk-e inkább az egyik részletet illetően; Kjátib Celebi szerint ugyanis az uralkodó a próféta köpönyegét burkolta magára, míg Glover szerint a „szent zászlót”. A döntést nehezíti, hogy más forrás szerint (v. ö. *I. H. Uzuncarsali: Osmanli devletinin saray teşkilati*, Ankara, 1984. 250., *Szelaniki* alapján) erre a hadjáratra a már 1593 óta „Iasználatba vett” prófétai zászló mellett első ízben valóban elhozták a másik nagy vallási ereklyét, a próféta állítólagos köpönyegét. Ettől a részlettől eltekintve Glover közlése — amennyiben nem maga is a törököktől vette át — amellett szól, hogy a török források által is leírt történetet hitelesnek fogadjuk el. Míg a vallási ereklyéhez való fordulás egy ütközet súlyos pillanataiban érthető és nem igényel különösebb magyarázatot, annál nehezebb a nyíllövés motívumának értelmezése. A törökség történetében jól ismert a nyílnak mint jogi szimbólumnak a szerepe: részben mint hívőjel, másrészt — az új—nyíl viszonylatban — mint az uralom és alávetettség jelképes kifejezőeszköze (v. ö. *Turan, Osman: Eski Türkerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması*. In: *Belleten* IX. 35. 1945. 305—318.). Talán arról volna szó esetünkben is, hogy az íjat kezében tartó oszmán uralkodó az ősi, mágikus formát (nyílküldés = vazallitás) is bevetette, hogy fensőbbiségét rákényszerítse az ellenfélre? Ha ez így van, Glover közlése érdekes adalék egy régi tradíció továbbéléséhez. (A fenti adatokra Fodor Pál hívta fel a figyelmemet, amiért köszönettel tartozom.)

46 A szultánhoz.

47 Minden bizonnyal a fővezérséget értette alatta a szultán.

SZEMLE

PETER BLASTENBREI

DIE SFORZA UND IHR HEER Studien zur Struktur, Wirtschaft- und Sozialgeschichte des Söldnerwesens in der italienischen Frührenaissance

Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte. N.F. Bd. 1.

(Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1987. 519 o.)

Az európai történetírás az utóbbi években újabb nézőpontból vizsgálja az itáliai városállamok kora újkori történetét: a hadseregek, azaz a zsoldoseregek társadalomtörténete szempontjából. Ez a szemléleti gazdagodás azonban nem jelenti a hagyományos politikai-történeti, numerikus adatfeltáró munka tagadását, sőt éppen ellenkezőleg, a kutatások melléktermékeként újabb és újabb zsoldoslisták kerülnek publikálásra.

A szerző a Michael Mallett által kezdeményezett és nagy hatású monográfiákkal fémjelzett úton halad (Mercenaries and their Masters. London, 1974. és Venice c. 1400 to 1508. In: J. R. Hale írt kötetben, The Military Organisation of Renaissance State. Cambridge, London, 1984.). A kötet alapvető kérdésköre a zsoldosereg és az azt körülvevő társadalom közötti kapcsolat, az egyes városállamok urai, vezetése és a seregek, a hadseregszervezet, fegyelem, irányítás, ellenőrzés, technikai felszereltség újszerű vizsgálata. A szerzővel csak egyet lehet érteni abban, hogy — ehhez a monográfiához hasonlóan — kívánatos az egyes Itáliában szerveződött zsoldoseregek anyagának feltárása és többszempontú kiértékelése.

Blastenbrei témaválasztása nem szorult hosszabb indoklásra, a Sforza-sereg néhány évtized alatt a legjelentősebbé nőtte ki magát, vezérei kezében valódi hatalmi tényezővé vált, s maga a Sforza név is e seregnek köszönhetette hírnevét. A bevezető fejezetben Muzio Attendola és Francesco Sforza zsoldosvezérekkel ismerteti meg az olvasót, majd magának a seregnek a tárgyalására tér rá. Bemutatja a sereg rekrutálási gyakorlatát, a szolgálati idő alakulását, az elbocsátások, dezertálások jellemzőit. Ezt követi a sereg belső felépítésének a vizsgálata, kitekintve a fegyelmi helyzetre, a veze-

tési-irányítási modellre és a katonai igazság-szolgáltatásra. Részletesen áttekinti a segédc csapatokat, a lovasságot, gyalogságot, az ostromeszközökkel való ellátottságot, a tüzérséget, a flottát, a sereget kísérő, ill. segítő polgári személyek körét (titkárok, zenészek stb.). A harmadik fejezet a fegyverzetet tárgyalja, illetve a seregben alkalmazott jelvényeket, zászlókat. A negyedik fejezet tárgya a sereg gazdasági alapja, a bevételek, zsoldfizetés, a katonák földbirtokokból származó jövedelmének, a váltságdíjak jelentősége. Végül külön fejezet jut a szállás és ellátás vizsgálatának. A kötet második része a katonák származását vizsgálja földrajzi és társadalmi szempontból.

A hazai kutatás szempontjából nem érdektelen a Sforza-sereg 1450 előtt ismert tagjainak a felsorolása, elsősorban a milánói Állami Levéltár anyagának a hasznosítása alapján. Nem meglepő, hogy magyarok kis számban fordulnak elő, hiszen az itáliai magyar zsoldosok fénykora ekkorra már elmúlt. A felsoroltak közül kettőt tart valószínűleg magyar származásúnak (No. 253. Ungaretto, uomo d'arme, majd később squadrero. 1419-ben a viterbói csata után tűnik fel, de még az 1452-es hadjáratban is részt vesz; Giovanni Ungaro, uomo d'arme, 1447-ben házassága alkalmából Cremonában házat kap, az 1452-es hadjáratban Malcarpo da Cremona squadrájában vesz részt), illetőleg még egy dalmát származású említhető ebben a vonatkozásban. Az uomo d'arme a sereg felépítésében alul helyezkedik el. A capitano generale alatt az egyes seregrészek kapitányait találjuk, alájuk tartoznak az egyes squadrak vezérei, „squadreri”, majd az egyes squadrákat a nehézfegyverzetű uomo d'arme-ok vezetése alatt álló legkisebb egységek alkotják, a lándzsák „lancia”, ez esetben 3 lovassal, a nehézfegyverzetű parancsnokon

kívül egy könnyűlovasból és egy kiségitő szerepkörű „ragazzo”-ból.

A felsorolás más szempontból is jelentős, ti. Karl A. Schäfer munkája óta (Deutsche Ritter u. Edelknechte in Italien während des 14. Jhs. Paderborn, Bde. 1—4. 1911—14.) a legnagyobb létszámú lista, még ha a Sforza-sereg átlagos 4—6000 katonája közül csak 460-nak a nevét sikerült is a nyilvántartásokból felderíteni. Érthető, hogy közülük a „squadri”-k, illetve az írásbeli ügyintézésben nyomot hagyó titkárok aránya a legmagasabb.

A Sforza-sereg 1385—1450 között az itáliai zsoldosság klasszikus időszakában működött. Eppen ez az az időszak, amikor a külföldi zsoldosseregek kiszorulnak, illetve egyre nagyobb jelentőségre jut a gyalogság, illetve a zsoldosság alkalmazása. Magukhoz a Sforzákhöz ugyan konkrét haditechnikai újítások nem fűződnek, de sikeresen alkalmazzák a már bevált eszközöket (tüzérség, folyami flotta, erődítmények), a „squadra” egységek alkalmazása, a gyalogság szerepének a felismerése, s egyre nagyobb egységek kialakítása a seregen

belül. A zsoldosok társadalmi környezetének vizsgálata is számos érdekes eredményre vezet, így a zsoldosság és a mezőgazdasági termelés kapcsolatára vonatkozóan. A zsoldosok tudnillik a kifizetések rendszertelenségét e „második gazdaság” kézenfekvő típusával egészítették, földbirtokok szerzésével. Ennek a megoldásnak a terjedését elősegítette, hogy a katonák többsége feudális-vidéki környezetből származott, de a Sforzák maguk is hozzásegítették katonáikat a földbirtokokhoz. Ugyanakkor ebből hosszú távon gazdaságilag káros következmények származtak, a folyamat az ipari és kereskedelmi beruházások elhanyagolásához vezetett és mesterségesen enyhítette a munkaerőnek a földhöz való kapcsolódását.

Az itáliai zsoldosseregek további kutatása — korábbi korszakban — a magyar részvétellel vonatkozóan ennél még sokkal több új adattal fog szolgálni. A kötet módszertani erőnyei, feljogosítanak erre a megállapításra.

Veszprémy László

NAGY LÁSZLÓ

AZ ERŐS FEKETE BÉG NÁDASDY FERENC

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. 288 o. Korok és Emberek)

Feltétlenül helyesíthető kezdeményezésnek tekinthető a Zrínyi Katonai Kiadó által elindított új sorozat, amely jelentős magyar történelmi személyiségeket kíván bemutatni monografikus formában, egyaránt szólva a szaktudomány művelőinek és a história iránt érdeklődő tágabb olvasóközönségnek. Ha idekapcsoljuk a Magyar História és a Labirintus sorozatok hasonló jellegű vállalkozásait, a történelmi személyiségek kutatásának reneszánszáról beszélhetünk. A történések ezirányú kutatásainak felélénkülését nem magyarázhatjuk kizárólag szakmai szempontokkal, figyelembe kell venni a nagy történelmi személyiségek élete és tettei iránt mutatkozó érdeklődést. Mivel a politikatörténet területén is jócskán akadnak fehér foltok, kevésbé ismert, de a históriában jelentős súllyal bíró személyiségek, kétségtelenül pozitív és előrevivő tendenciáról van szó.

A XVI—XVII. századi magyar hadtörténet egyik legkiválóbb művelője, Nagy László legújabb munkája a XVI. század második felének kiemelkedő, de eléggé feledésbe merült alakjáról, a törökök által rettegett, s „erős fekete bég”-nek „keresztelt” Nádasdy Ferencről szól. A szerző először a „nádorfi” szüleit, Nádasdy Tamást és Kanizsai Orsolyát mutatja be, ketjüket harmonikus kapcsolatát néhány levél-

részlettel világítja meg. Kitér ezután a meglehetősen későn, közel két évtizedes házasság után (1555-ben) született Ferenc gyermek- és tanulóéveire. A nádorfi Bécsbe került I. Miksa német-római császár és magyar király udvarába (1567-ben), s itt tanult, nevelődött. Ezután Nagy László részletesen foglalkozik Nádasdy Ferenc házasságával. Erre 1575-ben került sor, amikor Nádasdy csak 20, felesége, Báthori Erzsébet pedig 15 éves volt. A házasság megítélése kapcsán a szerző polémiát folytat Báthori Erzsébet régebbi (Rexa Dezső, Payr Sándor) és újabb (Péter Katalin) monográfusaival. Nagy László azt igyekszik igazolni, amelyet korábban írt könyvében (A rossz hírű Báthoriak. Bp., 1984.) is kifejtett: a nádori presszió nyomán készült jegyzőkönyvek tanúbizonyságát nem lehet elfogadni, Nádasdy özvegye egy konstruált per áldozata volt. A szerző nézete szerint a „fekete bég” és Báthori Erzsébet házassága nem lehetett rossz, hiszen közel három évtizedig tartott, még házasságuk huszonharmadik évében is gyermekük született, továbbá fennmaradt levelezésük is gyöngéd érzelmeket sejtet (45. o.). Viszonylag keveset ír Nagy László a nádorfiról, mint földesúrról, aki a legnagyobb földbirtokok sorában a nyolcadik helyet foglalta el. A földesúr udvara címet viselő fejezetben ugyan

olvashatunk Nádasdy és jobbágyai kapcsolatáról (55—57. o.), de jóformán semmit sem tudunk meg arról, hogy a fekete bég folytatta-e apja tevékenységét a majorsági gazdálkodás kiépítését illetően, s egyáltalán mennyire törődött birtokaival, a gazdálkodással. Elsősorban a sárvári udvar építkezéseiről, Nádasdy és kora kulturális életéről, szokásairól, szórakozásairól ad igen érdekes áttekintést e fejezetben a szerző.

Ezután Nagy László a „fekete bég” közéleti pályáivának megrajzolására tesz kísérletet. Ennek során a szakirodalomban elterjedt téves adatokat is cáfolja; így például azt, hogy az 1582-ben felajánlott dunántúli főkapitányi tisztséget Nádasdy elfogadta volna. A szerző kitér Nádasdy 1580-as években tanúsított ellenzéki magatartására, más főurakkal kötött szövetségeire is. Bár a bécsi udvar átmenetileg megvonta bizalmát Nádasdytól, a magyar rendek körében egyre nagyobb tekintélyt szerzett. A 15 éves háborúban játszott kiemelkedő szerepe, vitésége jelentős mértékben hozzájárult karrierjéhez; 1598-ban aranyzsarkantyús vitézzé avatták, s dunántúli főkapitányi kinevezést kapott. A szerző Nádasdy királyi főlovászmesterei és főispáni címeit is megemlíti, de nem szól arról, hogy mikor nyerte el e tisztségeket. 1601-ben a helytartó érsek mellé tanácsadóvá is megválasztották. Nagy László felveti azt az érdekes kérdést is, hogy vajon melyik táborba vezetett volna Nádasdy Ferenc útja, ha nem hal meg a Bocskai-szabadságharc kitörése előtt. Ennek kapcsán hangsúlyozza a „fekete bég” lutheránus voltát, de azt is megjegyzi, hogy egy-egy politikai döntésben a valásznál nagyobb szerepe volt a magyarországi birtokok fekvésének, valamint egyéb szubjektív és objektív momentumoknak. (79—80. o.) A szerző foglalkozik Nádasdy kora társadalmában elfoglalt helyzetével is. Szerinte Nádasdy Ferenc akkor tanúsított átmenetileg ellenzéki magatartást, amikor nem kellett tartani nagyobb török támadástól, s amikor újabb lendületet vett a török expanzió (15 éves háború), a rendi sérelmeket alárendelte a török elleni küzdelemnek (87. o.).

Nagy László munkájának java részét a „fekete bég” katonai működéséről írt fejezetek teszik ki. Ez összefüggésben áll egyrészt azzal, hogy a mű szerzője hadtörténész, másrészt a kor jellegét és Nádasdy életét is tükrözi. Nádasdy Ferenc valóban katonaként, hadvezérként vált ismertté, még ha származásából, tisztségeiből következően politikai szerepe is jelentős volt. Nagy László először röviden áttekinti azt a folyamatot, amelynek során egy főúri ifjú elsajátíthatta a katonai, hadvezérei feladatok ellátásához szükséges alapismereteket. Ezután a korszak törökellenes terveiről, jórészt megvalósíthatatlan „légváraitól” olvashatunk. Részletesen tárgyalja a munka az 1577-es haditanácskozás javaslatait. Ezen a Schwendi Lázár-féle elképzelés győzött, ennek

szellemében sor került az 1540-es években kiépített végvárrendszer megerősítésére.

Nádasdy először 1577-ben vett részt portyázásban, majd ezt több vállalkozásban való részvétel követte. Az első általa vezetett akció — a koppányi rajtatítés — 1586-ban vagy 1587-ben volt. A portyázások során egyre nagyobb hírnevet szerzett a „fekete bég”, az ellene aratott kisebb sikerekért is jutalmazta a Porta a török katonákat. Nádasdy Ferenc e kis csapatátékban sajátította el a törökök elleni harcmodort, így válhatott a „15 éves háború legendás hírvé hadvezérévé”.

Ezután a munka a „fekete bég” 15 éves háborúban betöltött szerepét tárgyalja. Ennek során előbb a háború kezdetének időpontjával, okaival, menetével és erőviszonyaival foglalkozik. A szerző álláspontja szerint már 1591—92-ben folyt leplezett háború, amely csak 1593-ban vált a hadüzenettel nyílt háborúvá (166—167. o.). A hosszú háború hadieseményei közül természetesen főként azokat a várostromokat, csatákat emeli ki, amelyekben Nádasdy is szerepet kapott. Ezek sorából kiemelhetők a pákozdi, esztergomi, vörösvári, váci, kanizsai és sárréti ütközetek; továbbá Esztergom és Buda ostromai.

A szerző ezután áttekinti a Nádasdy korabeli magyar hadügyet; megállapítja, hogy a mezei katonaság nemigen volt alkalmas nagy csaták megvívására, inkább a várvelemben és várostromban jeleskedett, legfőbb harcmódja azonban a portyázó, irreguláris hadviselés volt (252. o.). A következő fejezetben a „fekete bég” hadüggyel kapcsolatban kialakított álláspontjáról olvashatunk. Nagy László elemzi Nádasdy udvari prédikátorának, Magyari Istvánnak ismert munkáját (Az országban való sok romlásoknak okairól...), s ennek alapján von le következtetéseket Nádasdy Ferenc koncepciójára vonatkozóan. Ezt a vitatható eljárást azzal indokolja, hogy a munkában található hadművészeti eszme-futtatások nem származhattak Magyaritól — amint arra Pázmány Péter is utalt —, hanem csakis egy tapasztaltabb katonától. Valószínűleg közvetetebb határról lehet szó, ahogy arra Makkai László is utalt (254—255. o.). Magyar bizonyos értelemben visszahangozhatta patrónusa általa is ismert nézeteit; nem tudhatjuk azonban biztosan azt, hogy melyek az ő és melyek Nádasdy gondolatai. Nagy László kitér Nádasdy hadügyi reformmal kapcsolatos véleményére is. A szerző szerint a „fekete bég” osztotta barátja, Pálffy Miklós nézetét; a személyes hadfőlelési kötelezettség még mindig több eredménnyel jár, mint a pénzbeli adózás. Pálffy azt is javasolta, hogy ne portánként, hanem területenként határozzák meg a kiállítandó fegyverek számát (270. o.). Az utolsó fejezet, az epilógus az 1604 elején, 48 éves korában elhunyt Nádasdy Ferenc katonai, politikai tevékenységét értékeli, összegzi. A kötet végén az életút eseményei szerepelnek krono-

logikus sorrendben, s a szerző által használt forrásokról és szakirodalomról kapunk áttekintést.

Nagy László könyvének értékelésekor első helyen a szerzőnek azt a kétségtelen érdemét kell megemlíteni, hogy egy viszonylag háttérben levő, kevésbé ismert jeles személyiségről írt úttörő jellegű munkát. Nehézséget jelenthetett számára az, hogy csak korlátozottan támaszkodhatott a Nádasy életét valamilyen módon tárgyaló, vagy érintő szakmunkákra, így különböző helyekről (kiadott és kiadatlan levéltári források, történetírói munkák, tanulmányok) kellett összeszedenie az adatokat. Nagy László a töle megszokott eredményeket e könyvében is felvillantja; az olvasmányos, élvezetes stílust, s a pontos hadtörténeti elemzéseket.

A negatívumok sorában először azt említeném, hogy Nagy László elsősorban kiadott források és a szakirodalom alapján írta meg művét, levéltári alaputalást a könyv kedvéért a jelek szerint nem végzett, legfeljebb saját korábbi kutatásainak eredményeit használhatta fel. A könyv végén szereplő bibliográfia is erre utal, a szerző nem részletezi a levéltári iratok jelzeit. Olyan szempontból is megítélendő ez a bibliográfia, hogy az a tény, hogy a szerző itt szerepeltetett egy munkát, még nem jelenti azt, hogy feltétlenül használta, vagy idézte volna a könyvben. Erre jó példa lehet a Magyar Hadtörténet I. kötete, amelyben Marosi Endre írta meg a 15 éves háború történetét; Nagy László nem, vagy csak nagyon csekély mértékben támaszkodott erre az igen alapos és jó feldolgozásra. Hasonlóképpen előfordul az is, hogy a szerző nem említ meg a bibliográfiában olyan műveket, amelyeket pedig használ, esetenként idéz is. Nem szerepelteti például a kiadott történeti források között Istvánffy Miklós alapvető munkáját, holott a könyvben többször hivatkozik rá és idéz a jeles történetíró művéből. A mezőkeresztesi csatavesztés okaival kapcsolatban szó szerint idézi (194. o.) „a közelmúlt magyar hadtörténeti irodalma” (sic!) összefoglalását, a bibliográfiából azonban nem deríthető ki, hogy miről is lehet szó, illetőleg az olvasó több munkát is gyanúba foghat (valójában a Hadtörténelmi Közleményekben megjelent cikkemből idéz; 1983/4. sz. 571. o.). Ugyanígy kölcsönözte Nagy László az 1600 októberében elszenvedett kanizsai kudarc okainak általam írott összefoglalását (vö. 219. o. — HK, 1986. 2. sz. 269—270. o.), természetesen a bibliográfiában az utóbbi tanulmány sem lelhető fel. Lehetséges, hogy elsősorban a 15 éves háborúval kapcsolatban a szerző régebbi, múlt század végi tanulmányokat is használt, de ezek közül a bibliográfiába egy sem került be. Nagy László készíthetett volna bővebb és részletesebb forrás és irodalmi tájékoztatót, illetőleg fel kellett volna tüntetnie legalább azokat a munkákat,

amelyek adatait vagy megállapításait ténylegesen felhasználta.

Néhány konkrét hibát is meg kell említeni (ezeket esetleges újabb kiadás esetén lehetne korrigálni). Tévedés az, hogy „a Perzsia elleni háború (az 1578—1590 közötti háborúra utal a szerző — T. S. L.) török kudarcral zárult” (101. o.). A status quót tükröző, a háborút 1590-ben lezáró béke értelmében jelentős területek kerültek török kézre, így török kudarcról nem beszélhetünk. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy a háborúban a török is jelentős veszteségeket szenvedett, maga is kimerült, s a kezdődő török válságban e háborúnak is része volt. Ténybeli tévedés továbbá az, hogy a mezőkeresztesi csata 1596. október 26—28-án lett volna (193—194. o.). Nagy László itt a Magyarország történeti kronológiájában (II. kötet, 1526—1848. Bp. 1982. 417. o.) szereplő rejtélyes tévedést fogadja el. Ez a hibás datálás azóta más munkákban is felbukkant, többek között a Magyarország Hadtörténete I. kötetének kronológiai részében (592. o.). Érdemes megemlíteni, hogy Marosi Endre ugyanakkor helyesen október 22—26. közötti időpontra tette a csatát (uo. 218. o.). Tévesen említi Nagy László az 1597-es hadjárat egyik kiemelkedő eseményének, a váci—nógrádverőcei összecsapásnak az időpontját is; szerinte ez október 6-án történt (198. o.). Az olvasónak feltűnhet, hogy e csata után csak több mint egy hónappal később vonult el a török tábor Vác alól, november 9-én (200. o.). A nyomdahi hibáját azért zárhatjuk ki, mert a könyv kronológiai részében is az október 6-i időpont szerepel (282. o.). A váci—verőcei ütközetek valójában több napon keresztül zajlottak, de november 6-án valóban volt egy összecsapás. Nagy László tévedésének forrása Rónai Horváth Jenő: Magyar Hadi Krónika c. munkája (2. rész Bp., 1897. 138. o.), ahol a hibás dátum szerepel. Ez a téves adat szerepel egyébként a Magyarország Hadtörténete I. kötetének kronológiai részében is (592. o.).

Nem értek egyet a szerzővel abban sem, hogy a 15 éves háború kezdetét 1593 helyett 1591-re kell tennünk. Haszán boszniai pasa 1591-es és 1592-es horvátországi betörései csak előkészítették a háborút, így annak előtörténetéhez tartoznak. Még az 1593. február 7-i Szinán-féle „ultimátum” sem jelentette a háború kitérését, arra csak Haszán pasa június 22-i sziszei veresége szolgáltatott ürügyet. Hasonlóképpen vitatható a szerzőnek az az állítása is, hogy a háború kitérésének fő oka az lett volna, hogy a török egy eredményes terjeszkedéssel keresett volna kiutat súlyos belső válságából (155—156., 167. o.). Véleményem szerint jóval összetettebb kérdésről van szó; a háború kitéréséhez a válság ugyan hozzájárulhatott, de nem ez az egyetlen, kizárólagos ok (erről bővebben írtam a HK 1982/2. számában —

vö. 165. o.; ezt lényegében átvette Sinkovics István, Magyarország története, III/1. 654. o.).

Negatívumként említeném továbbá, hogy a szerző helyenként túlságosan is nagy engedelményeket tesz a „népszerűsítő stílusnak;” például hosszú szemelvényeket közöl ismert és kevésbé ismert történelmi regényekből és drámákból. Nádasdy Ferenc házaseletével kapcsolatban Nagy László idézi Nagy András drámáját, majd rövid „szexuális erkölcsstani” kitérőt tesz, bemutatja a kor nemi erkölceit, szokásait (34—45. o.). A szerző azonban céljával ellentétes hatást kelt; nemhogy Nádasdy Ferenc házasságáról nem sikerül bebizonyítania azt, hogy az alapvetően jó lett volna, hanem az olvasó előtt is sikerül „lejártnia” hősét. A könyv első fejezetében közölt levelek kedves, évődő, harmonikus viszonyt sejtetnek az apa, Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya között. Ehhez képest a Nagy András-féle drámarészlet és Nagy László megjegyzései alapján egy jóval zaklatottabb kapcsolatot sejtethetünk Nádasdy Ferenc és Báthori Erzsébet között. Ha az olvasó készpénznek veszi mindezt, durva, erőszakos, ellenszenves alaknak fogja tekinteni Nádasdy Ferencet. Ez aligha lehetett a szerző célja! Nagy László e fejezetben úgy próbálja mentesíteni Báthori Erzsébetet az ismert vádak alól, hogy bár nem fogadja el az

ellene szóló jegyzőkönyvek hitelességét, megjegyzi, hogy azok szerint Nádasdy Ferenc nemcsak tudott felesége kegyetlenkedéseiről, hanem maga is adott ötleteket ezekhez (42. o.). Báthori Erzsébet ártatlansága azonban ebből az érvelésből egyáltalán nem következik, legfeljebb Nádasdyt, könyve főszereplőjét teszi ezzel bűnrészessé, állítja pellengérré a szerző. Nem is az a probléma, hogy Nagy László nem idealizálja a fekete béget, hanem azt, hogy mintegy mellékesen, a Báthori Erzsébet megítélésével kapcsolatban, s főleg a Péter Katalin ellen irányuló polémia kedvéért foglalkozik Nádasdy szerepével.

A Nádasdy Ferencről szóló monográfia hibái, jónéhány vitatható állítása, feltevése ellenére alapul szolgálhat a későbbi rész kutatásokhoz, amelyek feltárhatják nemcsak a katonát, hanem a politikus, a reneszánsz főúr eddig ismeretlen vonásait is. Talán jobban megismerhetjük Nádasdy személyiségét; azt, hogy milyen ember volt, mert erről az oldaláról tudta legkevésbé bemutatni hősét Nagy László. Hiányosságai ellenére a könyvet haszonnal forgathatják a korszakkal foglalkozó kutatók, s a tágabb olvasóközönség körében is érdeklődésre tarthat számot a kevésbé ismert „fekete bég” portréja.

Tóth Sándor László

KOSÁRY DOMOKOS

A TÖRTÉNELEM VESZEDELMEI

(Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 544 o.)

Az ókor bölcselei, a reneszánsz korának nagy egyéniségei a maguk módján és a maguk korában polihisztorok voltak. Olyan tudósok, akik értettek a filozófiához, a zenéhez, matematikához, biológiához, művészetekhez, történelemhez, netán a gazdasághoz is. A XVII—XVIII. századi tudományos forradalom után ez a fajta polihisztorság egyre ritkább lett s lassan meg is szűnt. A humán és a reál tudományok kettészakadásával kialakult az ezeken belüli polihisztorság, majd a XX. századtól már az is nagy eredménynek számított, ha valaki legalább egy szakterület egészét képes volt átfogni. Lassan aztán megfogyatkoztak ezek a polihisztorok is. A magyar történetírásból eltűntek a Marczali Henrikék, a Márki Sándorok, a Szekfű Gyulák. Talán csak Szekfű tanítványai azok, akiknek életműve még mindig több évszázadot fog át. Közjűk tartozik Kosáry Domokos, akinek legutóbbi kötete tizenöt tanulmányt és egy interjút tartalmaz.

Kosáry Domokos nevét 1936-ban a Görgei-kérdésről és annak történetéről publikált munkája tette ismertté. A Szekfű Gyulánál elkészített bölcsészdoktori értekezés a szabadságharc

addig megjelent csaknem teljes irodalmát tekintette át s jutott megalapozott következtetésre. Eszerint a Görgei-kérdés 1849 után politikai és nem történelmi kérdés volt, amelyet különböző okokból mesterségesen növesztettek naggyá, s amely először a Kossuth-emigráció politikájának egyik ideológiai alapját képezte, majd a függetlenségi párti érvelésben jutott szerephez. A kötetet rengeteg támadás érte; az ősz Kacziány Géza tekintélyverekre hivatkozott, a Görgei-párti Altmann J. Gyula túlzottan elfogulatlannak találta, s a szerző szemére vetette, hogy „csak” megírta a Görgei-kérdés történetét, de nem oldotta meg azt; egy hadtörténészünk pedig, már 1948 után, a Görgei tárgyilagosságot megítélését sürgető Kosáryt egy felszólalásából, e kötetre utalva, hiányolta „az önkritikát”.

Kosáry Domokos 1936 után több reformkori és 1848—49-es tárgyú tanulmányt és kötetet publikált, 1945 után pedig egyik megalapozója volt a Kelet-Közép-Európa kutatóknak. 1948 után őt is elérte más pályatársainak sorsa: hallgatásra ítélték. Az 1960-as évek óta közzétett munkái a XVI. századtól kezdve

a magyar történelem szinte minden korszakát felölelik. Elég itt csupán olyan munkákra utalnunk, mint a „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába”, a Mohács előtti magyar külpolitikáról, Napóleon és Magyarország kapcsolatáról, a Széchenyi döblingi időszakáról írott kötetek, vagy a nagy szakmai vitát kiváltó monográfia a XVIII. századi magyarországi művelődésről.

Ez a kötet, amely az „Írások Európáról és Magyarországról” alcímet viseli, szintén jelzi ezt a történetírói sokszínűséget. Találhatunk itt összefoglaló elemzéseket (Az európai fejlődési modell és Magyarország, Az európai kisállamok típusai), portrékat (Bél Mátyás, II. József, Széchenyi, Marc Bloch), elméleti tanulmányokat (Modellalkotás és történettudomány, A történelem veszedelmei), egy-egy korszak, vagy sorsforduló átfogó, de az apró tényeket is figyelembe vevő feldolgozását (Európa politikai rendszere 1815 után, 1848: az európai forradalmak anatómiája), vagy műhelytanulmányokat (A tényeni tumultus 1766-ban, Kosuth pénzügyminisztériuma 1848-ban). Közös e tanulmányokban a részletekig terjedő forrásismeret, a magyar és a külföldi szakirodalom régi és új eredményeinek figyelembe vétele, s az adatok virtuóz kezelése. Kosáry Domokos nem tartozik azon történetírók közé, akik egyszer leírt soraikat véglegesnek és sérthetetlennek tekintik. Az e kötetben közzétett legrégebbi tanulmányainak jelen változataiba is beépítette az újabb kutatások eredményeit, mint ezt a jegyzetanyag is mutatja.

Kosáry Domokos szerint a múlt, a történelem objektív valósága „megfelelő szakmai feltételek mellett kielégítően megismerhető”. E kielégítő feltételekhez hozzátartozik a források ismerete, de hozzátartozik a több tanulmányában alkalmazott modellalkotás is. A történeti modellek alkalmazása, véleménye szerint, nemcsak a már feltárt ismeretanyag logikusabb rendbe állítását teszi lehetővé, hanem új információkkal is szolgálhat a vizsgált kérdéseket illetően. Ily módon az esetlegesség, a véletlenszerűség fogalma is nagymértékben kiküszöbölhető a történelemből, hiszen a folyamatok logikájának felismerése megmagyarázhatatlannak tűnő tényeket is képes a helyükre tenni.

Kosáry Domokos szerint a történetírásra a legnagyobb veszélyt a politika direkt beavatkozása jelenti. Természetes, hogy minden kor szeretne bizonyos kérdésekre választ kapni a történelemből, s e kérdésfeltevések hasznos impulzusokat adhatnak a történettudománynak is. De amikor egy adott politikai rendszer eleve sugallja a választ, illetve csak bizonyos típusú választ hajlandó elfogadni, akkor ezeknek a hatásoknak az értéke igencsak kétes lesz. Ha pedig az így létrejött értékítéletek átszűrődnek a közgondolkodásba, s a más eredmények befogadásának lehetőségét szűkí-

tik, akkor eltorzulhat egy egész nemzet történeti tudata is.

Kosáry Domokos történetiszemléletének egyik nagy erőssége, hogy Magyarországot nem valamiféle szigetnek tekinti, hanem az európai, szűkebb értelemben a kelet-közép-európai fejlődés részének. Így történelmünk számára nem véletlen sorcsapások sorozata, hanem olyan szerves folyamat, amelyben a kudarcok és sikerek egyaránt az ország tágabb értelemben vett politikai-gazdasági adottságaiból adódtak. Ezeket a tényezőket lehetett befolyásolni, lehetett hatásukat ideiglenesen csökkenteni, de nem lehetett tőlük függetlenedni, vagy azokat megváltoztatni. Fatalizmus, vagy determinizmus ez? Nem, hiszen itt nem eleve elrendelt történelemről volt és van szó, hanem arról, hogy az ország adott körülmények között hogyan volt, vagy nem volt képes élni a lehetőségeivel. Ez a szemlélet tehát nem vonja maga után az elődök felmentését a felelőség alól, de nem jelenti azt sem, hogy történelmünk minden egyes kudarcáért őket kellene hibáztatnunk.

Kosáry Domokos ennek szellemében tanulmányai nagy részében bírálja az általa legkártekonnyabbnak tekintett függetlenségi-kuruc-kodó-vulgármarxista történetiszemléletet. E szemléletnek megvoltak a maga gyökerei. Az 1848–49-es szabadságharc leverése utáni időszakban érthető ellenszenv alakult ki a Habsburg-abszolutizmussal szemben, s ez az ellenszenv átsugárzotta a történetírásba is. A függetlenségi történetírás ennek szellemében írta meg és írta át Magyarország történetét; így lett a Habsburgokból egy, a magyarság vesztére törő, rosszindulatú dinasztia, s a törökökből vitéz és lovagias rokon turáni nép. Holott, mint Kosáry Domokos is hangsúlyozza, a XVI—XVII. században az országot életben a török fenyegette, s gazdasági-népességi szempontból is a törökök uralma járt katasztrofálisabb hatással, nem a Habsburgoké. Az ugyanis a XV. század eleje óta objektív adottság volt, hogy a kelet-közép-európai népeket, vagy e népek egy részét egy nagy monarchia fogja összefogni, s az e monarchiában való első-séget többé-kevésbé egyenlő eséllyel indultak a magyar, cseh, lengyel, osztrák uralkodók. Hogy az uralom végül is a Habsburg-dinasztia kezében összpontosult, az diplomáciai tevékenységén kívül az erőviszonyokból következett. Magyarország egyedül képtelen volt helytállni a nála jóval erősebb Oszmán Birodalommal szemben, sőt, lassan felörlődött e harcban. Az osztrák uralkodóház viszont, a német császári cím megszerzése révén, olyan erőföllyelettel rendelkezett, amely ellensúlyozhatta a török hatalmat is, s legalább Magyarország egy részét tartósan megóvhatta az előzöléstől. Hosszú távon végül is ez a birodalom bizonyult erősebbnek, hiszen a XVII—XVIII. század fordulóján kiúzta Magyarországot területéről a

törököt, s ha közigazgatásilag nem is, de facto helyreállította Magyarország területi egységét.

Kosáry Domokos ugyanígy európai szemszögből nézi a XVI.—XVII. századi magyar politika útkereséseit is, s e szempontból elemzi az ország széttöredezésének következményeit. Különösen érdekes az az elemzés, amely a francia—Habsburg-ellentétet függvényében értékeli a három részre szakadt Magyarország politikáját. Hiszen Szapolyai nemcsak a török, de a francia király „szövetségese” is volt. A XVII. században XIV. Lajos egyszerre próbált megegyezni I. Lipóttal, s ugyanakkor e megegyezés érdekében Magyarországon diverziót szervezni. Ilyen volt pl. a Wesselényi-összeesküvés. Amint létrejött a megegyezés, a francia külpolitika elejtette a magyar mozgalmat. A Thökölynek adott francia segítség megint csak XIV. Lajos és I. Lipót ellentétével magyarázható. Thököly felkelése azonban, minden jogosultsága ellenére is, a rossz oldalra állította Magyarországot a felszabadító háborúk időszakában. Kosáry Domokos szerint ez annak bizonyítéka, hogy „a XVII. század utolsó évtizedeire a magyar politikai gondolkodás torzulni kezdett, és realitásérzéke, legalábbis átmenetileg, majdnem felmondta a szolgálatot”. Hiszen amíg Zrínyi, a Habsburg-abszolútizmus minden hátrányának felismerése ellenére továbbra is, a törököt tartotta a fő ellenségnek; addig a Wesselényi-összeesküvés és a Thököly-felkelés résztvevőinél a Magyarországot ért atrocitások miatt mindinkább az érzelmek vették át az uralmat a racionalitás felett. „S egy valódi szabadságharc erőfeszítése kellett ahhoz, Rákóczi alatt, hogy ez a nagyon rossz pozíció valamennyire ismét korrigálható legyen.”

Egy rövid ismertetésben lehetetlen kitérni a kötet minden gondolatára és megállapítására. Az első tanulmány Magyarország és az európai fejlődési modell viszonyát vizsgálja, a második Magyarország helyét a XVI.—XVII. századi nemzetközi politikában (innen idéztük a fenti gondolatmenetet). A XVIII. századi tárgyú tanulmányok között találjuk Bél Mátyás és II. József portréját, egy elemzést a korabeli magyarországi értelmiség és kulturális elit alkotóelemeiről, képzéséről, az állam és az egyházak művelődési funkcióiról. Külön kiemelendő az a közlökép, amelyet Kosáry Domokos az 1766. május 20-i tétényi tumultusról ad. Ez az igen lojálisnak induló mozgalom a földesúri durvaság megnyilvánulása miatt vált komolyabbá, s e mozgalom történetében a szerző szerint, mint cseppben a tenger, tükröződik a jobbágy—földesúr viszony és az udvar politikája az úrbérendezés előestéjén. Megállapítása szerint az udvar beavatkozása ez esetben „még mindig az egyetlen viszonylag pozitívabb, ha nem is különösebben eredményes mozzanat a zendülést követő hivatalos

eljárás lehangoló szövevényében...” Az udvar ugyanis, saját jól felfogott érdekében is, adóalanyait védte a földesúri durvasággal szemben. Fontos e tanulmány azért is, mert a leírt eseménysor jól jellemzi a magyar nemesi vármegye kétarcúságát; nemcsak a beolvasztó, a „függetlenséget” veszélyeztető központi intézkedéseket volt képes szabotálni, hanem azokat is, amelyek a korszerűsítést, a haladást szolgálták volna. S azért is, mert — mutatis mutandis — e mechanizmus továbbélésének ma is tanúi vagyunk.

A XIX. századi tárgyú tanulmányok közül kettő széles körképet nyújt az 1815 utáni és az 1848-as Európáról. Előbbi négy kérdéskört vizsgál: A bécsi kongresszuson történeteket, az 1815-ös rendszert magyar nemesi felfogását, Metternich és az európai politika viszonyát és a Szent Szövetség kérdését. Metternichkel kapcsolatban bírálja a kancellár személyére és politikájára vonatkozó, a külföldi történeti irodalomban megjelent illuzórikus nézeteket. E tanulmány nemcsak európai kérdésekkel foglalkozik, hanem tárgyalja ezek magyarországi kihatásait is. A magyar reformmozgalom sikereit és kudarcait ugyanis nemcsak a belső ellentétek határozták meg, hanem az európai politika változásai, a németországi válságjelek, az 1830-as francia forradalom és a münchen—grázi szerződés stb. A Habsburg-állam külpolitikai helyzetéből következők az engedelmények és a szigorítások; 1830 nagyobb mozgásteret adott a reformereknek, 1833 viszont bezűkítette azt.

Az 1848-as forradalmak anatómiájával foglalkozó elemzés szerint az olasz, francia, magyar, német forradalmak nem véletlen egybeesés folytán törtek ki mind 1848-ban; ezt a szinkronitást az európai fejlődés alapvető azonossága, a belső feszültségek, az általános gazdasági és pénzügyi válság és a forradalmak láncreakciója határozták meg. A forradalmak története alapján négy fázist különít el, az „egységfrontos” fellépéstől a volt szövetségesek szembe fordulásáig. Ezek azonban, külső tényezők hatására, nem mindig valósulnak meg, a forradalom nem törvényt szerzően járja be valamennyi fázist. A forradalmak kudarcát a szerző véleménye szerint a Nyugat-Európából kisugárzó stabilitás okozta. Anglia, Franciaország és Németország forradalmainak elmaradása, illetve belső lefékezése megnyitotta az utat a közép- és kelet-európai autokratá hatalmak rendesinálása előtt. 1848 azonban, ha nem is rajzolta át Európa térképét, olyan mélyreható társadalmi változásokat okozott (jobbágyfelszabadítás, nemzetiségi mozgalmak, szövetségi rendszerek bomlása), amelyek előkészítették a területi változásokat is.

Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség portréját rajzolja meg egy másik tanulmány. Kosáry itt is többet ad, mint a cím alapján sejtethetnénk, hiszen kitér az elmúlt évszáz-

zad Széchenyi-ábrázolásának fő politikai vonulataira is.

Az egyik legizgalmasabb tanulmány (Kosuth pénzügyminisztériuma 1848-ban) látszólag részletkérdést dolgoz fel. Kosáry Domokos azonban óriási levéltári anyag és szakirodalom alapján azt bizonyítja, hogy e minisztérium egyáltalán nem volt a forradalom megbuktatásán dolgozó bécsi hivatalnokok gyülekezete, hanem többségükben olyan magyar vagy magyarországi származású szakemberek alkották, akik tudatosan vállalták az önálló magyar pénzügyi szolgálatát.

Historiográfiai jellegű a következő két tanulmány. Az első a két világháború közötti magyar történetírás főbb iskoláiról, tendenciáiról, személyiségeiről nyújt áttekintést. Kosáry Domokos megállapítása szerint bár szoros volt a kapcsolat politika és történetírás között, e kapcsolattól függetlenül magas szakmai színvonalú teljesítmények születtek, nem utolsósorban a minőségi képzést adó háttérintézmények hatásának köszönhetően. Szekfű Gyula portréjánál kiemeli, hogy Szekfű Három nemzedéke még az ellenforradalmi ideológián belül is a „viszonylag mérsékeltabb, humanizáltabb változatot képviselte”, ill. hogy „mondanivalójába ismét beleszótta a köznemesi politika, a nemesség »nemzeti« hibái, a közjogi ellenzékiség, a hangoskodva türelmetlen nemzeti-ségi politika bírálatát”. Kosárynak ez a tanulmánya nemcsak tudományos alkotás; a szerző a felsorolt történészek többségét személy szerint is jól ismerte, s a személyes emlékek jóval plasztikusabbá, életszerűbbé teszik a képet. A második historiográfiai tanulmány Marc Bloch portréját rajzolja meg és az Annales-iskola történetéről ad képet.

Elméleti jellegű az utolsó három tanulmány. Az első a történettudomány és a modellalkotás kapcsolatát vizsgálja, a második az európai kisállamok típusait tekinti át, a harmadik a történettudományt kívülről és belülről fenyegető „veszedelmekre” hívja fel a figyelmet. Utóbbin egyrészt a túl direkt politikai hatást (és nyomást), illetve a szakmán kívüli, nemritkán nagy érzelmi mozgósító erővel, de annál kevesebb ténybeli megalapozottsággal rendelkező elméleteket érti. A történész és a politika kapcsolata soha nem egyenrangú, de az a történetírás, amelynek egyetlen célja egy adott hatalmi rendszer legitimitációja, egy adott etnikai-politikai helyzet igazolása, ritkán hozhat maradandó szakmai eredményeket. Példa van rá bőségesen mind közelmúltunkban, mind közvetlen környezetünkben.

Érdeemes bővebben szólni az európai kisállamokkal kapcsolatos fejtegetésekről, már csak azért is, mert, mint Kosáry Domokos kiemeli, régiókban ez az államtípus a leggyakoribb. A kisállamok típusai közül hármat különböztes meg. Az első típusba tartozók (pl. Svájc) „a történelem folyamán tartósan számíthatnak erőttöbblet nyújtó járulékos biz-

tonsági tényezőkre”; tehát az európai nagyhatalmak fontosnak ítélték létüket és semlegességüket, ily módon háborítatlanságukat is. A második csoportba azok a kisállamok tartoznak, amelyekkel kapcsolatban e tényezők erőssége változó jellegű. Ilyenek voltak pl. a német és az olasz kisállamok, amelyek nemzetközi politikai funkciója egyre csökkent. Végül a harmadik csoportba tartoztak a közép-kelet-európai kisállamok, köztük Magyarország. Ezek állami léte a történelem során nem volt folyamatos és nem volt korlátozatlan, de pl. Magyarországnak „mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie, nemcsak viszonylag nyugodt időszakokban, hanem válságok és nehézségek között s azok ellenére is”. Kosáry szerint a XIX. századi magyar politikusok többsége tisztában volt Magyarország kisállami mivoltával. Ez ellen kínált volna orvosságot mind a Batthyány-kormány „nagy magyar” koncepciója, mind az ezt demokratikus irányba továbbfejlesztő kossuthi Duna-konföderációs terv, mind a kiegyezés. A XIX. század végén a nagy államok bővületében egy ideig úgy tűnhetett, lejárt a kisállamok kora. Ugyanakkor 1918 után a területi változások következtében létrejött győztes „nemzeti” kisállamok utólag is anakronisztikusnak nyilvánították a korábbi nagy államokat, különösen a Monarchiát és Törökországot. Kosáry Domokos szerint azonban a kisállamok 1918 után létrejött rendszere sem oldotta meg Kelet-Közép-Európa politikai-etnikai problémáit. Így, bár a Monarchia és a történelmi Magyarország történetileg valóban anakronisztikussá vált 1918-ra, a gazdasági integráció és egyéb, az egységstülés felé ható tendenciák korántsem teszik feleslegessé az olyan alternatívák keresését, amelyek „valamilyen szervezett együttműködés mellett immár a kisállamok önálló létével, sőt, szuverenitásuk formai jegyeivel is számolni tudnak”. Kosáry Domokos szerint a kelet-közép-európai kisállamok története két tanulsággal szolgál. „Az egyik az, hogy a különböző elképzelések, változatok, alternatívák közül a történelemben általában az adott erőviszonyok közt a legvalószínűbbek válnak valóra. A másik pedig az, hogy a viszonylag igen nagy százalékban helytállóknak tűnő, magas valóságtartalmú nézeteket és megoldásokat sem ajánlatos mindjárt hibátlanak, esetleges korrekcióra nem szorulóknak, teljes igazságnak tekintenünk. Ugyanis a látszólag kis hibák is felhalmozódnak, és egy idő múlva az egész számítás könnyen felborítják. Ez áll — mint láttuk — mind az első világháború előtti kelet-közép-európai nagyhatalmi, mind pedig a fordulat után azt felváltó kisállami koncepcióra. S ez az a pont, ahol vizsgálatunkat ezúttal — egyelőre — lezárjuk”.

A kötet utolsó írása Hanák Gábor Kosáry Domokossal készített interjúja. Nem egyszerűen életrajzot és pályaképet ad ez az interjú.

Kosáry részletesen szól fontos tudományos és tudománypolitikai kérdésekről is, mint az ötvenes évek magyar történetírása, az összehasonlító történeti szemlélet fontossága a magyar történelem kutatásában, a művelődéstörténeti kutatások tanulságai. Jelenkor-történetészek számára is igen tanulságos az a fejtegetés, amelyet Kosáry 1956 kapcsán mond el. Véleménye szerint 1956 előtt Magyarországon két tendencia bontakozott ki. Az egyik „mindazt, ami rossz történt, arra próbálta felhasználni, hogy visszaállítson egy régi társadalmat, egy régi eszményrendszert. Érvelésüket támogatni látszott egy csomó értelmetlen, kegyetlen dolog, ami ezekben az években végbement”. Ez volt az, ami ellenforradalmi jellegű volt, s ezt ő maga is helytelenítette. „Volt egy másik tendencia is, amely arra irányult, hogy ezt az újat megtisztítsa a hibáktól, amelyek súlyossá tették állapotát. Ez főleg a baloldaltól indult. Én ezekkel értettem egyet, nem mintha azt hittem volna, hogy ez könnyű dolog, vagy egyszerűen megoldható, hanem azért, mert ezt tartottam történelmileg helyesnek, és azért mert úgy gondoltam, hogy ez minden nehézség ellenére végül is valahogy rentábilis, történelmileg kifizetődő. Volt, aki aztán szememre vetette, hogy ha egyszer egy forradalmi változás itt végbement, akkor mindaz, ami azt módosítani akarja, szükségképpen mind maradéktalanul ellenforradalom. Én ezzel semmiképpen

sem értek egyet! A történelem megmutatta, hogy voltak nagy forradalmi előreugrások, amelyek után visszaesések, megtorpanások következtek, és ezeket újabb forradalmakkal kellett kiigazítani. Talán elég a francia forradalmak sorozatára gondolni. És nincs arra történelmi bizonyítékunk, hogy ez csak a polgári forradalmaknál képzelhető el.”

Egy ilyen rövid ismertetésben természetesen lehetetlen a kötet valamennyi megállapítását elemezni vagy továbbgondolni. Olyan gazdag elméleti és ténybeli ismeretanyagot hordoz ez a tanulmánygyűjtemény, hogy megismerése minden egyes olvasónak, szakmán kívülieknek és belülieknek egyaránt csak hasznára válhat. Összegzésként csak annyit: Reméljük, hogy minél előbb kezünkbe vehetjük a „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába” újabb kötetét, „A Görgey-kérdés és története” új, a jelenkorig terjedő feldolgozását, s azokat a tanulmányokat is, amelyek e kötetből ki-maradtak. Addig is mindenkinek figyelmébe ajánljuk e kötet befejező sorait: „A múltat vállalni emberséggel, felnőtt nemzetként, szorongató öncsonkítás nélkül, egészben, úgy, ahogy végbement, nem a gyengeség, hanem az erő jele, és egyben forrása is”.

Hermann Róbert

KRÓNIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

SZENT ISTVÁN ÉS KORA

Tudományos ülésszak Budapesten, 1988. június 21–22.

Szent István halálának 950. évfordulója alkalmából az MTA Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Püspöki Kar rendezett kétnapos tudományos konferenciát. Az összehasonlítás magától adódik a legutóbbi Szent István évvel, 1938-cal. Akkor a tudomány egy háromkötetes emlékkönyvet tett le az asztalra, a tanulmányok széles tematikai gazdagságával és összességében — bár nem kivétel nélkül — igen magas színvonalával. A magyar történelemmel, közelebről az istváni művel és annak tanulásaival való szembesülésre a társadalomnak és a politikai vezetésnek a különböző okokból fenyegető válságok miatt akkor is, most is szüksége volt. A tudományos kutatásnak akkor azonban egy hosszabb időszak — én éppen a hazai középkorkutatás szempontjából kiemelkedő és páratlan évtizedek — eredményeit volt alkalma összegezni, míg ma az előadások egy részénél az előtanulmányok érezhető hiánya, töredékes volta keltett jogos hiányérzetet.

Az első napon az István-kori államra vonatkozó általánosabb igényű előadások hangzottak el, délelőtt *Dankó László* kalocsai érsek, a katolikus Egyháztörténeti Bizottság elnöke, délután *Szűcs Jenő*, az MTA Történettudományi Intézet főosztályvezetőjének elnöklésével.

Berend T. Iván megnyitó előadásában az istváni teljesítményhez való viszonyulás változatait vette számba a magyar történelem során. Hangsúlyozta, hogy történelmünk majdnem minden kritikus korszakában felmerült az igény István személyének és korának értékelésére, s „uralkodásában minden utána következő nemzedék és korszak megtalálta a számára kiindulást jelentő teljesítményt vagy szellemiséget, a számára fontos hivatkozást vagy elutasítást”. Kitért ennek a több évszázados folyamatnak néhány dokumentumára az első legendáktól a Kálmán-

király korabeli Hartvik-legendán, Werbőczin, Heltai Gáspáron, Szigligeti Edén Jókai Móron, Szekfű Gyulán és a Rákosi-korszak publicistáin át a mai tudományos megközelítés árnyaltabb, kiegyensúlyozottabb monográfiáig és szintéziséig. Nagy teret szentelt a mindenkori értelmezés pozitív jellege a bemutatásának, így többször is utalva Szekfű Gyula 1938-as a magyar turánizmus és a náci újpogányság ellen írott esszéjére. Az 1950-es évek hazai történetírásának meghamisított István-képe után uralkodásában ma ismét Magyarország legitim elődjét látjuk, s az Európába való beilleszkedést, a keresztény feudális államrend megteremtését jelentőségének megfelelően értékeljük.

Győrffy György Szent István történeti kutatásunkban címmel tartotta meg előadását. A témára vonatkozó történeti kutatás jelenlegi állását úgy értékelte, hogy az „1938. évhez képest nincs okunk az elégedetlenségre” — finoman utalva saját terjedelmes István-monográfiájára és a tízkötetes Magyarország története Árpád-kori részére. Igaz, az 1930-as évekéhez hasonló teljesítményre azóta sem volt képes a magyar történetkutatás (Szt. István Emlékkönyv, az Árpád-kori elbeszélő források kritikai kiadása, a Gombos Albin által összegyűjtött s a magyarokra vonatkozó Árpád-kori hazai és külföldi források közel teljes gyűjteményének megjelentetése stb.). Az 1950-es éveket korszakunk tekintetében is a dogmatizmus színvonalcsökkentése jellemezte, amikor „a marxista terminológia használata és a tekintélyekre való hivatkozás fontosabb volt, mint a kutatandó lényeg”. Lederer Emma és Elekes Lajos vonatkozó munkáit is ellentmondásosnak tartja. Ugyanakkor kiemeli, hogy a háború előtti évtizedek kutatásainak hungarocentrikus és a gazdasági-társadalmi szempontokat sokszor mellőző szemléletéhez képest jelentős előrelépés történt. Számos kutató életművét említette meg tisztelettel (Moravcsik Gyula, Szentpétery Imre,

Kumorovitz L. Bernát, Radó Polikárp, Kniewald Károly stb.), ám a hallgatóközönség joggal hiányolta — többek között — Tóth Zoltán, vagy az alapvető jelentőségű társadalomtörténeti monográfia szerzője, Bolla Ilona nevének említését. Az előadó a továbbiakban hangsúlyozta az Európaóhoz való felzárkózás problémaköréhez kapcsolódva, hogy a szomszéd népek középkori fejlődése a magyar állam születéséhez — amit addig inkább csak István művének tekintettek — hasonló módon, többé-kevésbé párhuzamosan alakult Kelet és Nyugat határmezsgyéjén. „Ez az összehasonlítás teszi lehetővé, hogy meglásuk, mi az, amit Szent István művében az ezredforduló Kelet—Közép-Európájának gazdasági és társadalmi fejlődése diktált és mi az, amit benne maga a király alkotott.” Végül az István-kori történelem egyes részproblémáira tért ki, így az ostiai püspök 1009. évi magyarországi látogatásának jelentőségére, az István által kiállított, vitatott hitelességű oklevelek néhány kérdésére, Bonipert és Leodvin püspökök személyére.

Székelly György Kortárs királyok és Szent István a változó világhatalmi elképzelések ütközésében című előadásában a magyar államalapítás nemzetközi hátterének politikatörténet-centrikus áttekintésére vállalkozott. Több szálon követte nyomon a bizánci és német-római birodalmi törekvések alakulását, a közép- és kelet-európai államok létrejöttét (cseh, lengyel, bolgár), de látóköréből az északi régiók fejleményei sem maradtak ki.

Szűcs Jenő, egy korábbi tanulmányát tovább fejlesztve, Szent István Intelmeiről tartott előadást. Az előadók közül elsőként ő érintette a később sokszor felvetődő kérdést: mennyiben önállóak és mennyiben átvételek az István-kori államszervezés eredményei. Utalt az Intelmek Karoling-kori hagyományaira, az akkor íródott ún. királytűkrökre. Az uralkodás teokratikus jellegű indoklása, annak elvi korlátozása a IX. századba vezet, míg a királyi tanács hangsúlyos szerepe a X. századi politika-elméletre utal. Az ugyancsak csirájában megmutakozó organikus államelméleti kezdemények, az előadó által hangsúlyozott „honestum” és „utilitas” (etikai-politikai megközelítés) kettőssége jól mutatja az Intelmek lényegi önállóságát a számos, részben mintául szolgáló királytűkör között, s igazolja, hogy az Intelmekben egy európai színvonalú államelméleti traktátust tisztelhetünk.

Kristó Gyula történetírásunk egyik legkritikusabb kérdésével, a vármegyék és a vármegyrendszer kialakulásával foglalkozott. Abból indult ki, hogy 997-ben, Koppány legyőzése idején még nem lehettek vármegyék, míg a veszprémi alapítólevél idején már feltűnnek. Felhívta a figyelmet a vármegyék és várispánságok létének kettősségére, s hangsúlyozta, hogy a 70 körüli XI. századi vár-

megyeszám nemcsak a terminus későbbi értelmében vett megyéket foglalja magában. Az egyházi és világi igazgatás kölcsönhatására Veszprém, Baranya, Csanád megyéket hozta példának. Végül utalt a megjelenés alatt álló könyvében megtalálható további bizonyítóanyagokra.

A délelőtti utolsó előadójaként *Püspöki Nagy Péterre* István egyházszervezetének kifejtése maradt. Foglalkozott az egyházmegyealapítás kánonjogi gyakorlatával, az 1000. év előtti magyarországi térítések emlékényagával, s végeredményében az 1000. év előtti hazai egyházszervezést próbálta valószínűsíteni.

A délutáni előadók közül elsőnek *Makk Ferenc* tartott előadást a Szent István-kori Magyarország keleti szomszédairól. Részletesen tárgyalta a magyar—bizánci viszony alakulását, kitért a Keán elleni hadjárat problémájára, s végül az Ajtony elleni hadjárat datálására.

Gerics József a Korai államelmélet érvényesülése István korában című előadásában foglalkozott a törvények, Intelmek több helyének értelmezésével (mostani császárok, egytörvényű ország), azok államelméleti hátterével. Kritikai megjegyzéseket fűzött a Győrffy által képviselt félszabad-terminushoz és a vármegyék kialakulásáról felállított elméletéhez. Az előadó, akinek már korábban is számos Pszeudo-Isidorus-i hely azonosítása köszönhető, újabb nagy horderejű párhuzamokra mutatott rá. Felhívta a figyelmet az alapított püspökségek tízes számára, ennek kánonjogi alapozású mintájára, valamint az említett jogi gyűjteményben szintén előforduló Constitutum Constantini feltételezhető hatására az ország egy szentnek (itt Mária) való felajánlásában.

Váczy Péter, aki a már említett Emlékkönyvnek is szerzője volt, a koronának a paláston kivehető formájával foglalkozott, illetve a ma is meglévő, ún. szent korona igazgyöngyökből készült füzérének kormegjelölő szerepére tett érdekes megjegyzéseket.

Kállay István Fehérvár első címere kapcsán Fehérvár középkori jelentőségéről, a város ki-
váltságainak rekonstruálható köréről szolt.

Gedai István első királyunk pénzei és az állam gazdasági élete közti kapcsolatot tekintette át, felsorolva a régészeti emlékek tanulságait, a pénzverés és gazdaságszervezés összefüggéseit.

Vajay Szabolcs a XI. századi Európa három kortárs és egyaránt jelentős személyiségét (István, Nagy Sancho, Odilo, clunyi apát) állította egymás mellé, érdekes eszmetörténeti és politikatörténeti következtetéseket vonva le az életrajzok adataiból.

A következő napon *Szekely György* akadémikus elnöketével művészettörténeti és egyháztörténeti témákról hangzottak el előadások.

Tóth Melinda az István kori művészetről szólva utalt arra, hogy a korról kapcsolatba hozható művészeti emlékanagy az elmúlt évtizedekben érezhetően megcsappant. Ez főleg a faragott kőplasztikára vonatkozik (így például az arácsi követ ma XII. századnak tartjuk, vagy a palmettás kőfaragványokat a XI. század 2. feléből származtatjuk). A művészettörténeti összehasonlítás eredménye egybeesés az esztétörténeti tanulságokkal: a magyar művészetet a XI. században bizonyos különállás jellemezte Közép-Európában, jól megkülönböztethetően a Német-római birodalomhoz sokkal erősebben kötődő cseh és lengyel emlékanagytól.

Kovács Éva István palástjáról tartott előadást. A szövet restaurálása és alapos megvizsgálása közben derült ki, hogy eddig az ábrázolások és a feliratok egy részét pontatlanul értelmeztük. A most már pontosan rekonstruált ikonográfiai program Krisztus megdicsőülése és dicséretének magyarítható. Kétségbe vonta, hogy a Gizella és István közötti fiatal férfi Imre volna, mivel több ifjút ábrázoló medalion is előkerült.

Nováki Gyula a IX—XI. századi várépítésről tartott régészeti szempontú áttekintést. A leletek alapján igen nehéz elkülöníteni az István előtti és utáni várakat, de a XI—XII. században elhagyott nemzeti várak kutatása sem jár kisebb nehézséggel. A vármerveik központok közül eddig húszat azonosítottak, tizenkettőt feldolgoztak. Ezek jellegzetessége, hogy jól védhető, alacsony dombokra épültek, viszonylag nagy területűek 10—13 hektárral, sáncok magassága pedig 10—12 méter. Ezután ismertette az egyes erősségek adatait (Szolnok, Aba, Borsod, Hont, Doboka stb.). Végül a nemzeti várak közül tért ki néhány ásatásra.

Dobszay László az MTA Zenetudományi Intézetében folyó sokéves kutatómunka eredményeképpen tudta a középkori magyar liturgiának eddigi legalaposabb és legjobban alátámasztott vázlatát nyújtani (és egyúttal bemutatni az Intézet legújabb, az előadáshoz bizonyítóanyagot szolgáló kiadványát). A XIV—XV. századi liturgikus anyag alapján elkülönítette az ország három eltérő liturgikus régióját. Megállapította, hogy a magyar liturgia elterjedésének határai egybeesnek a középkori országhatárral, s lényeges vonatkozásokban egységet mutatnak. Ilyen a környező országokban nem alakult ki, így ez nálunk nem lehetett spontán fejlődés eredménye, hanem az István kori állam- és egyházszervezés tudatossága bizonyítékának tekinthető.

Bogyay Tamás István és Adalbert viszonyáról szólt, meggyőzően interpretálva a legendák vitatott sorait. *Pirigyí István* a bizánci szerzeteskereszténység magyarországi helyzetéről, *Hervey Ferenc* a korabeli magyarországi monostorokról, *Szilárdfy Zoltán* a király ikonográfiájáról tartott előadást.

A délutáni ülészakon *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének mb. igazgatója elnökölt.

Kraiovánszky Alán István fehérvári eltemetésének körülményeiről tartott újszerű előadást saját régészeti kutatásai alapján.

Ezután *Szekély Ferenc* olvasta fel a romániai falupusztítási terv elleni tiltakozást a Magyar Történelmi Társulat nevében, amivel a konferencián megjelentek egyetértésüket fejezték ki.

Ezt követően az ülészak *Szántó Konrád* előadásával folytatódott a Szent Jobb magyarországi tiszteletéről.

Vizkelety András az István-prédikációk példaképekötését és érvelését elemezte. Három, a domonkosokhoz kapcsolható gyűjteményt mutatott be, amelyek közül az egyik, egy Heiligenkreuzban őrzött kézirat eddig teljesen ismeretlen volt a hazai kutatás számára. Elemzése egyúttal a hazai középkori értelmiségképzés gyakorlatába is betekintést nyújtottak.

Klanóczay Gábor István középkori legendáit esztétörténeti és vallástörténeti kontextusban vizsgálta, keresve helyüket az európai legenda-irodalomban. A kultúrtörténeti párhuzamok bemutatásában a hangsúly a szent- király kultuszokra esett, amelyek eredetileg a kormányzás és a keresztény életideál közti ellentétet igyekeztek áthidalni. Ilyen ellentét az István-legendákban már nem található, a király szentsége világi funkciójából következik.

Török József a középkori magyar liturgia István-tiszteletéről, *Ladányi Sándor* István alakjáról a protestáns egyházi kultúrában, *Holl Béla* az egyházi énekek István-tiszteletéről, *Lukácsy Sándor* a barokk kori prédikációk Istvánjáról szólt. Végezetül *Kovács József* a Szent István-i állameszméről és a szentkorona-tanról, *Gergely Jenő* az 1938-as Szent István-évről tartotta meg előadását. Az ülészak *Glatz Ferenc* értékelő zárásával ért véget.

A konferencia előadásait hallgatva jogos a hiányérzetünk, hogy egyetlen hadtörténelmi előadás sem hangzott el, noha az államalapítás megértéséhez e disziplina eddig is már igen nagy mértékben járult hozzá. (Nem véletlen, hogy 1938-ban Gombos Albin az 1030. évi magyar-német háborúról külön tanulmányt írt.) Reméljük, hogy az emlékév további konferenciáin és kiadványaiban még pótolható ez a hiányosság.

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1986. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom

II. RÉSZ

19. század

601. *Andics, H.*: Das österreichische Jahrhundert. Die Donaumonarchie 1804—1918. (Wien, Kremayr [und] Scheriau, (1986.) 638 p. 28 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 605—629. p. Névmutató.
602. *Mickun, N.*: Tragikomédia Bayonneban. (Aranjuez-i felkelés. 1808.) — TSz, 1986. 2. sz. 277—282. p.
603. *Farkas Gyöngyi*: A budai polgárok önkéntes felajánlása a franciák elleni háborúhoz. — HK, 1986. 1. sz. 174—181. p.
604. Bourgoigne strázsamester emlékezései Napóleon oroszországi hadjáratáról. (Mémoires. Ford. Hap Béla.) Bp. Európa K. 1986. 341 p.
(Emlékezések.)
605. *Hrisztoforosz, A.*: Magyarok az 1821—28-as görög forradalomban és nemzeti felszabadító háborúban. — Ország-Világ, 1986. 19. sz. 18. p.
606. Erdély története. 3. köt. 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Bp. Akadémiai K. 1986. 1193—1954. p. 102 t. 4 térc. Illusztr.
Bibliogr. 1782—1829. p.
Írták: Köpeczi Béla, Miskolczy Ambros, Szász Zoltán.
607. *Bényei Miklós*: A Ludovika Katonai Akadémia kérdése a reformkori országgyűléseken. — HK, 1986. 2. sz. 300—311. p.
608. *Várady Géza*: Utak és útkeresők. A negyvennyolcas forradalom évfordulóján. — Népszabadság, 1986. 63. sz. 7. p.
609. *Szabad György*: Sorsfordítók felelőssége. — Magyar Nemzet, 1986. 63. sz. 1. p.
610. *Barczy Zoltán—Somogyi Győző*: A szabadságharc hadserege. 1848—49 katonai szervezete, egyenruhái és fegyverzete.
Előszó: Katona Tamás [Bp.] Corvina K. (1986.) 247 p. Illusztr.
611. *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. (Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc. Bp. Gondolat, 1986.) 209—463. p.
612. *Klapka György*: Emlékeimből. (Szöveget gond., az eredeti iratokkal egybevet., kieg., a bev. tanulmányt és jegyz. írta: Katona Tamás.) Bp. Szépirod. K. (1986.) 637 p. 16 t.
613. *Hunfalvy Pál*: Napló 1848—1849. (Bev. jegyz. Urbán Aladár. Bp.) Szépirodalmi K. 1986. 444 p. Illusztr.
(Magyar ritkaságok.)
614. *Gosztonyi Péter*: Az 1848—49-es szabadságharc honvédsége. (Gesta Hungarorum. 2. köt. Zürich, SMIKK, 1985.) 236—285. p.
615. *Kostya Sándor*: Ósi földünk ösvényein. Az 1848-as „vörössipkás honvédek” emlékére. — Krónika (Toronto), 1984. 3. sz. 12—13. sz.
616. *Katona Tamás*: Az aradi szemtanúk. — Krónika (Toronto), 1983. 10. sz. 6—8. p.
617. *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. Magvető K. (1986.) 842 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 753—808. p.
618. *Szilágyi Ferenc*: Vive la République! — Vivent les Hongrois! 1848. március 15-én Párizsban. — Magyar Nemzet, 1986. 63. sz. 4. p.
619. *Chownitz, J.*: Egy szemtanú Pest legpirosabb pünkösdjéről. (A pesti Károlylaktanyában 1848. június 11-én kirobant ösztetűzésről.) [Közz. bev. és ford.] S. Lengyel Márta. — Új Tükör, 1986. 24. sz. 20—21. p.
620. *Urbán Aladár*: Sztankó Soma tervezete

- az 1848-as honvédség felállítására. — HK, 1986. 3. sz. 525—540. p.
621. *Insztitőrész* Zsigmond: A pákozdi példa — örökségünk. — Közalkalmazott, 1986. szeptember, 1., 3. p.
622. *Urbán Aladár*: Pákozdi és az újkor hadtörténete. — Magyar Nemzet, 1986. 228. sz. 9. p.
623. *Gy[ő]ri L[ászló]*: A pákozdi csata. — N, 1986. 39. sz. 11. p.
624. *Hermann Róbert*: Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában. Perczel Mór tábornok eltűnt levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz. — HK, 1986. 2. sz. 313—326. p.
625. *Gy[ő]ri L[ászló]*: A tavaszi hadjárat. — N, 1986. 13. sz. 10. p.
626. *Falussy József*: Kísérlet az orosz főerő előnyomulásának feltartóztatására, 1849 júliusában. — (Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 1986.) 123—137. p.
627. *Hajdu D. Dénes*: A szabadságharc utolsó székelyföldi csatája. (A Nyerges-tetői ütközet, 1849. július 31—augusztus 1.) — Magyar Nemzet, 1986. 149. sz. 6. p.
628. *Miklós cár* szárnysegédje az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetről. — Alföld, 1986. 12. sz. 80—86. p.
629. *Kósa Csaba*: A hetedik hét. Arad vértanúja. (Gróf Leiningen-Westerburg Károly.) — Magyar Ifjúság, 1986. 40. sz. 26—27. p.
630. *Pethő Gábor*: Arad, 1849. október 6. — Népfőnt, 1986. 10. sz. 11—14. p.
631. *Ordas Iván*: Egy esős októberi nap. (1849. október 6.) — Magyar Hírek, 1986. 19. sz. 11—13. p.
632. *Kovássy Zoltán*: 1848—1849 Borsodban. — ÉT, 1986. 11. sz. 331. p.
633. *Vörös Károly*: Egy gömöri nemzetőr két hete 1848 decemberében. (Alexy Lajos naplója.) (Borsodi levéltári évkönyv, Miskolc, 1985.) 727—746. p.
634. *Hunyai Sándor*: Adatok az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc endródi történetéhez. — Békési Élet, 1986. 2. sz. 190—202. p.
635. *Kovássy Zoltán*: A Lenkey-huszárok emléke. „Viskről Huszton, Szatmáron... Sarkadon, Gyulán, Orosházán át Szegedre.” — Békés megyei Népújság, 1986. 63. sz. 4. p.
636. 1848. Vas megye eseményeiből. *Ordas István*: Koltai Vidos József nemzetőrparancsnok. — *Szabó József*: Egy plébános emlékirataiból. — Honismeret, 1986. 2. sz. 13—20. p.
637. *Berényi Zsuzsanna Ágnes*: A szabadságharc csángó hőseinek emléke. (Tömösi szoros, 1848. december 23.) — Magyar Nemzet, 1986. 157. sz. 14. p.
638. *Bona Gábor*: Örmények az 1848—1849-es magyar szabadságharcban. — Szovjet Irodalom, 1986. 9. sz. 132—135. p.
639. *László Imre*: Szeptember 29-i köszöntő. (Flór Ferenc, Kossuth Zsuzsanna és a honvédegeszségügy.) — Honvédorvos, 1986. 3. sz. 165—168. p.
640. *Csendes László*: A földrajz és térképészet oktatása az első magyar hadi főtanodában. — Ho, 1986. 5. sz. 85—89. p.
641. *Mészáros Gyula*: Erdészek az 1848—49-es szabadságharc törzisztiztjei között. — Erdőgazdaság és Faipar, 1986. 8—9. sz. 29—30. p.
642. *Gergely Ernő*: Bányamunkások az 1848—1849-es forradalomban és szabadságharcban. (A magyarországi bányász-társadalom története 1867-ig. Bp. Műszaki K. 1986.) 284—296. p.
643. *Szombathy Viktor*: Hölgyek, szakácsnők, színészek Buda ostromában, 1849. — Magyar Nemzet, 1986. 111. sz. 4. p.
644. Történelmi márciusok. Forradalmár testvérek 1848-ból és 1919-ből. — MHSZ Élet, 1986. 6. sz. 2—3. p.
645. *Gergely András*: Bécsi holland követjelentés az 1848-as forradalomról. (Hollandból magyarra... Bp. Holland Királyság Budapesti Nagykövetsége, 1986.) 149—168. p.
646. *Kováts, Stefan*: Die Revolution 1848/49 in Ungarn in bezug auf Österreich. Der Kampf der Liberalen um die Neugestaltung Ungarn. Dissertation. Innsbruck, 1985. 538 p.
Bibliogr. 527—538. p.
Az innsbrucki egyetemre benyújtott doktori disszertáció kézirat.
647. Documente privind istoria militară a poporului roman, ianuarie 1848—decembrie 1856. Vol. int. de C. Cazanișteanu, M. Georgescu, D. N. Rusu. [Ed.] Centrul de Studii si Cercetari de Istorie si Teorie Militara. Bucuresti, Ed. Militara, 1986. LXIX, 314 p.
Bibliogr. a lăbjegyzetekben. Tárgymutató.
648. *Fehér Béla*: Van történelmi alapja a szibériai Petőfi-legendának. — Magyar Nemzet, 1986. 212. sz. 4. p.
649. *Pásztor Emil*: Szibériai Petőfi-legendák és segesvári tények. — Magyar Nemzet, 1986. 240. sz. 14. p.
650. *Kovássy Zoltán*: Wysocki tábornok sorsa. — Magyar Nemzet, 1986. 277. sz. 4. p.
651. *Alföldy-Boruss Dezső*: Desseffy Dénes felső-magyarországi szervezkedés-tervezete 1859-ből. — HK, 1986. 4. sz. 751—757. p.
652. *Lukács Lajos*: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei, 1860—1867. Bp. Akad. K. 1986. 461 p. 8 t. Illusztr.
Bibliogr. a lăbjegyzetekben. Hely- és névmutatóval.
653. *Tar Ferenc*: Lincoln magyar tábornoka.

- (Asbóth Sándor.) — Múzsák, 1986. 4. sz. 18—19. p.
654. *Bencze* László: Königrätz tanulságai. — *Ho*, 1986. 7. sz. 83—89. p.
655. *Misev*, R.: Az Osztrák—Magyar Monarchia és a bolgár újraegyesítés 1885-ben. — *Isztoriceszki Pregled*, 1985. 5. sz. 52—66. p.
656. *Lalkov*, M.: Az osztrák—magyar diplomácia és az 1885. évi szerb—bolgár háború. — *Voенно Isztoriceszki Szbornik*, 1985. 4. sz. 128—142. p.
657. *Misev*, R.: Bolgár—osztrák—magyar kapcsolatok (1879—1900.) — *Voенно Isztoriceszki Szbornik*, 1985. 1. sz. 61—83. p.
- 1900—1918
658. *Vego*, M.: Az osztrák—magyar flotta földközi-tengeri bevetésének terve háború esetén, 1900-ban. — *Marine, Gestern und Heute*, 1985. 1. sz. 18—25. p.
659. *Parádi* József: A polgári magyar állam első határőrizeti szakszerve. A Magyar Királyi Határrendőrség 1906—1914. — *HK*, 1986. 3. sz. 541—570. p.
660. *Haraszi* Endre: 75 éve volt Bosznia-Hercegovina osztrák—magyar annexiója. — *Krónika* (Toronto), 1983. 9. sz. 4—7. p.
661. *Gonda* András: Az első világháború politikai előkészítése. — *Akadémiai Közlemények*, 128. sz. 1986. 37—69. p.
662. *Szabó* László: A Monarchia a világháborúban. — *ÉT*, 1986. 17. sz. 522—524. p.
663. *Robbins*, K.: The first world war. Oxford—New York, Oxford Univ. Press, (1985.) 186 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 165—178. p. Tárgymutató.
664. *Brusilov*, A. A.: A cár árnyékában. (Moi voszpominanija. Ford. S. Nyíró József.) Bp. Zrínyi K. 1986. 260 p.
Ism. Szilas István. — *Népszabadság*, 1987. 130. sz. 7. p.
665. *Wegrzy w twierdzy przemyskiej w latach 1914—1915*. Warszawa—Przemysl, Wegierski Institut Kultury, 1985. 166 p.
Ism. Zachar József. — *HK*, 1986. 3. sz. 613—614. p.
666. *Iorga*, N.: Vointa obstii romanesti. (Ed. Centrul de Studii si Cercetari de Istorie si Teorie Militara.) Bucuresti, Ed. Militara, 1983. 187 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 182—[188.] p.
667. *Szabó* László: Piave, 1918. (Bp.) Kossuth K. 1986. 237 p. Illusztr.
668. *Merényi* László: Amiens, 1918. (Bp.) Móra, (1986.) 204 p. Illusztr.
Bibliogr. 203—[205.] p.
(Csaták.)
669. *Simpson*, C.: A Lusitania elsüllyesztése. (Lusitania.) [2. kiad.] (Ford. Rubin Péter.) Bp. Arkádia, 1986. 341 p. 6 t.
670. *Csonkaréti* Károly: A Zenta cirkálóval kezdődött. (Bánfalvy Ákos rajzaival. Bp.) Móra K., (1986.) [79] p. Illusztr.
671. *Csonkaréti* Károly: Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. (1915. május 23—1915. december 31.) — *HK*, 1986. 3. sz. 439—484. p.
672. *Sárhidai* Gyula: Kiegészítések Csonkaréti Károly: Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban c. tanulmányához. — *HK*, 1986. 2. sz. 339—343. p.
673. *Kopeczky* Győző: Hozzászólás Csonkaréti Károly „Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban” c. tanulmányához, valamint Sárhidai Gyula kiegészítéséhez. — *HK*, 1986. 4. sz. 758 | 765. p.
674. *Csonkaréti* Károly: Válasz Sárhidai Gyulának. — *HK*, 1986. 2. sz. 343—346. p.
675. *Mayer*, H. F.—*Winkler*, D.: Als die Adria österreichisch war. Österreich—Ungarns Seemacht. (Verl. der Österreichischen Staatsdruckerei. Wien,) Edition S, (1986.) 223 p. Illusztr.
Bibliogr. 222—223. p.
676. *O Connor*, M.: Air aces of the Austro-Hungarian Empire, 1914—1918. (Publ. by) Champlin Fighter Museum Press. Falcon Field, (1986.) 336 p. Illusztr.
Bibliogr. 334. p. Névmutató.
677. *Kövendy* Károly: A 82. Székely Hadosztály. — *Krónika* (Toronto), 1981. 5. sz. 13—15. p.
678. *Stern* Dezső: Nehéz utakon. (Trudnúi dorogami. Ford. Hangay Sándor. Bp.) Kossuth K.—Kárpáti K. 1986. 246 p.
Visszaemlékezések az 1914—21-es évekre.
679. *Borbély* József: Hadifoglyok 1915—1923. (Magyarországi hadifogolytáborok.) — *Mo*, 1986. 51—52. sz. 38—39. p.
680. Postai cenzúra Magyarországon. 1/B. *Gazda* István: Katonai és hadifogoly levelezés cenzúrája az első világháború végéig. — *Philatelia*, 1986. 1. sz. 1—10. p.
681. *Markovits* Rodion: Szibériai garnizon. Kollektív riportregény. [2. kiad.] (Sajtó alá rend. és az utószót írta Végh Oszkár-né.) [Bp.] Ifj. Lap- és Könyvk. 1986. 457 p.
682. *Kuncz* Aladár: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából. Bratislava—Bp., Madách—Szépirod. K. 1986. 659 p. 35 t. ill.

**Az 1918—1919. évi
forradalmi események
és a Magyar Tanácsköztársaság
hadtörténelme**

683. *Romsics Ignác*: Magyarország az első világháború után. Köztársaság és proletárdiktatúra. — *ÉT*, 1986. 19. sz. 596—598. p.
684. *Györkei Jenő*: A magyar történelem fényes napja. (1919. március 21.) — *N*, 1986. 12. sz. 3. p.
685. *Botos János*: Új rendet a világra! (Magyar Tanácsköztársaság.) — *Magyar Rendőr*, 1986. 12. sz. 8—9. p.
686. *Leonhard, Wolfgang*: Völker hört die Signale. Die Anfänge des Weltkommunismus, 1919—1924. (München,) Bertelsmann, (1981.) 414 p. 6 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 392—407. p. Tárgymutató.
Magyar Tanácsköztársaság. 102—112. p.
687. *Gergely Jenő*: A Magyarországi Tanácsköztársaság — 1919. — *Propagandista*, 1986. 2. sz. 73—82. p.
688. *Gy[őri] L[ászló]*: Pélldás hadseregszervezés. (1919.) — *N*, 1986. 17. sz. 11. p.
689. *Gy[őri] L[ászló]*: Az északi hadjárat. — *N*, 1986. 22. sz. 10. p.
690. *Gosztonyi Péter*: A magyar Vörös Hadsereg összeomlása (1919). — Szivárvány (Chicago), 1986. 19. sz. 92—98. p.
691. *Ormos Mária*: A Tanácsköztársaság külpolitikája. — *Magyar Hírlap*, 1986. 68. sz. 13. p.
692. *Nagy Zsuzsa, L.*: A külpolitika dilemmái 1919-ben. A nemzetközi erőviszonyok. — *Alföld*, 1986. 7. sz. 55—66. p.
693. *Péter János*: A Magyar Tanácsköztársaság és a béketárgyalások. — *Új Tükör*, 1986. 8. sz. 15. p.
694. *Nagy Zsuzsa, L.*: Kun Béla és a Tanácsköztársaság külpolitikája. — *Magyar Nemzet*, 1986. 38. sz. 4. p.
695. *Fogarassy László*: Adalékok a székely hadosztály és az erdélyi kérdés történetéhez. (1918—1919.) (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XLI. Magyar történeti tanulmányok XIX. Debrecen, 1986.) 59—93. p.
696. *Fogarassy László*: A magyar—dél-szláv kapcsolatok katonai története 1918—1921. (Baranyai Helytörténetírás 1985—1986. Pécs, 1986.) 537—574. p.
697. *Végh Gábor*: Kun Béla és Ukrajna. (Ukrán—magyar kapcsolatok 1918—1921 között. Kun Béla részvétele 1921-ben a Vrangel elleni hadműveletekben.) — *Magyar Nemzet*, 1986. 71. sz. 7. p.
698. Román internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért. Dokumentumok, visszaemlékezések. (In sprijinul Repub-

- licii Ungare a aturilor. 1919. Vál., előszó és jegyz. Kővágó László. Ford. Lipcsey Ildikó.) [Kiad. a] (MSZMP KB Párttört. Int. Bp.) Kossuth K. 1986. 105 p.
699. *Iancu, G.*: Contributia Consiliului Dirigent la consolidarea statului national roman (1918—1920). Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1985. 315 p. 8 t.
Bibliogr. a lábjegyzetekben. Névmutató.
700. *Radev, Sz.*: Az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság és az 1923. évi bolgár antifasiszta felkelés közös jellemzői. — *Voenno Isztoriceszki Szbornik*, 1985. 3. sz. 130—145. p.
701. *Mezei György, R.*: Forradalom Magyarországon — ahogy Romanelli alezredes látta. — *Magyar Ifjúság*, 1986. 12. sz. 28—30. p.
702. *Szita Szabolcs*: A Vörös Hadsereg és harcossai emléke Sopronban. — *Soproni Szemle*, 1986. 4. sz. 350—354. p.
703. *Rác Erzsébet*: Magyar Köztársaság. Egy szentánú emlékei. — *Új Tükör*, 1986. 6. sz. 9. p.

**A két világháború közötti
időszak hadtörténelme**

704. *Romsics Ignác*: Magyarország, 1919—1941. Drágán megfizetett évtizedek. — *ÉT*, 1986. 21. sz. 650—652. p.
705. *Dombrády Loránd*: Horthy Miklós „a legfelső hadúr” (A Horthy-rendszer értékeléséhez.) — *Társadalmi Szemle*, 1986. 12. sz. 43—54. p.
706. Az ellenforradalmi rendszer történetéhez. — *Kritika*, 1986. 8. sz. 22—33. p.
707. *Tilkovszky Lóránt*: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. — *Társadalmi Szemle*, 1986. 10. sz. 73—84. p.
708. *Szabó Ágnes*: A magyar kommunista párt az illegális szorításában. — *Társadalmi Szemle*, 1986. 6. sz. 42—52. p.
709. *Sipos Péter*: A legális munkásmozgalom a Horthy-rendszerben. — *Társadalmi Szemle*, 1986. 7. sz. 49—60. p.
710. *Gergely Jenő*: A „keresztény-nemzeti” ideológia. (1919—1944). — *Társadalmi Szemle*, 1986. 2. sz. 81—93. p.
711. *Szarka László*: Csehszlovákia, 1918—1939. Egy köztársaság megszűlése és halála. — *ÉT*, 1986. 25. sz. 776—778.
712. *Kővágó László*: Jugoszlávia a két háború között. Ingatag egység. — *ÉT*, 1986. 29. sz. 904—906. p.
713. *Bjelajac, M.*: A katonai tényezők és Jugoszlávia területének védelme 1918—1921 között. — *Vojnoistorijski Glasnik*, 1985. 2. sz. 195—228. p.
714. *Szász Zoltán*: Románia a két háború

- között. Földosztással és fehér lovon. — *ÉT*, 1986. 27. sz. 842—845. p.
715. *Ijjas József*: Húsz év a Dunánál. Az osztrák—magyar kapcsolatok történelmi kérdései 1918—1938 között. — *Mozgó Világ*, 1986. 4. sz. 39—48. p.
716. *Kostya Sándor*: Trianon előzményei. Szlovák ellenállás és cseh propaganda. — *Kronika (Toronto)*, 1981. 7—8. sz. 28—30. p.
717. *Gyáni Gábor*: Totális háború és a békeszínálás: Trianon. Egy amerikai tanulmánykötetről. — *Alföld*, 1986. 8. sz. 92—95. p.
718. *Nagy Zsuzsa, L.*: Az 1920. évi magyar békeszerződés. — *Társadalmi Szemle*, 1986. 1. sz. 56—66. p.
719. *Somogyi Erika*: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel—szovjet— orosz háborúban. — *TSz*, 1986. 2. sz. 313—324. p.
720. *Fogarassy László*: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. — *Soproni Szemle*, 1986. 1. sz. 24—46., 2. sz. 118—138., 3. sz. 203—228., 4. sz. 304—323. p.
721. *Nagy Zsuzsa, L.*: Liberális pártmozgalmak 1931—1945. Bp. Akad. K. 1986. 199 p.
Bibliogr. a lábjegyzetekben. Névmutatató.
722. *Ormos Mária*: Háború — forradalom — fasizmus. Az olasz fasizmus kezdetei. — *Jelenkor*, 1986. 3. sz. 260—267. p.
723. *Gallo, M.*: A gyilkosok éjszakája 1934. június 30. (La nuit des longs couteaux. Ford. Barta András.) Bp. Európa K. 1986. 319 p.
724. *Máté István*: Adalékok a magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934—1939 közötti időszakra. (Clio. Fiatal Oktatók Közleményei. 2. Bp. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1986.) 229—295. p.
- Spanyol polgárháború*
725. *Gömöri Endre*: Spanyol polgárháború. — *Mo*, 1986. 1—7. sz. 12. p.
726. *Horváth J. Ferenc*: 50 éve történt. (Spanyol polgárháború.) — *Határőr*, 1986. 25., 26., 28., 30—32. sz. 10. p.
727. *Molnár István*: A spanyol polgárháború. — *MHSZ Élet*, 1986. 11. sz. 12—13., 12. sz. 12., 13. sz. 12., 14. sz. 12—13. p.
728. *B[átovny] G[ábor]*: A spanyol polgárháború. — *N*, 1986. 29. sz. 12. p.
729. *Varga Jenő*: Spanyolország a forradalomban. — (A nemzetközi munkásmozgalmak történetéből. Bp. 1986.) 102—109. p.
730. *Kis Aladár*: A spanyol polgárháború. — *Nagyvilág*, 1986. 7. sz. 949—960. p.
731. *Harsányi Iván*: Hispánia a barikádon. — *Népszabadság*, 1986. 169. sz. 15. p.
732. *A falange. Beszélgetés Harsányi Ivánnal.* [Riporter:] N. S. L. — *Magyar Hírlap*, 1986. 169. sz. mell. 1—2. p.
733. *Harsányi György*: Spanyol nyár, 1936. — *Magyar Ifjúság*, 1986. 34. sz. 4. p.
734. *Ellekes Eva*: Nem törnek át! Spanyol polgárháború 1936—1939. — *Népszava*, 1986. 167. sz. 2—3., 168. sz. 2—3., 169. sz. 6. p.
735. *Bodnárné Takács Erika*: A spanyol polgárháború a korabeli sajtó tükrében. — *Jel — kép*, 1986. 2. sz. 137—147. p.
736. *Heinkelek és Raták. A légierő szerepe a spanyol polgárháborúban.* [Írta:] A. V. — *N*, 1986. 3. sz. 11. p.
737. *Alvarez, S.*: A spanyol hősköltemény tanulságai. — *Béke és Szocializmus*, 1986. 7. sz. 91—97. p.
738. *Furch, B.*: „Legendává lettek!” Az első spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 50. évfordulójára. — *Béke és Szocializmus*, 1986. 10. sz. 132—135. p.
739. *Zalka András*: És mégis: „No pasaran!” A Nemzetközi Brigádok brit önkéntesei emlékművének avatása, London, 1985. október 5. — *HK*, 1986. 2. sz. 368—370. p.
740. *Györkei Jenő*: Legenda, valóság, tragédia. A nemzetközi brigádok történetéből. Bp. Zrínyi K. 1986. 251 p. 16 t. Illusztr.
Bibliogr. a jegyzetekben 219—250. p.
Ism. — *Kacsó Lajos*. — *N*, 1986. 47. sz. 13. p. — *Bodó László*. — *Történelem-tanítás*, 1988. 1. sz. 26—27. p.
741. *Györkei Jenő*: A Franco-lázadás. — *Magyar Nemzet*, 1986. 168. sz. 2. p.
742. *Györkei Jenő*: Madrid határán — 1936. — *Magyar Hírlap*, 1986. 169. sz. mell. 1. p.
743. *Györkei Jenő*: Álltak a vártán. — *N*, 1986. 42. sz. 12. p.
744. *Györkei Jenő*: Önkéntesek a spanyol égbolton. 1936—1939. — *Repülés*, 1986. 10. sz. 8—9. p.
745. *Györkei Jenő*: A spanyolországi nemzetközi brigádok egészségügyi szolgálata. — *HK*, 1986. 4. sz. 740—750. p.
746. *Kacsó Lajos*: Rajk őrmester bajtársai. (Beszélgetés Györkei Jenő alezredessel.) — *ISz*, 1986. 7. sz. 15. p.
747. *Balogh László*: Magyarok — spanyol földön. (Beszélgetés Györkei Jenő hadtörténésszel.) — *Esti Hírlap*, 1986. 165. sz. 4. p.
748. *Györkei Jenő*: Magyarok spanyol földön. — *Magyar Nemzet*, 1986. 245. sz. 4. p.
749. *Györkei Jenő*: Matolestől Huescáig. — *Új Tükör*, 1986. 29. sz. 21. p.
750. *A madridi csoda. Részletek Zalka Máté*

- leveléből. (1936.) — N, 1986. 33. sz. 11. p.
751. Zalka Máté leveléből. 1936. december 27. — Ellenállók, Antifasiszták, 1986. 3. sz. 10. p.
752. Ötven éve, Spanyolországban. [Írta:] Z. T. — Ellenállók, Antifasiszták, 1986. 3. sz. 1—2. p.
753. Botos János: Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságáért. — Magyar Rendőr, 1986. 35. sz. 3. p.
754. No pasaran... nem törnek át... Magyar önkéntesek visszaemlékezései. (Keszöcze Endre, Gyáros László, Zalka Máté.) — Ország Világ, 1986. 44. sz. 8—9. p.
755. Felkai Dénes: A Dunától az Ebróig. [Riporter:] Kacsó Lajos. — N, 1986. 31. sz. 10. p.
756. Felkai Dénes: Nem mutathattunk félelmet. Ötven éve, Spanyolországban. — ÉT, 1986. 44. sz. 1387—1388. p.
757. Figyelem! Itt Madrid beszél. Rónai Mihály András 1937-es írásaiból. — Népszabadság, 1986. 169. sz. 16. p.
758. Jalsovszky Katalin: Levél Vernet-ből. A spanyol polgárháború magyar önkénteseinek üzenete egy franciaországi internálótáborból. — Kritika, 1986. 10. sz. 5—7. p.
759. Guzman, E.: Jaj a legyőzötteknek! (El ano de la victoria.) [Visszaemlékezések.] Bp. Európa K. 1986. 386 p.

A második világháború

760. Harmat Endre: Örök mementó. (1939. szeptember 1.) — Esti Hírlap, 1986. 204. sz. 5. p.
761. Kovács Jenő: Örök emlékeztető! (1939. szeptember 1.) — N, 1986. 35. sz. 5. p.
762. Zsukov, G. K.: A háború kitörése. — Ország-Világ, 1986. 27. sz. 5. p.
763. Panecki, T.: Lengyel reguláris katonai alakulatok a második világháborúban. — HK, 1986. 3. sz. 486—494. p.
764. A Catapult-hadművelet. (1940.) — Interpress Magazin, 1986. 8. sz. 4—9. p.
765. A sár titka. Arnheimi árulás? (Chris Lindemans.) — Mo, 1986. 17—18. sz. 13. p.
766. Korányi G. Tamás: Hajnalban, tűzesővel kezdődött. (1941. június 21.) — Esti Hírlap, 1986. 144. sz. 5. p.
767. Sztukalin, B.: Emlékeztető történelmi tanulság. (1941. június 22.) — N, 1986. 25. sz. 3. p.
768. Mikojan, A. J.: A nagy honvédő háború első hónapjai. — Valóság, 1986. 3. sz. 34—42. p.
769. Pokoli terv Leningrád ellen. (Mérgeggáz használata.) — Mo, 1986. 15. sz. 17. p.
770. Mészáros Sándor: Reykjavíkból indult

- az első konvoj... A szövetségesek repülőgépei a szovjet légierőben, 1941—1945. — Repülés, 1986. 11—12. sz. 10—11. p.
771. Dolmányos István: A világháború anatómiájához. Szamszonov akadémikus könyve Sztálingrádról. — Valóság, 1986. 7. sz. 109—112. p.
772. Vargyai Gyula: Tengelytörés. „Szövet-séges” államok a keleti fronton 1941—1944. Bp. Kozmosz K. 1985. 178 p. 8 t. Ism. Szakály Sándor. — HK, 1986. 1. sz. 215—217. p.
773. Oroszi Antal: A pártpolitikai szervek struktúrája és tevékenységének főbb jellemzői a nagy honvédő háborúban. — Akadémiai Közlemények, 127. sz. 1986. 5—38. p.
774. Deák Mihály: „Itt, a háborúban nincs főpróba...” A nagy honvédő háború irodalma a parancsnokok felelőségéről. és vezetői tulajdonságairól. — Akadémiai Értesítő, 1986. 5—6. sz. 5—30. p.
775. Deák Mihály: Az erkölcsi tényező szerepe a nagy honvédő háborúban. — Ho, 1986. 11. sz. 83—88. p.
776. Barabás Tamás: 1944-ben... — Élet és Irodalom, 1986. 6. sz. 9. p.
777. Barabás Tamás: Május hányadikán? (Mikor omlott össze a német birodalom?) — Élet és Irodalom, 1986. 9. sz. 2. p.
778. Matthaeidesz Konrád: „Niitaku kajama hoboré”. Pearl Harbor: 45 év. — Képes Hét, 1986. 37. sz. 12—13. p.
779. Tokai Gábor: Mementó és moratórium. (Hiroshima, 1945.) — Polgári Védelem, 1986. 8. sz. 6—7. p.
780. Gajdar, V.: Mai tanulságok. Pearl Harbor. (1941. december 7.) — N, 1986. 50. sz. 4. p.
781. Egedy Gergely—Tarbay Gabriella: A Fülöp-szigetek a második világháborúban. (Elnöksere Manilában. Bp. Koszuth K. 1986.) 48—57. p.

Magyarország a második világháborúban

782. Dombrády Loránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938—1944. Bp. Koszuth K. 1986. 400 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 377—[401.] p.
Ism. Szabó Miklós, M. — Magyar Nemzet, 1986. 173. sz. 6., — Szakály Sándor. — Magyar Hírlap, 1986. 163. sz. 8., — Romsics Ignác. — Élet és Irodalom, 1986. 37. sz. 10. p.
783. A végzetes esztendő nyomában. Beszélgetés Dombrády Loránddal. [Riporter:] Kacsó Lajos. — N, 1986. 27. sz. 12. p.

784. *Nagy Vilmos*, nagybacsoni: Végzetes esztendő, 1938—1945. 2. átdolg. kiad. (Előszó: Ránki György.) Bp. Gondolat K. 1986. 346 p.
Ism. Szakály Sándor. — HK, 1986. 3. sz. 619—620. p. — Tóth Sándor. — Társadalmi Szemle, 1986. 7. sz. 92—94. p.
785. *Juhász Gyula*: A háború és Magyarország, 1938—1945. Bp. Akadémiai K. 1986. 157 p.
(Kérdőjel.)
Bibliogr. 150—152. p. Névmutató.
786. *Makra Zoltán*: Honvédelmi miniszterek szolgálatában. Végzetes döntések korszaka, 1940—1944. München, (Danubia Druck.) 1986. 135 p. 8 t.
787. Die geheimen Tagesberichte der Deutschen Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg, 1939—1945. Aus dem Akten im Bundesarchiv/Militärarchiv Freiburg. Hrsg. v. Kurt Mehner. Osnabrück, Biblio Verl. 1984—1985. 3 db.
(Veröffentlichungen deutschen Quellenmaterials zum Zweiten Weltkrieg. II.)
788. *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Róma, Katolikus Szemle kiad. 1986. 480 p. 12 t.
Bibliogr. a lábjegyzetekben. Névmutató.
789. *Gosztonyi Péter*: Egy háború kulcsfigurái. [Riporter:] Zeley László. — Élet és Irodalom, 1986. 16. sz. 7. p.
790. *Für Lajos*: Magyar memoárok és a világháború. — Alföld, 1986. 6. sz. 59—63. p.
791. *Romsics Ignác*: Bethlen István. — A magyar politika a második világháborúban. — Kritika, 1986. 8. sz. 27—29. p.
792. *Romsics Ignác*: Bethlen István 1944-es „vádírata” Magyarország második világháborús politikájáról. — Valóság, 1986. 7. sz. 97—102. p.
793. *Bajcsy-Zsilinszky Endre* levelei Kállay Miklós miniszterelnökhöz. (Bev. és közread. Vigh Károly.) — Valóság, 1986. 6. sz. 74—87. p.
794. Szombathelyi Ferenc vezérezredesnek, a Honvéd Vezérkar főnökének 1944. február 14-i levele Wilhelm Keitel vezértábornagyhoz, a német véderő főparancsnokának főnökéhez. [Közl:] Ölvedi Ignác. — HK, 1986. 4. sz. 766—776. p.
795. *Fekete Gyula*: Fekete március. 1944-es napló. — Kritika, 1986. 5. sz. 22—24. p.
796. *Stössel Nándor*: Az isztambuli vétó. — Valóság, 1986. 7. sz. 66—80. p.
797. *Majoros János*: Titkos küldetés. 1944. szeptember 22. — Krónika (Toronto), 1981. 2. sz. 15—19. p.
798. *Ölvedi Ignác*: Hátszegi (Hatz) a másik oldalról. — Budapest, 1986. 2. sz. 4. p.
799. *Vajda Péter*: Áruló vagy nem áruló? (Hátszeghy-Hatz Ottó.) (Görgey Gábor „Áruló” c. cikkéhez.) — Magyar Nemzet, 1986. 63. sz. 14. p.
800. *Vida István*: Az 1944. októberi Sztálin—Churchill-találkozó és Magyarország. — TSz, 1986. 1. sz. 149—164. p.
801. *Petőcz Pál*: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. — Sz, 1986. 2. sz. 301—342. p.
802. *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús hadifogyó-vesztesége. — Valóság, 1986. 12. sz. 55—68. p.
803. *Boros Zsuzsanna*: A Magyar Rádió története a német megszállás és a nyilas uralom idején. (Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. MRT Tömegkommunikációs Központ Kiadványa, Bp. 1975.) 203—238. p.
804. *Kapronczay Károly*: A lengyel menekültügy irányítása. (1939—1940.) — História, 1986. 5—6. sz. 56—57. p.
805. *Pál József, N.*: Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939—1945. — Magyar Ifjúság, 1986. 9. sz. 27—28. p.
806. *Mierczynski, E.*: Wojenne wspomnienia chirurga. (Warszawa,) WMON, (1983.) 234 p.
Magyarországi tartózkodás. 27—48. p.
807. *Ember Mária*: Aki eldöntötte, hogy nem lesz gazember. 1. r. „A puskával nagyon kell vigyázni...” 2. r. Toborzó német katonának a Volksbundban. 3. r. „Most mégis véres lett a kezem...” — Magyar Nemzet, 1986. 163. sz. 4., 169. sz. 4., 175. sz. 4. p.
808. *Romsics Ignác*: Bethlen Béla. — Erdély kormánybiztosa voltam. (1940.) — Kritika, 1986. 8. sz. 30—31. p.
809. *Horthy-Magyarország* részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában, 1941—1945. (Főszerk. Liptai Ervin, Fabijan Trgo. Szerk. Godó Ágnes, Antun Miletic. Ford. Godó Ágnes, Sándor Pál, Konstantin Pavlovic.) Bp. — Belgrád, Zrínyi K. — [Vojnoist. Inst.] 1986. 566 p.
(Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborúja történetéhez. [XV. köt. 1. kv.]
A JNA Hadtört. Int. és MN Hadtört. Int. és Múzeum közös kiadása. Szerb-horvátul: Zbornik dokumenata... Tom XV. Knj. 1.
810. *Szakály Sándor*: Náray Antal — Magyarország Jugoszlávia elleni hadbalépéséről. — Kritika, 1986. 8. sz. 31—33. p.
811. *Szekulity Péter*: Katonadolgok Észak-Bácskában. 1—2. r. — Új Tükör, 1986. 3., 4. sz. 6—8. p.
812. *Gosztonyi Péter*: A kassai bombatámadás rejtélye. — Katolikus Szemle (Róma), 1978. 4. sz. 372—378. p.

813. *Ölvedi Ignác*: Vészterhes provokáció. Kassa bombázásáról. [Riporter:] Józsa György Gábor. — Magyar Nemzet, 1986. 149. sz. 4. p.
814. *Ölvedi Ignác*: Kassa, 1941. — Mo, 1986. 25—28. sz. 23. p.
815. *Gosztonyi Péter*: „A koncert nemsokára megkezdődik”. A második magyar hadsereg pusztulásának előtörténete. — Bécsi Napló, 1983. 1. sz. 6. p.
816. *Szabó Péter*: A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előnyomulása a Donhoz. (1942. április—augusztus.) — HK, 1986. 3. sz. 496—523. p.
817. *Csicsery-Rónay István*: Don, 1943. január. (Napló-részlet 1943. január 1—15.) — Új Látóhatár (München), 1985. 3. sz. 352—366. p.
818. *Kozma Antal*: Emberek az embertelen-ségben. A 109/13. sz. szentendrei munkásszázad a keleti arcvonalon (1942. április 26—1943. május). — Magyar Nemzet, 1986. 105. sz. 4. p.
819. *Nagy Zoltán*: Tábori kórház a tűzvonalonban. (Visszaemlékezés a 115. sz. tábori kórházra, 1943.) — Krónika (Toronto), 1985. 10. sz. 19—22. p.
820. *Kardasov, V. I.*: 5 júlia 1943. Moszkva, Molodaja gvardija, 1983. 221 p. Illusztr. (Pamjattnue datu isztorii.) Bibliogr. 219—[222.] p.
821. *Koltunov, G. A.*—*Szolovjev, B. G.*: Kurszkaja bitva. Moszkva, Voenizdat, 1983. 126 p. 8 t. Illusztr. Bibliogr. a lábjegyzetekben.
822. *Bödecker, G.*: Der Untergang des Dritten Reiches. Mit den Berichten des Oberkommandos der Wehrmacht vom 6. Januar—9. Mai 1945 und einer Bilddokumentation. (Berlin,) Herbig, (1985.) 287 p. 32 t. Tárgymutató. Bibliogr. 274—276. p.
823. *Birn, R. B.*: Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in die besetzten Gebieten. (Düsseldorf,) Droste, (1986.) 430 p. Bibliogr. a jegyzetekben és 412—426. p. Magyarország 1944—45. 297—304. p.
824. *Czesany, M.*: Allierter Bombenterror. Der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas, 1940—1945. Leoni am Starnberger See, Druffel-Verl. (1986.) 757 p. Illusztr. Bibliogr. 727—746. p. és a jegyzetekben. Magyarország elleni légitámadások. 624—628. p.
825. *Hitler és Szálasi Ferenc* második megbeszélése 1944. december 4-én Berlinben. — Vojnoistorijski Glasnik, 1985. 2. sz. 259—270. p.
826. *Husemann, F.*: Die guten Glaubens waren. Geschichte der SS-Polizei-Division (4. SS-Polizei-Panzer-Grenadier-Division). Bd. 2. 1943—1945. (2. Aufl.) Osnabrück, Munin Verl. (1986.) 724 p. 8 t. Illusztr.
827. *Ertel, H.*—*Schulze-Kossens, R.*: Europäische Freiwillige im Bild. Osnabrück, Munin-Verl. (1986.) 310 p. Illusztr. A 22. magyar SS lovas hadosztály. 152—153. p. — Az 1. és 2. pe. gránátos hadosztály. 186—193. p.
828. A Szent László Hadosztály Ipoly menti harcai. Strébely Zoltán feljegyzései alapján. — Krónika (Toronto), 1985. 4. sz. 22—24. p.
829. *Strébely Zoltán*: Kicsindtől Ógyalláig. A Szent László Hadosztály Repülő Lovász ezredének válságos napjai. 1944. december 26—30. — Krónika (Toronto), 1986. 1. sz. 8—11. p.

Magyarország felszabadulása

830. A szabadságkrónika lapjai. (Magyarország felszabadítása.) Összeáll. Sz. G. — N, 1986. 14. sz. 5. p.
831. *Korom Mihály*: A felszabadulás és a szocializmus ünnepe. — Ho, 1986. 4. sz. 25—32. p.
832. *Szabó Miklós, M.*: A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944—1945. Bp. Kossuth K. 1985. 182 p. Ism. Mórincz Lajos, Kuti György. — Ho, 1986. 14. sz. 115—116. p.
833. Oszvoobozsdenije gorodov. Szpravocsnik po oszvoobozsdeniju gorodov v period Velikoj Otecsestvennoj vojnü 1941—1945. Red. Sz. P. Ivanov. Moszkva, Voenizdat, 1985. 597 p. Magyarország. 272—292. p.
834. Oszvooboditel'naja miszszija Szovetszkij Voozrosennüh Szil v Evrope vo vtoroj mirovoj vojne. Dokumentü i materialü. (Red. koll. P. A. Zsilin, A. I. Babin i dr.) Moszkva, Voenizdat, 1985. 639 p. Magyarország. 225—270. p.
835. *Sisov, N. I.*: V bor'be sz fasizmom 1941—1945 gg. (Internacional'naja pomoscs' SZSZSZR narodam evropejszkij sztran.) Moszkva, Müszl', 1984. 267 p. Bibliogr. 246—[269.] p.
836. *Kadürov, N. Z.*: Ot Minszka do Venü. (Boevoj put' 4-j gvardejszkij sztrelokvoj Aposztolovszko-Venszkij Krasnoznamennoj divizii.) Moszkva, Voenizdat, 1985. 176 p. 8 t. Magyarország. 140—157. p.
837. *Dikan, A. P.*: Gvardejcü dvadcat' pja-toj. Boevoj put' 25-j gvardejszkij sztrelokvoj Szinel'nikovszko—Budapestszkoj Krasnoznamennoj, ordenov Szuvorao

- i Bogdana Hmel'nickogo divizii. Moszkva, Voenizdat, 1984. 155 p. 4 t.
- Bibliogr. a lábjegyzetekben.
- Magyarországi harcok 121—141. p.
838. Szovetszkaja kavalérija. Voenno-izsztoriceszkij ocserk. (Avt. koll. A. Ja. Szosnikov, P. N. Dmitriev i dr.) Moszkva, Voenizdat, 1984. 317 p. 16 t.
- Magyarországi harcok. 1944—45. 278—285., 292—296. p.
839. *Harazija*, H. L.: Dorogami muzsesztva. Moszkva, Voenizdat, 1984. 174 p. 10 t. (Voennüe memuarü.)
- Magyarországi harcok. 161—163. p.
840. *Pljacsenko*, P. F.: Dan prikaz... Ocserki. Moszkva, DOSZAAF, 1985. 269 p. 5 t.
- Magyarországi harcok. 179—213. p.
841. *Muntjan*, M.: Felszabadító küldetés. — Fáklya, 1985. 8. sz. 38—40. p.
842. Magyarország szabadságáért és függetlenségéért. (Dokumentumok.) — Fáklya, 1985. 8. sz. 41. p.
843. *Fomin*, V.: Felejthetetlen emlékek. (Magyarország felszabadítása.) — Fáklya, 1985. 8. sz. 40. p.
844. *Fomin*, V.: Az új Magyarország születése. (1944. december 22.) — Lidová Armáda, 1985. 1. sz. 20. p.
845. *Puja Frigyes*: Hogyan lesz egy tévedésből „történelmi tény”? — Élet és Irodalom, 1986. 22. sz. 6. p.
846. *Korom Mihály*: Korom-„teória”? Válasz Puja Frigyesnek. — Élet és Irodalom, 1986. 27. sz. 4. p.
847. *Puja Frigyes*: A mundér védelme? — Élet és Irodalom, 1986. 29. sz. 4. p.
848. *Szabó Miklós*: Battonya? — Élet és Irodalom, 1986. 31. sz. 2. p.
849. *Talpes*, I.: Luptele duse de armata romana pentru eliberarea ungariei. (File din istoria militara a poporului roman. Studii. Vol. 16. Bucuresti, Ed. Militara, 1985.) 99—135. p.
850. *Loghin*, L.: Eliberarea partii de nord-vest a tarii de sub ocupatia horthysto-hitlerista. (File din istoria militara a poporului roman. Studii. Vol. 16. Bucuresti, Ed. Militara, 1985.) 84—98. p.
851. In primele de foc. Amintiri ale unor participanti la razboiul antihitlerist. (Coord. C. Mindru.) Bucuresti, Ed. Militara, 1981. 223 p.
- (Memorii de razboi.)
- Visszaemlékezések a magyarországi harcokra. 115—167. p.
852. Romania si marea victorie. O contributie de seama la infringerea fascismului 23 august 1944—12 mai 1945. [Aut.] I. Ceausescu, F. Tuca etc. [Ed.] Comisia Romana de Istorie Militara. Bucuresti, Ed. Militara, 1985. 309 p. Illusztr.
- Bibliogr. a lábjegyzetekben.
853. Presa straina despre contributia Romaniei la victoria asupra fascismului. [Ed.] Comisia Romana de Istorie Militara. (Indt. C. Cazanisteanu, F. Constantiniu etc.) Bucuresti, Ed. Militara, 1985. 185 p.
854. Documente privind istoria militara a poporului roman, 26 octombrie 1944—15 ianuarie 1945. Vol. int. de Al. Gh. Savu, Leonida Loghin, etc. [Ed.] Centrul de Studii si Cercetari de Istorie si Teorie Militara. Bucuresti, Ed. Militara, 1985. LXXIX, 380 p.
- Bibliogr. a lábjegyzetekben. Tárgymutató.
855. *Ceausescu*, I.—*Constantiniu*, F.—*Ionescu*, M. E.: Kétszáz nappal korábban. Románia szerepe a második világháború megrövidítésében. (200 de zile mai devreme.) Bukarest, Kriterion K. 1986. 246 p.
- Bibliogr. a lábjegyzetekben.
856. *Óvedi Ignác*: Hajdúszoboszló felszabadítása. (Tanulmányok és dokumentumok Hajdúszoboszló felszabadulás utáni történetéből. 1944—1980. Hajdúszoboszló, 1984.) 7—15. p.
857. *Kreuter*, S.: A Budapestre vezető út 1944/45-ben. Egy kis állam a nagyok hadszínteréeként. — Österreichische Militärische Zeitschrift, 1985. 4. sz. 305—317. p.
858. A szabadság útján Budapest felé. 1945—1985. — Fáklya, 1985. 3. sz. 2—3. p.
859. *Fomin*, V.: A szabadság zászlaja Budapest fölött. — Fáklya, 1985. 3. sz. 6—7. p.
860. *Lavrentev*, K.: Légvédelmi tüzerek a Budapestért vívott harcokban. — Vesztnik Protivovozdusnoj Oboronü, 1985. 2. sz. 85—90. p.
861. *Noszkov*, I.—*Pljacsenko*, P.: Repülök hősiessége. (Légicsaták a bekerített Budapest felszabadításáért. Visszaemlékezések.) — Aviacija i Koszmonavtika, 1985. 1. sz. 16—17. p.
862. *Plavinszkaja*, N.: Budapestért. (V. Djukov mérnök-örnagy az aknamentes Budapestért.) — Fáklya, 1985. 8. sz. 30—31. p.
863. *Csernuszko*, L.: A Duna dicsősége — a Dunai Flottilla. — Fáklya, 1985. 22. sz. 22—23. p.
864. *Csernuszko*, L.: A föld alatti rajtaütés hőse. (A. A. Csheidze, a Dunai Flottilla felderítője.) — Fáklya, 1985. 8. sz. 42. p.
865. *Kaverznev*, A.: A dandárparancsnok. (P. I. Derzsavin a Dunai Hadiflottilla parancsnoka. Esztergom, Neszvény, Tata, Felsőgalla felszabadítása.) — Fáklya, 1985. 6. sz. 10—11. p.
866. *Roszszijcskij*, V.: Felfüggesztett kötélműd a Dunán. (Hadianyag szállítására készített bajai kötélműd. 1945.) — Tűl i Szabzsenie, 1985. 2. sz. 44—45. p.
867. *Andrássy Antal*: Somogy megye felszabadítása. 1944. december 1—1945. ápr.

- rilis 1. Módszertani segédanyag. Kaposvár, Somogy megyei Levéltár — Somogy megyei Ped. Int. 1985. 53 p. 12 t.
868. *Gurov, A.*: Az első bolgár hadsereg Baranya megyében. — Baranyai Művelődés, 1985. 1. sz. 84—94. p.
869. *Dacsev, G.*: Bölgari szred puszтата. Szofija, Voenna Izd. 1985. 195 p. 8 t.
Az 1. bolgár hadsereg dél-magyarországi harcai 1945-ben.
870. *Hrisztov, D.*: Az 1. Bolgár Hadsereg drávai hadművelete. (1945. március 6—19.) — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 14—19. p.
871. *Berov, G.*: A váratlanság eldöntötte a csata eredményét. (Visszaemlékezés a drávai hadműveletre.) — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 20—22. p.
872. *Demerdzsiev, I.*: A drávai hőstett. (A drávai hadművelet, 1945. március 6—19.) — Voenna Miszol, 1985. 2. sz. 18—28. p.
873. *Djadov, A.*: A drávai tűzpajzs. (Visszaemlékezés.) — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 26—30. p.
874. *Misonov, I.*: Az első utász rohamszázad. (Visszaemlékezés a drávai hadműveletre.) — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 34—37. p.
875. *Terziev, P.*: Visszaemlékezések a Dráva melletti csatákra. — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 23—25. p.
876. *Karaivanov, A.*: A balatoni védelmi hadművelet. (1945. március 6—15.) — Armejszki Pregled, 1985. 2. sz. 10—13. p.
877. *Noszkov, I.*—*Pljacsenko, P.*: Légicsapás a Balaton környékére. (Visszaemlékezések.) — Aviacija i Koszmonavtika, 1985. 3. sz. 18—19. p.
878. *Fomin, V.*: A Balaton és Velence között. (1945. március 6—15.) — Fáklya, 1985. 4. sz. 15. p.
879. *Fomin, V.*: Az utolsó harcok magyar földön. (Győr és Komárom felszabadítása, 1945. március 28.) — Fáklya, 1985. 5. sz. 15. p.
880. *Németh Alajos*: Adalékok a soproni második világháborús eseményekhez. — Soproni Füzetek, 1986. 150—154. p.
881. *Fomin, V.*: Utószó helyett. (1945. április 4—május 9.) — Fáklya, 1985. 6. sz. 12. p.
- Ellenállási mozgalom és partizánharcok**
882. *Magyarok az európai antifasiszta ellenállási mozgalmakban.* Írta: Filyó Mihály, Godó Ágnes, Győrkei Jenő, Pécsi Anna, Pintér István. (Bp.) Móra K. (1986.) 186 p. Illusztr.
883. *Godó Ágnes*: Gondolatok történelmi tanulságokról. (Az ellenállási mozgalom hőseinek emlékére.) — ISz, 1986. 2. sz. 7. p.
884. *Bóc Imre*: Nem lőttem le Dentz tábornokot. (Grenoble, 1943. november.) — Képes Hét, 1986. 31. sz. 12—13. p.
885. *Skouron, J.*: Chlopcy z Nordu i Pas-de-Calais. (Warszawa,) WMON, (1982.) 327 p. 6 t.
Horváth István, Nagy Sándor stb. magyar ellenállókról is.
886. *Macskásy Pál*: „... A sötétség tenger árja ellen...” Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt. (Hollandból magyarra... Bp. Holland Királyság Budapesti Nagykövetsége, 1986.) 189—222. p.
887. *Kövágó Sarolta*: A hadsereg-propaganda röplapjai. Kassai Géza értékes hagyatéka. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2. sz. 14—15. p.
888. *Kende István*: Igaz tények Braun Éváról. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2. sz. 13. p.
889. *Kövágó József*: Emlékezés a náci-ellenes Magyar Katonai Ellenállásra. (Linwood, Century Typesetting, 1985.) 95 p. Illusztr.
890. *Gosztonyi Péter*: Tanúságtétel a magyar katonai ellenállásról. — Bécsi Napló, 1986. 3. sz. 10. p.
891. *Bódis Szilvia*: Gidófalvy katonája. (Bodonyi István.) — Munkásór, 1986. 3. sz. 22—23. p.
892. *Bollobás Béla*: Tiszavirág-akció. Beszédés térképek. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 4. sz. 10—12. p.
893. *Ólvedi Ignác*: A dokumentum. (A Budai Önkéntes Ezred részvétele Buda felszabadításában.) — Ellenállók, Antifasiszták, 1986. 1. sz. 6. p.
894. *Fomin, V.*: Budai önkéntesek. — Fáklya, 1985. 3. sz. 11. p.
895. *Molnár István*: Akció a Margit-hídon. Magyarok Budapest felszabadításáért. — MHSZ Élet, 1986. 4. sz. 9—10. p.
896. *Gönczy László*: Amit a Táncsicsról tudni kell... (Egyetemi Táncsics Mihály Ellenállási Zászlóalj.) — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2. sz. 10. p.
897. *Kovács Frigyes*: A XIII/1 Kiska történetéhez. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2. sz. 6. p.
898. *Újhelyi József*: Sportolók az ellenállásban. 1—2. r. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2—3. sz. 16. p.
899. *László T. László*: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez III. Szellemi honvédelem. — Katolikus Szemle (Róma), 1979. 1. sz. 19—34. p.
900. *Ember Mária*: Egy mentési kísérlet története. 1944 nyarán... [Beszélgetés Heinrich János volt honvéd utász ezredessel, a budapesti zsidók megmentése

- érdekében végzett tevékenységéről.] — Magyar Nemzet, 1986. 115. sz. 10. p.
901. Szalay László: Varsó barikádjai. (1944.) — N, 1986. 32. sz. 11. p.
902. Szarka László: Harcban a fasizmussal. Az utódállamok a második világháborúban. — ÉT, 1986. 31. sz. 966—968. p.
903. Zaharia, G.: Lupta de rezistenta a maseilor populare din partea de Nord-Vest a romaniei impotriva, ocupantilor horthysto-hitleristi (1940—1944). (File din istoria militara a populului roman. Studii. Vol. 16. Bucuresti, Ed. Militara, 1985.) 27—83. p.
904. Chnoupek, B.: Feltört pecsétek. Rövidített kiad. (Lamanie pecati. Ford. Sziklay László.) Bp. Zrínyi K. 1986. 359 p.
Francia menekültek a szlovák nemzeti felkelésben.
905. Cierna-Lantayova, D.: A csehszlovák antifasiszta ellenállási mozgalom állásfoglalása Magyarországgal kapcsolatban. (1939—1945.) — Ceskoslovensky Casopis Historicky, 1985. 1. sz. 51—67. p.
906. Réti György: „Visszaadták egy nép bcsületét.” Az 1945. évi genovai felkelés története. — Új Tükör, 1986. 7. sz. 20. p.

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

907. Balogh Sándor: A „magyar kérdés” a párizsi békekonferencián, 1946. — História, 1986. 5—6. sz. 62—64. p.
908. „Különös” javaslatok a magyar béke-előkészítéssel kapcsolatban. Szüts Iván és Nagy Ferenc miniszterelnök levélváltása a béke-előkészítés és jóvátétel kérdésében. (Dokumentum.) Közzéteszi: Okvánh [Imre] István. — Mozgó Világ, 1986. 7. sz. 47—50. p.
909. Okvánh Imre: Szándék és valóság. Adalékok az angolszász hatalmak katonapolitikai elképzeléseihöz. 1945—1949. — HK, 1986. 4. sz. 694—721. p.
910. Gazdag Ferenc—Kiss J. László: Adalékok a hidegháború értelmezéséről. — Külpolitika, 1986. 5. sz. 125—151. p.
911. Deák Péter: Külpolitika és honvédelem korunkban. — Külpolitika, 1986. 2. sz. 89—101. p.
912. Vajda Péter: Mire tanít a história? (A NATO és a Varsói Szerződés létrejötte.) — Ország-Világ, 1986. 24. sz. 8—9. p.
913. Salgó László: A szuezi háromszög 1956. Suez—Algír—Budapest. (Bp.) Kossuth K. 1986. 292 p. Illusztr.
Bibliogr. 287—289. p. és a jegyzetekben.
914. Salgó László: A szuezi háromszög. — Ország-Világ, 38—39. sz. 8—9., 40—41. sz. 12—13., 43—45. sz. 12—13. p.
915. Gömöri Endre: 30 éve: Suez. — Mo, 1986. 28—32. sz. 12. p.
916. Horváth Pál—Török László: Olaj és háború. Bp. Zrínyi K. 1986. 96 p. Illusztr. (Katonapolitika fiataloknak.)
917. Korsós László: Hadseregek a trópusi Afrikában. Társadalom, politika, hadsereg Fekete-Afrikában. Bp. Zrínyi K. 1986. 182 p.
Bibliogr. 175—[183.] p.
918. Helyi háborúk és arzenálok. [Írta:] J. L. — N, 1986. 20. sz. 4. p.
919. Dániel László—Lovász L. Tamás: Az önálló elrettentés mítosza. Nagy-Britannia biztonságpolitikája. Bp. Zrínyi K. 1986. 261 p. Illusztr.
(Katonapolitika mindenkinek.)
Bibliogr. a jegyzetekben 249—[262.] p.
920. A Varsói Szerződés szervezete, 1955—1985. Dokumentumok. [Kiad. a] Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma. (Szerk. biz. Roska István, Tóth József stb.) [Bp.] Kossuth K. 1986. 512 p.
921. Háber Péter: Szövetség a békéért, a biztonságért. — Ho, 1986. 5. sz. 3—7. p.
922. Pirityi Sándor: Védelmi szövetségünk a hagyományos leszerelésért. — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 5. sz. 1—2. p.
923. Vass István: Harcban született hadsereg. (Bolgár Néphadsereg napja.) — N, 1986. 38. sz. 4. p.
924. Béleczki Ferenc: Fegyverbarátunk a Jugoszláv Néphadsereg. Bp. Zrínyi K. 1986. 54 p. Illusztr.
925. Negyvenöt éves a Jugoszláv Néphadsereg. + Fotósorozat. + Kiállításvázlat. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1986. 12 p. 17 t.
926. Horváth Gábor: Negyvenöt év a nép szolgálatában. A Jugoszláv Néphadsereg napján. — N, 1986. 51—52. sz. 4. p.
927. Harmincöt éves a Kambodzsi Népi Forradalmi Hadsereg. Fotósorozat. + Áttekintés a Kambodzsi Népi Forradalmi Hadsereg fejlődéséről. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) [1986.] 16 p. 10 t. mell.
928. Serfőző László: Fegyverbarátunk a Kubai Forradalmi Fegyveres Erők. Bp. Zrínyi K. 1986. 66 p. Illusztr.
929. A Kubai Forradalmi Fegyveres Erők története. + Fotósorozat. + Kiállításvázlat. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1986. 15 p. 17 t.
930. Szakály Gábor: Fegyverbarátunk a Mongol Néphadsereg. Bp. Zrínyi K. 1986. 59 p. Illusztr.
931. Szakály Gábor: A forradalom bölcsője. A Mongol Néphadsereg születésnapja.

- (1921. március 1.) — N, 1986. 11. sz. 4. p.
932. Hatvanöt éves a Mongol Néphadsereg. Fotósorozat. + Áttekintés a Mongol Néphadsereg fejlődéséről. + Melléklet. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] MNMK ny. (1986.) 11 p. 20 t.
933. *Serfőző* László: Fegyverbarátunk az NDK Nemzeti Néphadserege. Bp. Zrínyi K. 1986. 67 p. Illusztr.
934. Negyvenéves a Román Szocialista Köztársaság Hadserege. + Fotósorozat. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 12 p. 17 t.
935. *Bácz* Mihály: Harcban született hadsereg. Vietnami fegyverbarátaink köszönetése. — N, 1986. 51—52. sz. 5. p.
936. Negyvenéves a Vietnami Néphadsereg. + Fotósorozat. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 14 p. 17 t.

*A Magyar Néphadsereg
és a fegyveres
testületek története
1945—1986*

937. *Vida* István: Koalíció és pártharcok' 1944—1948. Bp. Magvető K. (1986.) 326 p.
(Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. 319—324. p.
Magyar Néphadsereg felállítása. 58—61. p.
938. *Mucs* Sándor: Politika és hadsereg Magyarországon 1944—1948. Bp. Zrínyi K. — Kossuth K. 1985. 226 p. 14 t.
Ism. Szakály Sándor. — HK, 1986. 4. sz. 799—800. p.
939. *Király* Béla: Honvédségből néphadsereg. Személyes visszaemlékezések (1944—1956). Kiad. a Magyar Füzetek, Magyar Öregdiákok Szöv., Bessenyei György Kör. Párizs—New Brunswick, 1986. 322 p. Illusztr.
(Tanúk — korukról.)
940. *Mucsi* Lajos: Kézfogás az Alpoknál. A 2036-os szerelvény. (Az 1. gyaloghadosztály Ausztriában. 1945. május.) — N, 1986. 19. sz. 12. p.
941. *Kovács* Pál: A vasútépítőkre emlékezve. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 2. sz. 7. p.
942. Találkoztak a vasútépítők. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 4. sz. 3. p.
943. *Kozma Tóth* István: Csongrád. Patinás helyőrségek. (Az 1. vasútépítő hadosztály.) — N, 1986. 37. sz. 10. p.
944. *Szebelkó* Imre: A 6. hadosztály és Deb-

- recen. — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 3. sz. 4. p.
945. *Kovács* Dénes: A hídszaka katonái 1944—1946. — Határőr, 1986. 17. sz. 8—9. p.
946. *Komlódi* Elemér: Emlékezés a demokratikus hadsereg hídepitőire. — Ho, 1986. 11. sz. 88—96. p.
947. *Egri* Jenő: Aknakeresők. (A Magyar Hadihajós Aknakereső Osztály tevékenysége 1945—1946.) — Ellenállók, Antifasiszták, 1985. 3. sz. 13. p.
948. *Nagy* Gábor—*Móricz* Lajos: Adalékok a hadsereg megnyeréséért 1946-ban folytatott pártpolitikai harcokhoz. Egy vita tanulságai. — Ho, 1986. 4. sz. 91—98. p.
949. *Móricz* Lajos: A Magyar Néphadsereg Vezérkarának története. 1945—1959. Vázlatos áttekintés. [Bp.] MNVK Tudományos Osztály, 1985. 63 p.
(Tanulmányok a hadtudomány köréből.)
950. *Bedő* László: A Magyar Néphadsereg kulturális élete, 1945—1948. [Kiad. a] MN Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa. [Bp.] (MNMK ny.) 1986. 130 p.
(Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből. 10.)
951. *Iván* Dezső: A repülő tisztképzés 1947—1949 között. — HSz, 1986. 9. sz. 93—98. p.
952. Az Akadémia szerveinek története. (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.) 1. r. A parancsnokság és az akadémia vezető szerveinek története. — Akadémiai Közlemények, 120/1. sz. 1986. 3—328. p.
953. Az Akadémia szerveinek története. (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.) 2. r. A társadalomtudományi ágazat tanszékeinek története. — Akadémiai Közlemények. 120/2. sz. 1985. 3—147. p.
954. Az Akadémia szerveinek története. (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.) 3. r. A szárazföldi ágazat tanszékeinek története. — Akadémiai Közlemények, 120/3. sz. 2 db.
955. Az Akadémia szerveinek története. (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.) 4. r. A légvédelmi és repülő ágazat tanszékeinek története. — Akadémiai Közlemények, 120/4. sz. 1986. 3—355. p.
956. *Szabó* Bálint: Az „ötvenes évek”. Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon, 1948—1957. [Kiad. az] MSZMP KB. Párttörténeti Intézete. [Bp.] Kossuth K. 1986. 432 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 397—[433.] p.
957. Nehéz esztendőkről krónikája, 1949—1953. Dokumentumok. Szerk. és bev. írta:

- Balogh Sándor. (Összeáll. Balogh Sándor, Főglein Gizella, Szakács Sándor.) Bp. Gondolat K. 1986. 511 p.
958. *Tanúink: a történelem. Beszélgetés Balogh Sándorral az ötvenes évekről.* [Riporter:] Józsa György Gábor. — Magyar Nemzet, 1986. 216. sz. 10. p.
959. *Gy[őri] L[ászló]: A Magyar Néphadsereg a szocialista átalakulás első éveiben. (1948—1953.)* — N, 1986. 48. sz. 11. p.
960. *Bocskay László—Bencze Ferenc: Adalékok a magyar hadiipar kialakítása történetéhez. (1948—1953.)* — Akadémiai Közlemények, 121. sz. 1986. 55—88. p.
961. *Bocskay László—Bencze Ferenc: Adalékok a Magyar Néphadsereg fegyverzettel és harci technikával való ellátásának történetéhez. (Szovjet—magyar katonai együttműködés 1948—1953.)* — Akadémiai Közlemények, 119/1. sz. 1986. 117—142. p.
962. *Bocskay László: A Szovjetunió szerepe a MN tisztikar létrehozásában. (Adalékok a Magyar Néphadsereg történetéhez 1948—1955.)* — Akadémiai Közlemények, 123. sz. 1986. 5—42. p.
963. *Tóth József: A Magyar Néphadsereg személyi állománya szolgálati, élet- és munkakörülményeinek alakulása az 1949—1955-ös években.* — Hadtápbiztosítás, 1986. 1. sz. 111—134. p.
964. *Tóth József: A Magyar Néphadsereg személyi állománya szolgálati, élet- és munkakörülményeinek alakulása az 1956—1967-es években.* — Hadtápbiztosítás, 1986. 2. sz. 146—163. p.
965. *Tóth József: A Magyar Néphadsereg személyi állománya szolgálati, élet- és munkakörülményeinek alakulása az 1968—1980-as időszakban.* — Hadtápbiztosítás, 1986. 3. sz. 124—140. p.
966. *Tóth József: Visszatekintés a Magyar Néphadsereg hadtápszolgálati gazdálkodási rendszere néhány kérdésére az 1950-es és 1960-as években.* — Hadtápbiztosítás, 1986. 4. sz. 153—169. p.
967. *Bencze Ferenc: A magyar társadalom osztály- és rétegviszonyainak alakulása 1962-től és hatása a hadseregre.* — Akadémiai Közlemények, 119/1. sz. 1986. 15—43. p.
968. *Szabó Árpád: A személyi állomány eszmei-politikai oktatásának története (1957—1958).* [Kiad. a] Magyar Néphadsereg Pol. Fcsf.-ség Tudományos Tanácsa. [Bp.] (MNMK ny.) 1986. 145 p. Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből. 9./
969. *A honvédelmi törvény tíz éve.* — N, 1986. 25. sz. 11. p.
970. *Honvédelmi törvényünk végrehajtásának tapasztalatai.* — Ho, 1986. 10. sz. 3—11. p.
971. *Kárpáti Ferenc: Kiteljesednek hadseregünk szocialista vonásai.* — N, 1986. 16. sz. 2. p.
972. *Armii sztran Varsavszkogo Dogovora. Szpravocsnik. (Pod red. D. A. Volkogonova.)* Moszkva, Voenizdat, 1985. 221 p. (Biblioteka oficera.) Magyar Néphadsereg. 58—77. p.
973. *Szkorodenko, P. P.: Vo glave boevogo szozuja. Kommuniszticeszkie partii—szozdateli i rukovoditeli Organizacii Varsavszkogo Dogovora.* Moszkva, Voenizdat, 1985. 222 p.
974. *Kovács Dénes: A Határőr Parancsnokság megalakulása és a határőrizet.* — HSZ, 1986. 4. sz. 6—11. p.
975. *Hajdu Szabó József: Hajnal napfogyatkozással. (A Határőrség életéből 1948—1949.)* — Határőr, 1986. 18. sz. 14. p.
976. *Hajdu Szabó József: Kődös reggel. (Visszaemlékezés 1949.)* — Határőr, 1986. 39. sz. 14. p.
977. *25 év a határőrizet szolgálatában, 1960—1985. (Összeáll. Babos Albert. Bp.)* BM Kvk. 1985. [1986.] 99 p.
978. *Kálmán Mária: Visszatekintés az MHSZ történetére.* Bp. MHSZ, [1986.] 155 p.
979. *Kádár Szel László: Az MHSZ csongrádi szervezetének története. (Mozaikok Csongrád város történetéből 1985.)* 206—214. p.
980. *Halas Lajos: Az R Gárdától a Munkásőrségig. (Bp. Zrínyi K. 1986.)* 243 p. (Élmények és gondolatok.)
981. *Szalontai Bertalan: A demokratikus rendőrség megszervezése és tevékenysége Komárom megyében.* — Az MSZMP Komárom megyei Biz. Okt. Igazg. Évkönyve, 1985. 1. sz. 67—90. p.
982. *Németh Ferenc—Nagy Sándor: A BM forradalmi Rendőri Ezred története.* — Budapesti Fórum, 1986. 4. sz. 77—82. p.
983. *Borzák Lajos: 30 éve alakult a munkásőrség.* — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 6. sz. 5—6. p.
984. *Gáti József: A munkásőrség tegnap — ma — holnap.* — Pártélet, 1986. 3. sz. 25—30. p.
985. *Róder László: Született a párt és a nép bizalmából. A Munkásőrség megalakulása és szerepe a munkáshatalom megszilárdításában.* Bp. Reflektor, 1986. 131 p. ill.
986. *Hajdu József: A budapesti munkásőrség történetéhez. (1956—1957.)* — Elméleti és Módszertani Közlemények, 1985. 28. sz. 166—174. p.
987. *A helytállás 30 éve. A komáromi Nédemann Ferenc Munkásőrségység krónikája. (Szerk. Tamás István.)* Komárom,

- Nedermann Munkásörögység, 1986. 47 p. ill.
988. *Mura József*: „Sallai Imre” Munkásörögység története. Oroszlány, Sallai Munkásörögység, 1986. 103 p. ill.
989. *Kovács Gyula—Utasi Miklós*: A XXI. kerületi „Daru Lajos” Munkásörögtség története, (Budapest, Csepel, 1956—1985.) Bp. Daru Munkásörögtség, 1986. 141 p. ill.
990. *Mura József*: A „Csiszár József” Munkásörögtség története, 1957—1958. Tata, Csiszár Munkásörögység, 1985. 86 p. ill.
- Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom*
991. *Berecz János*: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956. 3. bőv. kiad. [Bp.] Kossuth K. 1986. 160 p.
Bibliogr. a lábjegyzetekben.
992. *Berecz János*: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. — Magyar Ifjúság, 1986. 40—42. sz. 14—15., 43. sz. 16—17., 44. sz. 14—15., 45. sz. 16—17., 46. sz. 14—15. p.
993. *Hollós Ervin—Lajtai Vera*: Drámai napok. 1956. október 23—november 4. (Bp.) Kossuth K. 1986. 424 p. Illusztr.
Bibliogr. a jegyzetekben.
994. *Hollós Ervin—Lajtai Vera*: A Köztársaság tér. — Budapesti Fórum, 1986. 4. sz. 11—17. p.
995. *Halász Antal*: Focus művelet. A külső ellenség tevékenysége az ellenforradalom előtt, alatt és után. — N, 1986. 45. sz. 24. p.
996. *Geréb Sándor—Hajdu Pál*: Az ellenforradalom utóvédharcra 1956. november—1957. március. [Bp.] Kossuth K. 1986. 231 p. 8 t.
Bibliogr. a jegyzetekben 225—230. p.
997. Ünnepi megemlékezés a néphatalom megvédésének 30. évfordulóján. (Mórocz Lajos altábornagy beszéde.) [Riporter:] Újvári Imre László. — N, 1986. 46. sz. 3. p.
998. *Kacsó Lajos*: A néphatalom védelmezőire emlékezve. Tudományos emlékülés. (Zágoni Ernő: Az 1956-os ellenforradalom és a Magyar Néphadsereg.) — N, 1986. 43. sz. 2. p.
999. *Zágoni Ernő*: A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban. — Ho, 1986. 10. sz. 12—19. p.
1000. (Kerti Zsuzsa): A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1986. 20 p.
(Időszerű politikai tájékoztató.)
1001. *Gyurkó László*: 1956. 1. r. — Új Tükör, 1986. 52. sz. 18—19. p.
1002. *Andrássy Antal*: A válság és megújulás somogyi dokumentumai. 1956 október—december. — Útközben, 1986. 4. sz. 52—66. p.
1003. *Várnai Ferenc*: 1956 felelősei. — Mo, 1986. 28—29. sz. 21., 30. sz. 20—21., 31—32. sz. 21. p.
1004. *Kappell, O.*: Ungarische Tragödie '56. (München.) Universitas, (1987.) 294 p.
1005. Harmine év 1956—1986. [Tanulmányok.] (Szerk. Balla Bálint. Bev. tan. Bárczay Gyula. Bern,) EPMSz, (1986.) 621 p.
Bibliogr. a jegyzetekben a tanulmányok végén.
1006. *Borsányi Julián*: 30 év távlatából. A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956. októberi szabadságharcban. — Bécsi Napló, 1986. 6. sz. 7. p.
1007. Visszaemlékezések 1956. (Írta: Baló György, Koncz István stb. Szerk. és az előszót írta: Berecz János.) Bp. Zrínyi K. 1986. 371 p.
A visszaemlékezések szerzői: Czinege Lajos, Csémi Károly, Uszta Gyula stb.
1008. Visszaemlékezések 1956. Uszta Gyula, Berecz János. — MHSZ Élet, 1986. 20. sz. 4—5. p.
1009. A munkás-paraszt hatalomért. (Uszta Gyula, Csémi Károly, Hodosán Imre, Mális László visszaemlékezése.) [Riporter:] Ballagó László. — N, 1986. 45. sz. 20—21. p.
1010. *Farkas János*: A Rádiónál, 1956. — N, 1986. 42. sz. 11. p.
1011. *Molnár István*: Név a márványtáblán. (Kovács László.) — N, 1986. 42. sz. 11. p.
1012. *Kovács Dénes*: Két páncélcocsi. 1956. október 23—24.) — Határőr, 1986. 38. sz. 14. p.
1013. *Bagdi Mihály*: Kockázatos akció. (Az MDP Nádor utcai székházának védelme 1956. október 23-tól december 31-ig.) — Határőr, 1986. 49. sz. 14. p.
1014. *Kovács Imre*: A matróz és az őrnagy (Tárnoki Győző, Andrejka Jenő.) — N, 1986. 45. sz. 22. p.
1015. *Sz[alaj] L[ászló]*: A munkáshatalom védelmében. (Szabó Miklós hadnagy.) — N, 1986. 49. sz. 15. p.
1016. A munkáshatalom védelmében. Daru Lajos őrnagy. — N, 1986. 31. sz. 15. p.
1017. *Ballagó László*: A Köztársaság téren. — N, 1986. 44. sz. 10. p.
1018. *Sárközi Sándor*: Angyalföldön harcoltunk. (1956.) — N, 1986. 46. sz. 11. p.
1019. *Zilahi István*: Őrség a Bem téren. (1956.) — N, 1986. 46. sz. 11. p.
1020. *Újvári Imre László*: Októberi riadó. [Bp.] Ifj. Lap- és Könyvk. 1986. 125 p. 12 t.
1021. *Újvári Imre László*: Októberi riadó. (37. Budapesti Forradalmi Ezred 1956-ban.) — ISz, 1986. 9. sz. 8—9., 10. sz. 4—5., 11. sz. 4—5. p.

1022. Párbeszéd a helytállásról. Beszélgetés Asztalos László ezredessel, a 37. Budapesti Forradalmi Ezred egykori politikai helyettesével. [Riporter: Újvári Imre László. — N, 1986. 45. sz. 18—19. p.]
1023. 37. Budapesti Forradalmi Ezred. — N, 1986. 45. sz. 18. p.
1024. Horváth Miklós: Viharsarki sorkatonák... (A 37. Budapesti Forradalmi Ezred volt katonái: Csobán Péter, Jova János, Komáromi Mátyás emlékezése.) — N, 1986. 50. sz. 6. p.
1025. Jurinovic (Miklós) százados emléke. — N, 1986. 45. sz. 19. p.
1026. A megszüntetett hadosztály élén. (Interjú Bérces Emil vezérőrnaggyal. Gyöngyös, 1956.) [Riporter: Újvári Imre László. — N, 1986. 43. sz. 10. p.]
1027. Búki Péter: Hűségvizsga. (Koltai Vilmos ny. vezérőrnagy emlékezése.) — N, 1986. 50. sz. 6. p.
1028. Búki József: Tűzkeresztység. (Tapolcai alakulat, 1956.) — N, 1986. 47. sz. 11. p.
1029. Szenes László: Telefonkaland. (Eger, 1956.) — N, 1986. 48. sz. 10. p.
1030. Gaál László: Vörös Zászló a gyárkéményen. (Salgótarján, 1956.) [Riporter: Újvári Imre László. — N, 1986. 14. sz. 13. p.]
1031. Harminc éve történt. (1956. október 26—november 12.) Részlet Orosz Ferenc visszaemlékezéseiből. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1986. 4. sz. 411—415. p.
1032. Őszből tavaszba. 1956. november 4—december 31. — Képes Hét, 1986. 30. sz. 24—27. p.
1033. Sárosi Antal: A második virradat. (1956. november 4.) — N, 1986. 47. sz. 11. p.
1034. A néphatalom védelmében. (1956. november 4.) — Népszabadság, 1986. 260. sz. 1. p.
1035. Szabó Árpád: Karhatalmisták a néphatalom védelmében. — N, 1986. 50. sz. 11. p.
1036. Szabó Árpád: Emlékezzünk — okuljunk. A népi hatalom megvédésének 30. évfordulójára. — HSz, 1986. 11. sz. 5—12. p.
1037. Róder László: A magyar forradalmi erők felfegyverzése és harca a konszolidációért a karhatalom, a Munkásőrség soraiban. — Budapesti Fórum, 1986. 4. sz. 70—77. p.
1038. Uszta Gyula: A karhatalom megalakítása. — Ellenállók, Antifasiszták, 1986. 4. sz. 6. p.
1039. A karhatalomtól az újjászervezett néphadseregig. Uszta Gyula altábornagy emlékeiből. [Riporter: Újvári Imre László. — N, 1986. 8. sz. 10. p.]
1040. Tóth Anikó: Rákócisták a karhatalomban. — N, 1986. 44. sz. 11. p.
1041. Aggod József: A karhatalomról. (Interjú.) — Belügyi Szemle, 1986. 12. sz. 76—83. p.
1042. Kacsó Lajos: A néphatalom védelmezői. Dokumentumok a honvéd karhatalom történetéből. — N, 1986. 45. sz. 17. p.
1043. Bertalan István Béla: Az első vonalban. (Karhatalmisták 1956-ban.) — Munkásőr, 1986. 10. sz. 18—19. p.
1044. K[acsó] L[ajos]: A néphatalom védelmében. Történelemidéző filmkockák. — N, 1986. 38. sz. 11. p.
1045. Búki Péter: Repülő karhatalmisták. (Gönczi József őrnagy, Káli Lajos alvezredes.) — N, 1986. 45. sz. 23. p.
1046. Janik József: Csatarepülők a néphatalomért. — N, 1986. 47. sz. 15. p.
1047. Szilaj Varga Gyula: Emlékezzünk. (Istenes Elemér főhadnagy vadászrepülő, 1956-ban halt hősi halált.) — Repülés, 1986. 12. sz. 12. p.
1048. Szabó József: Határőrök a néphatalom védelmében. — Határőr, 1986. 42—45. sz. 14. p.
1049. Újvári Imre László: Helytállás a végeken. Interjú Kőrösi György ny. vezérőrnaggyal. — Határőr, 1986. 32—33. sz. 14. p.

*Tudósítások, riportok
a Magyar Néphadsereg
és a fegyveres testületek életéről*

1050. Mórocz Lajos: A szocializmus történelemformáló útján. — N, 1986. 45. sz. 7. p.
1051. Keleti György: Fegyveres erők napja 1986. — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 4. sz. 1—2. p.
1052. A Fegyveres Erők Napján: Interjú Kiss Sándor belügyminiszterhelyettessel. — Közalkalmazott, 1986. szeptember, 1. p.
1053. Keserű Ernő: Helytállnak. — Magyar Nemzet, 1986. 229. sz. 1. p.
1054. Reményi Gyula altábornagy. (Interjú.) [Riporter:] Kozma Tóth István. — N, 1986. 29. sz. 10. p.
1055. Középpontban a tervezőmunka. Interjú Nárai István altábornagy, kiképzési főfelügyelő, miniszterhelyettessel. [Riporter:] Gróf Ferenc. — N, 1986. 29. sz. 3. p.
1056. Bencsik István: Hadseregfejlesztés és gazdálkodás. [Riporter:] M. Tóth György. — N, 1986. 10. sz. 11. p.
1057. A kádernemzedék elveiről és követelményeiről. Interjú Kovács Jenő altábornagy, személyügyi főcsoportfőnök, miniszterhelyettessel. — N, 1986. 50. sz. 3. p.
1058. A katonai rendről és fegyvelméről. Interjú Kovács István vezérőrnaggyal. [Riporter:] Ballagó László. — N, 1986. 22. sz. 7. p.

1059. A propagandamunka időszerű kérdései a Magyar Néphadseregben. Szabó Egon vezérőrnaggyal és Szombathelyi Ferenc ezredessel beszélget Szluka Emil. — Propagandista, 1986. 3. sz. 49—60. p.
1060. Illés István: „Az egész ember formálása törekszünk”. (Beszélgetés Szabó Egon vezérőrnaggyal az MN agitációs és propaganda csoportfőnökével. — Magyar Ifjúság, 1986. 37. sz. 14—15. p.
1061. Szabó Béla: A legfiatalabb tábornok. (Gyuricza Béla vezérőrnagy.) — Magyar Hírlap, 1986. 228. sz. mell. 4. p.
1062. Dvorák Ede: Napszámos fiúból tábornok (Martics Pál vezérőrnagy.) — MHSZ Élet, 1986. 4. sz. 20—21. p.
1063. Az ifjúság hazafias honvédelmi és internacionalista nevelése — közös ügyünk. Interjú Kéri György vezérőrnaggyal. [Riporter:] Szabó Barnabás. — N, 1986. 34. sz. 6. p.
1064. Barkovits István: Exkluzív interjú Papp Dezső vezérőrnagy elvtárral, a Magyar Néphadsereg pályára irányítási főosztály vezetőjével. — ISz, 1986. 3. sz. 4—5. p.
1065. Tóth Gyula: Az Igaz Szó kérdez, Sárvári István vezérőrnagy a Magyar Néphadsereg tanintézeti csoportfőnöke válaszol. — ISz, 1986. 8. sz. 4—5. p.
1066. László Péter: Válogatott utánpótlás. A Karikás Frigyes Katonai Kollégium életéről. — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 6. sz. 6—7. p.
1067. Mészáros Tibor: Középkolai honvéd kollégiumok. — MHSZ Élet, 1986. 1. sz. 2—4. p.
1068. Berenczei Rezső: Negyvenéves a Magyar Néphadsereg Térképészeti Intézete. — Geodézia és Kartográfia, 1986. 6. sz. 403—405. p.
1069. Tóth György M.: Jubiláló katonatérképészek. (40 éves a MN Térképészeti Intézete.) — N, 1986. 42. sz. 9. p.
1070. Katona M. István: Művészek alkotó együttese. (MN Művészegyüttes 37 éve.) — N, 1986. 24. sz. 11. p.
1071. Hegedűs Gábor: A polgári védelem harmincöt éve Hajdú-Bihar megyében. [Kiad. a Polgári Védelem Országos Parancsnoksága]. Debrecen, [Bp.] PVOP, 1986. 284 p. 14 t.
1072. A szocialista haza szolgálatában. 1961—1986. (Összeáll. Ungvári Sándor. Közread. a Magyar Néphadsereg 7314 Magasabbegység, Nyíregyháza, 1986. 76 p. ill.
1073. Farkas János: Húsz éves az MN Rendszerszervezési, Vezetésgépítési és Automatizálási (REVA) Szolgálat. — HSz, 1986. 5. sz. 36—39. p.
1074. Darányi Miklós: 15 éves a hátországvédelem. — HSz, 1986. 4. sz. 1—5. p.
1075. Keleti György: Néphadseregünk sajtónyilvánossága. — HSz, 1986. 12. sz. 51—56. p.
1076. A szocialista munka üzeme. (A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó.) [Írta:] r. s. — Közalkalmazott, 1986. szeptember, 7. p.
1077. Németh M. László: A honvédelmi politika szolgálatában. (35 éves a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó.) — N, 1986. 18. sz. 13. p.
1078. Horváth István: Egészségvédelem — egészségnevelés a Magyar Néphadsereg munkájában. — Egészségnevelés, 1986. 3. sz. 103—104. p.
1079. Dési János: A katonának is van lelki-világa... Pszichológus a hadseregben. (Tégla Imre alezredes.) — Magyar Nemzet, 1986. 229. sz. 5. p.
1080. Máté György: Csapatnál lettek párttagok. Sorkatonák vizsgálja. — Népszabadság, 1986. 145. sz. 6. p.
1081. Tóth Tibor: Védelem és építés. Katonafiatalk a népgazdaságért. — Népszabadság, 1986. 173. sz. 4. p.
1082. Verebics János: Budavári titkok. (Anjou-kori ásatások és a honvédség közreműködése.) — ISz, 1986. 5. sz. 15. p.
1083. Az építő-műszaki alakulatok két évtizede. [Írta:] F. K. — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 4. sz. 8—9. p.
1084. Tóth Gyula: Katonák a mezőgazdaságért. — Honvédelmi Sajtószolgálat, 1986. 5. sz. 12. p.

NÉVMUTATÓ

- Abdurrahman pasa 568, 571
 Abellovszky László 247
 Ács Irén 293, 372
 Ács Tibor 84, 368, 428, 429
 Ács Zoltán 268
 Aggod József 1041
 Ágh Attila 88
 Ágoston Gábor 493
 Ágoston László 266
 Albert Ferenc 248
 Albord, T. 249
 Aldana, Bernardo de 511
 Alexy Lajos 633
 Alföldy-Boruss Dezső 651
 Almási Ferenc 243
 Alvarez, S. 737
 Amaczi Viktor 23, 195, 202
 Andics, H. 601
 Andrássy Antal 352, 353, 867, 1002
 Andrejka Jenő 1014
 Antalfy György 144
 Antalfy István 291
 Apaňi Mihály (erdélyi fejedelem) 250
 Aradi Nóra 61
 Ardeleanu, I. 468
 Árokay Lajos 323, 324
 Artukovic, A. 239
 Asbóth Oszkár 199
 Asbóth Sándor 251, 653
 Asztalos László 1022

 Babin, A. I. 834
 Babos Albert 977
 Bagdi Mihály 1013
 Bajcsy Endre 253
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 121, 254—268, 793
 Bak Antal 107
 Bakó Endre 221
 Balcescu, N. 515
 Balla Bálint 1005
 Ballagó László 512, 1009, 1017, 1058
 Baló György 1007
 Balogh István 252
 Balogh István 513
 Balogh Károly 262
 Balogh László 322, 747
 Balogh Sándor 462, 463, 907, 957, 958
 Barabás Tamás 776, 777
 Bárczay Gyula 1005
 Bárczy István 591
 Barczy Zoltán 610
 Bárdos Ferenc 26
 Barkovits István 1064
 Barta Gábor 475, 505
 Barta János 522
 Barta János, ifj. 400
 Barta László 587
 Bartha Lajos 248
 Bartha Lajos, I. 364
 Bartis Ferenc 43
 Báthory Zsigmondné Habsburg Mária
     Krisztierna 269
 Bátornyi Gábor 33, 728
 Batthyány Lajos 617
 Baumgartner, L. 196
 Bedő László 10, 950
 Bél Mátyás 550
 Béleczki Ferenc 924
 Belinszki József 70
 Bellér Béla 490
 Bellér Judit 13
 Bencsik István 1056
 Bencze Ferenc 960, 961, 967
 Bencze László 654
 Benczédi László 524
 Benda Kálmán 269, 461, 538, 539
 Bende Sándorné 11
 Bene János 38, 151, 230
 Benkó Károly 330
 Bényei Miklós 14, 16, 607
 Bércecs Emil 1026
 Berecz János 175, 991, 992, 1007, 1008
 Berenczei Rezső 1068
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 637
 Berkesi András 311
 Berov, G. 871
 Bertalan István Béla 1043
 Bessenyei József 510, 541
 Bethlen Béla 808
 Bethlen István 791, 792
 Birn, R. B. 823
 Bíró Lajos 221
 Bjelajac, M. 713
 Bóc Imre 884
 Bocskai István 514
 Bocskai László 960—962
 Boczor József 270
 Bódis Szilvia 891
 Bodnárné Takács Erika 735
 Bodó László 141, 740
 Bodonyi István 891
 Bodrogi Dezső 299
 Bogáti Péter 351
 Bojtás Antal 97, 101
 Bollobás Béla 892
 Bombay László 204
 Bona Gábor 638
 Bóna István 475
 Bonhardt Attila 205, 206
 Borbándi Gyula 414
 Borbély József 679
 Boronkai Iván 476
 Boros Zsuzsanna 803
 Borosy András 483
 Borsányi Julián 1006
 Borzák Lajos 983
 Botos János 270, 281, 282, 292, 346, 377, 381,
     382, 423, 685, 753
 Bourgogne, A.-J.-B. F. 604
 Böddeker, G. 822
 Bölöny József 289
 Braun Éva 888

Broucek, P. 570
Bruszilov, A. A. 664
Büki József 1028
Büki Péter 1027, 1045

Cavour, C. B. 271
Cazanisteanu, C. 647, 853
Ceausescu, I. 852, 855
Chnoupek, B. 904
Chownitz, J. 619
Churchill, W. 800
Ciano, G. 272
Cierna-Lantayova, D. 905
Constantiniu, F. 853, 855
Csabai György 160
Csák Máté 273
Csárádi József 64
Csémi Károly 1007, 1009
Csendes László 73, 640
Csernohorszky Vilmos 595
Csernouszko, L. 863, 864
Csheidze, A. A. 864
Csicsery-Rónay István 817
Csiffáry Gergely 245
Csizmadia György 554
Csizmazia Gyula 274
Csobán Péter 1024
Csonkaréti Károly 670—674
Csorba Csaba 594
Csuka István 114
Csuma János 274
Czesany, M. 824
Czigány István 74, 129, 147, 573—577, 593
Czinege Lajos 1007
Czóbel Ernő 275, 276

Dacsev, G. 869
Damó Csilla 6
Damó László 21
Dániel László 919
Daniss Győző 526
Darányi Miklós 1074
Daru Lajos 1016
D'Aste, M. 548
Dávid Csaba 555
Deák Farkas 546
Deák Mihály 464, 774, 775
Deák Péter 101, 165, 911
Dembinski, H. 277
Demény Pál 348
Demerdzsiev, I. 872
Dercsényi Dezső 36
Derzsahuk, N. 327, 328
Derzsavin, P. I. 865
Dési János 1079
Dessewffy Dénes 651
Dettre János 278
Dikan', A. P. 837
Diodato, Johannes 166
Djadov, A. 873
Djukov, V. 862
Dohány Zoltán 398
Dojesák Gyula 134
Dóka Klára 65

Dolmányos István 771
Dombrády Loránd 705, 782, 783
Domokos György 129, 145, 185, 186, 581
Döbrente Sándor 157
Dunay Pál 244
Dümmert Dezső 301
Dvorák Ede 1062

Egedy Gergely 781
Egri Jenő 947
Elekes Éva 734
Ember Mária 807, 900
Endrei Walter 182
Engel Pál 476
Engels, F. 85
Enzsöl Gyula 99
Erdődy János 489
Erdősi Ferenc 150
Erdősi József 140
Erényi Tibor 275, 337, 338
Ertel, H. 827
Ésik Nóra 26
Exenberger, H. 236

Fábián Gyula 115
Falus György 398
Falussy József 626
Farkas Gyöngyi 603
Farkas János 1010, 1073
Farkas Pál 101, 110, 111
Fazekas Sándor 279
Fedorenko, F. 241
Fehér Béla 648
Feiszt György 47
Fekete Gyula 795
Fekete Lajos 219
Felkai Dénes 755, 756
Fenesan, C. 520
Fényes László 280
Fényes Sándor 280
Fenyvesi László 497
Filyó Mihály 882
Flasch Dezső 198
Flór Ferenc 639
Fodor Kálmán 85
Fodor Pál 567, 568
Fodor Zoltán 281—285
Fogarassy László 695, 696, 720
Foley, V. 181
Fomin, V. 843, 844, 859, 878, 879, 881, 894
Föglein Gizella 462, 957
Földeák Iván 450
Földesi József 370
Földesi Margit 258, 363
Franco, F. 741
Frommer Rudolf 286
Furch, B. 738
Füleki Mihály 135—137
Für Lajos 790
Füzi Imre 464

Gaál László 1030
Gábor Imre 4
Gados László 105

Gajdar, V. 780
 Galavics Géza 57
 Galkin, M. I. 116
 Gallo, M. 723
 Gárdos Miklós 238, 272, 297
 Gáti József 984
 Gazda István 680
 Gazdag Ferenc 910
 Gellért Tibor 456
 General Tibor 143, 578—580
 Geréb Sándor 996
 Gergely András 645
 Gergely Ernő 642
 Gergely Jenő 463, 687, 710
 Gerő János 265
 Godó Ágnes 809, 882, 883
 Gonda András 83, 464, 661
 Gosztonyi Péter 316, 614, 690, 788, 789, 812,
 815, 890
 Göckenjan, H. 485
 Gömöri Endre 725, 915
 Gömöri György 547, 590
 Gönczi József 1045
 Gönczy László 896
 Görgey Artúr 40, 287—289
 Görgey Gábor 799
 Görömbölyi László 474
 Grandpierre K. Endre 507
 Gritti, L. 508
 Gróf Ferenc 1055
 Gróh Gáspár 564
 Gurov, A. 868
 Guszarov, G. N. 119
 Guszarov, N. V. 329
 Guszev, K. 330
 Guth Antal 290
 Guyon Richárd 291
 Guzman, E. 759
 Gyáni Gábor 717
 Gyáros László 754
 Gyimóti István 584
 Gyivicsán Mária, Sz. 2
 Györfy György 478, 486
 Győri László 302, 492, 495, 506, 521, 527, 623,
 625, 688, 689, 959
 Györkei Jenő 376, 417, 684, 740—749, 882
 Gyuricza Béla 1061
 Gyurkó László 1001

 Haász Árpád 292
 Háber Péter 921
 Hadik András 34, 600
 Hahn Péter 454
 Hajdu Gyula 293—295
 Hajdu József 986
 Hajdú Pál (1919) 296
 Hajdú Pál 996
 Hajdu D. Dénes 627
 Hajdu Szabó József 975, 976
 Hajdu Tibor 331, 332
 Halas Lajos 980
 Halász Antal 995
 Halmágyi Szabolcs 183
 Halmai Róbert 438

 Hanák Péter 461
 Hankó Ildikó 548
 Haraszti Endre 660
 Haraszti György 367, 583
 Harazija, H. L. 839
 Harmat Endre 760
 Hárs István 136
 Harsányi György 733,
 Harsányi Iván 731, 732
 Hátszeghi (Hatz) Ottó 798, 799
 Havas Ervinné 126
 Heckenast Dezső 78
 Heckenast Gusztáv 360
 Hegedüs Gábor 1071
 Hegedüs Sándor 412
 Hegedüs Zoltán 62
 Hegyi Klára 499, 535
 Heinrich János 900
 Héjja István 106
 Herendi Károly 69
 Hermann Róbert 287, 624
 Hess, R. 297
 Hetés Tibor 388, 425
 Hidas Antal 343
 Hillbrand, E. 570
 Hitler, A. 825
 Hodosán Imre 1009
 Holder, L. D. 163
 Holl Imre 226
 Hollós Ervin 993, 994
 Horn Emil 42
 Horthy Miklós 705
 Horváth Árpád 365
 Horváth Gábor 926
 Horváth István 885
 Horváth István (orvos) 1078
 Horváth J. Ferenc 726
 Horváth János 209, 298
 Horváth János 476
 Horváth László 267
 Horváth Mihály 611
 Horváth Miklós 189, 1024
 Horváth Pál, D. 916
 Howart, S. 488
 Höhne, H. 168
 Hrenkó Pál 392
 Hrisztoforosz, A. 605
 Hrisztov, D. 870
 Hulesch Ernő 235
 Hunfalvy Pál 613
 Hunya Sándor 634
 Hunyadi János 34, 298
 Husemann, F. 826

 Iancu, Gh. 699
 Ihász Dániel 299
 Ijjas József 715
 Illés György 212, 259
 Illés István 1060
 Imre Gábor 237, 408
 Imre Magda 67
 Insztitorisz Zsigmond 621
 Iorga, N. 666
 Istenes Elemér 1047

Iván Dezső 951
Ivanov, Sz. P. 833

Jalovszky Katalin 758
Janik József 1046
Jány Gusztáv 447
Jászai Magda 271
Javorniczky István 458
Jellasics, J. 300
Jeney Lajos Mihály 149
Jova János 1024
Józsa Antal 339
Józsa György Gábor 59, 415, 464, 813, 958
Juhász Gyula 785
Juhász László 496
Juhász Pál 92, 101, 112, 113
Julianus barát 486
Jurinovic Miklós 1025

Kacsó Lajos 20, 28, 41, 50, 72, 129, 263, 295,
296, 298, 312, 333, 356, 359, 386, 387, 399,
455, 556, 740, 746, 755, 783, 998, 1042, 1044

Kádár Szél László 979
Kadürov, N. Z. 836
Kalavszky Györgyi 60
Káldor György 49
Káldy-Nagy Gyula 505
Káli Lajos 1045
Kállay István 123
Kállay Miklós 793
Kálmán Mária 978
Kamody Miklós 75
Kapisztrán János 34, 301—307
Kaposi Pál 308
Kappelt, O. 1004
Kapronczay Károly 148, 582, 804
Karaivanov, A. 876
Kardasov, V. I. 820
Kardos Éva, D. 309
Kardos György 310, 311
Karikás Frigyes 312
Kárpáti Ferenc 22, 971
Karpov, V. 173
Kassai Géza 887
Katona M. István 77, 1070
Katona Tamás 610, 612, 616
Kávássy Sándor 358
Kaverznev, A. 865
Keitel, W. 794
Kékesdi Gyula 313, 420, 430
Keleti Ernő 313
Keleti György 1051, 1075
Kemény János 314
Kende István 888
Kende János 335, 336
Kerekes Árpád 315
Kéri György 1063
Kéri Kálmán 316
Kerti Zsuzsa 1000
Keserű Ernő 1053
Keszócze Endre 754
Király Béla 939
Kis Aladár 730
Kiss J. László 910

Kiss Károly 84
Kiss Sándor 1052
Klapka György 612
Koch, E. 240
Kocsis Bernát 81
Koltai Jenő 317
Koltai Vidos József 636
Koltai Vilmos 1027
Koltunov, G. A. 821
Komáromi Mátyás 1024
Komlódi Elemér 946
Komoly Pál 63
Konczér István 373
Kononcsenko, I. T. 318
Kopcan, V. 534
Kopeczky Győző 673
Korányi G. Tamás 766
Kórász Mária 405
Korbuly Domokos 586
Korom János 17
Korom Mihály 831, 846
Korsós László 917
Kósa Csaba 481, 629
Kosáry Domokos 505
Kossuth Lajos 624
Kossuth Zsuzsanna 639
Kostya Sándor 615, 716
Kovács Béla 245
Kovács Dénes 945, 974, 1012
Kovács Frigyes 897
Kovács Gyula 989
Kovács Imre 1014
Kovács István 319
Kovács István 1058
Kovács Jenő 18, 45, 375, 426
Kovács Jenő 761
Kovács László 480
Kovács László 1011
Kovács Pál 991
Kovássy Zoltán 632, 635, 650
Kováts, S. 646
Kováts Zoltán 188
Kozma Antal 818
Kozma Tóth István 943, 1054
Köpeczi Béla 467, 606
Körmendy István 68
Körömi Joachim 59
Körösi György 1049
Kövágó József 889
Kövágó László 698, 712
Kövágó Sarolta 887
Kövári István 27
Kövendy Károly 677
Köves Rózsa 409, 449
Kreuter, S. 857
Kristó Gyula 273, 479, 480
Kronstein Gábor 545
Kubinyi Miklós 505
Kun Béla 8, 9, 119, 320—348, 694, 697
Kun József 549
Kuncz Aladár 682
Kurucz Tibor 108
Kutas Péter 215
Kuti György 161, 832
Kútvolgyi Mihály 37

- Lajos, II. magyar király 507
 Lajos Vilmos I. badeni örgróf 569
 Lajtai Vera 993, 994
 Lalkov, M. 656
 Láng György 285
 Láng László 158
 László Aladár 349, 350
 László Imre 639
 László Gyula 482
 László Károly 351
 László Péter 1066
 László T. László 899
 Latinca Sándor 352—358
 Lavrentev, K. 860
 Lechner Ödön 66
 Leél Leó 359
 Lengyel Ferenc 155
 Leiningen-Westerburg Károly 629
 Leonardo da Vinci 181
 Leonhard, W. 686
 Lindemans, Ch. 765
 Liptai Ervin 25, 119, 320—322, 464, 809
 Loghin, L. 850
 Lotharingiai Károly 549, 569, 571, 576
 Lovász L. Tamás 919
 Lőcsei Gabriella 288, 289
 Lukács Lajos 652
 Lukács Zs. Tibor 592
 Luksin, V. 361
- Machiavelli, N. 144
 Macskássy Pál 886
 Mader, J. 169
 Mádlné Maár Ilona 385
 Magyarossy Sándor 362
 Majoros János 797
 Makai Ágnes 30
 Makk Ferenc 484
 Makkai László 152, 467, 475, 518
 Makra Zoltán 786
 Mális László 1009
 Mályi Vilmos 363
 Markó György 52, 197
 Markovits Rodion 681
 Márkus Gyula 239
 Márkus István 498
 Marosi Endre 505
 Marsigli, L. F. 364, 365
 Martics Pál 1062
 Máté György 284, 1080
 Máté István 724
 Matthaedesz Konrád 44, 207, 778
 Matúz József 503
 Mátyás, I. 496, 497
 Mayer, H. 675
 Mayer József 366
 Mehmed bég 367
 Mehner, K. 787
 Méreg László 10
 Merényi László 668
 Mészáros Gyula 641
 Mészáros Lázár 368
 Mészáros Sándor 770
 Mészáros Tibor 1067
- Mészárosné Nagy Mária 10, 71
 Meyer, H. 142
 Mezei György 701
 Mező Imre 369, 370
 Mickun, N. 602
 Mierczynsky, E. 806
 Mihály, Vitéz 515
 Miklós, I. orosz cár 628
 Mikojan, A. J. 768
 Miksa Emánuel bajor választó 569
 Miksch, M. 491
 Milei György 341
 Miletic, A. 809
 Mindru, C. 851
 Misev, R. 655, 657
 Miskolczy Ambrus 606
 Misonov, I. 874
 Mócsy András 467, 475
 Molnár, A. 514
 Molnár István 439, 727, 895, 1011
 Molnár József 54—56
 Molnár Margit 357, 448
 Molotov, V. M. 371
 Morgenstern, W. 24
 Móríc Lajos 95—98, 101, 102, 832, 948, 946
 Morozov, V. 459
 Mucs Sándor 93, 94, 938
 Mucsi Ferenc 339
 Mucsi Lajos 940
 Muntjan, M. 841
 Mura József 988, 990
 Musat, M. 468
 Mórocz Lajos 997, 1050
 Müller Ernő 372
 Münnich Ferenc 373—389
 Münnichné Berényi Etelka 383
- Nagy Ernő 19
 Nagy Ferenc 76
 Nagy Ferenc 908
 Nagy Ferencné, V. 11.
 Nagy Gábor 948
 Nagy István 188
 Nagy Jenő 133
 Nagy Lajos 219
 Nagy László 129, 130, 446, 523, 525, 549, 571, 572
 Nagy Pál 390
 Nagy Sándor 885
 Nagy Sándor 982
 Nagy Vilmos, nagybacsoni 784
 Nagy Zoltán 819
 Nagy Zsuzsa, L. 692, 694, 718, 721
 Nagyvárad Sándor 197
 Nárái István 1055
 Náráy Antal 810
 Nedermann Ferenc 391
 Nehring, K. 517
 Nemere István 156
 Nemeskürty István 135, 509
 Németh Alajos 880
 Németh Ferenc 982
 Németh M. László 1077
 Németh Margit 473

- Németh Ottó 101
 Neu András 392
 Nik, L. 361
 Normai Ernő 393
 Noszkov, I. 861, 877
 Novák János 109
- O'Connor, M. 676
 Ocskay Zoltán 25
 Okeanov, V. P. 87
 Okváth Imre 908, 909
 Oláh András 307
 Oláh István 394
 Ordas Iván 444, 631, 636
 Ormos Mária 691, 722
 Orosz Ferenc 1031
 Oroszi Antal 773
 Óvári Miklós 342
- Ölvedi Ignác 794, 798, 813, 814, 856, 893
- Pach Zsigmond Pál 124, 125, 500
 Pál József, N. 805
 Palásti László 589
 Pálffy Györgyné 310, 395
 Pálmány Béla 228, 229
 Pandula Attila 53
 Panecki, T. 763
 Papp Dezső 1064
 Papp Gábor 303, 451
 Papp Lajos 396
 Parádi József 659
 Pártos Gyula 66
 Pásztor Emil 649
 Pataki Ferenc 398
 Pawlik, G. 196
 Pécsi Anna 882
 Perczel Mór 39, 399, 624
 Perjés Géza 146, 217, 505, 537
 Péter János 693
 Péter Katalin 518, 519, 542, 543, 553
 Péter László 140
 Pethő Gábor 630
 Petneházy Dávid 400
 Petőcz Pál 801
 Petőfi Sándor 648, 649
 Petrák Katalin 275, 276, 325, 349, 418
 Petrovics István 494
 Pinatowszky István 401
 Pickl, O. 187
 Pintér István 11, 264, 407, 411, 445, 882
 Pirityi Sándor 922
 Pitea, S. 82
 Plavinszkaja, N. 862
 Pljacsenko, P. P. 424, 840, 861, 877
 Pogány József 402, 403
 Pokriskin, A. I. 404
 Pomutz György 405
 Pótó János 478
 Pozsgay Imre 137
 Prickler, H. 536
 Prónay Pál 720
 Puja Frigyes 845, 847
 Pulszky Terézia 406
 Pusztay Sándor 130
- Rác Erzsébet 703
 Rác György 247, 253, 308
 Rác Mihály 935
 Radev, Sz. 700
 Rajcsányi Iván 557
 Rajk László 746
 Rákóczi Ferenc II. 594, 595
 Rátkai János István 457
 Rázsó Gyula 129, 464, 505, 569
 Redl, A. 167
 Regős László 251
 Rékasy Ildikó 7
 Reményi Gyula 1054
 Réti György 906
 Révay Kálmán 407—410
 Riedel Lóránt 183
 Ripp Zoltán 8
 Robbins, K. 663
 Róder László 985, 1037
 Róka Mihály 413
 Romanelli, G. 701
 Romsics Ignác 683, 704, 782, 791, 792, 808
 Róna Péter 242
 Rónai Mihály András 757
 Rostás István 334
 Roszszijcskij, V. 866
 Rózsa Ferenc 411
 Rózsa György 58
 Rózsa Richárd 412
 Rózsás János 414
 Rozsnyói Ágnes 2
 Röhl, K. R. 470
 Ruzsás Lajos 505
- Salgó László 913, 914
 Sallai József 369
 Sárhidai Gyula 211, 672, 673
 Sárközi Sándor 1018
 Sárosi Antal 1033
 Sárvári István 1065
 Sávoly Mária 256, 257
 Savoyai Jenő 34, 36, 415, 416, 570
 Savu, A. Gh. 854
 Schiller Vera 471
 Schroeder, W. 51
 Seidler Ernő 417—421
 Sejtán Ibrahim pasa 568
 Serfőző László 928, 933
 Siklósi Gyula 184
 Simon Ákos 210
 Simon Magdolna 66
 Simpson, C. 669
 Sipos Péter 709
 Sisov, N. I. 835
 Skowron, J. 885
 Soedel, W. 181
 Sollner József 422
 Soltész István 79
 Soltész Zoltánné 476
 Somogyi Erika 719
 Somogyi Győző 610
 Somogyi Miklós 423
 Soós Károly 100, 101
 Soós Péter 227

Sörös Lajos 460
Spaics József 208
Spartacus 471
Spira György 300
Splényi Géza 153
Stark Tamás 802
Steinmetz Miklós 424
Stern Dezső 678
Stössel Nándor 796
Strébely Zoltán 828, 829
Stromfeld Aurél 425, 426
Szabad György 609
Szabó Ágnes 347, 402, 708
Szabó Árpád 968, 1035, 1036
Szabó Bálint 956
Szabó Barnabás 1063
Szabó Béla 1061
Szabó Egon 132, 1059, 1060
Szabó István 427
Szabó Jenő 190—194, 213, 218, 223—225, 345
Szabó József 636
Szabó József 1048
Szabó László 294
Szabó László 501, 662, 667
Szabó Miklós 175
Szabó Miklós 1015
Szabó Miklós, D. 318
Szabó Miklós, M. 119, 197, 326, 782, 832, 848
Szabó Péter 120, 816
Szakály Ferenc 502, 505, 508, 511, 526, 546, 551, 552, 584
Szakály Gábor 930, 931
Szakály Sándor 138, 233, 465, 772, 782, 784, 810, 938
Szalasi Ferenc 825
Szalay László 901, 1015
Szalmási Pál 166
Szalontai Bertalan 981
Szamszonov, A. M. 771
Szaniszló Ferenc 459
Szántó György Tibor 31, 469
Szántó Mihály 139
Szarka László 711, 902
Szász Zoltán 467, 518, 606, 714
Szauder Lajos 154, 162, 464
Szebelkó Imre 944
Széchenyi István 428, 429
Székely András 374
Szekulity Péter 811
Szenes László 1029
Szijártó Lajos 430
Sziklai Sándorné 431, 432
Szilágyi Ferenc 618
Szilaj Varga Gyula 1047
Szilas István 664
Szirmai Krisztina 472
Szita Szabolcs 234, 702
Szkorodenko, P. P. 973
Szluca Emil 1059
Szokolov, Sz. 433
Szolov'ev, B. G. 821
Szombathelyi Ferenc 1059
Szombathelyi Ferenc 233, 447, 794
Szombathely Viktor 643

Szosznikov, A. Ja. 838
Szónyi Éva 12
Sztálin, I. V. 800
Sztankó Soma 620
Sztarcev, V. 434
Sztukalin, B. 767
Szücs Ferenc 89
Szücs László 67
Szügyi Zoltán 435
Szuits Iván 908
Szyndler, B. 277

Talpassy Tibor 258
Talpes, I. 849
Tar Ferenc 653
Tarbay Gabriella 781
Tardy Lajos 505
Tárnoki Győző 1014
Tassonyi Edömér 435
Tégla Imre 1079
Tegzes Ferenc 15
Teodorovics, M. V. 436
Terták Mária 416
Terziev, P. 875
Thälmann, E. 437
Thököly Imre 524
Thuróczy János 476
Tilkovszky Lóránt 254, 255, 707
Tokai Gábor 779
Tokody Gyula 221
Tóth Ágoston 438
Tóth Anikó 588, 1040
Tóth Endre 475
Tóth György 403, 437, 597
Tóth György, M. 1056, 1069
Tóth Gyula 366
Tóth Gyula 466, 596
Tóth Gyula 1065, 1084
Tóth József 963—965
Tóth Judit 246
Tóth Lajos 439
Tóth Péter 544
Tóth Sándor 784
Tóth Sándor László 516
Tóth Tibor 1081
Tóthpál István 43
Török Attila 528
Török Bálint 510
Török László 916
Tötschinger, B. 51
Trgo, F. 809
Trócsányi Zsolt 518, 598
Truszov, N. M. 173
Tudor, G. 82
Tuza István 440
Tüskés Tibor 214

Újhelyi József 898
Újvári Imre László 997, 1020—1022, 1026, 1030, 1039, 1049
Ungvári Sándor 1072
Urbán Aladár 613, 617, 620, 622
Uszta Gyula 440, 1007—1009, 1038, 1039
Utasi Miklós 989

- Vadász Ferenc 315, 396, 397, 419
 Vajda Ferenc Antal 201
 Vajda Péter 241, 371, 799, 912
 Valkó Arisztid 442
 Vámos Ilona 441
 Vámosi Zoltán 90, 91
 Vancza János 344
 Vándorfi László 304
 Várady Géza 608
 Varga Győző Péter 306
 Varga Istvánné 8, 9
 Varga J. János 530—532, 566
 Varga Jenő 729
 Varga Kálmán 579
 Varga László 401
 Varga László, Á. 118
 Vargyai Gyula 197, 772
 Várkonyi Ágnes, R. 250, 518, 540
 Várnai Ferenc 447, 1003
 Vásáry István 487
 Vass Előd 505, 558
 Vass István 923
 Vécsey Károly 442
 Vég Gábor 697
 Vég Oszkár 283, 397, 443, 452
 Vego, M. 658
 Vékony Gábor 475, 477
 Venéczai János 443
 Verbai Lajos 252, 290, 350, 355, 391, 421, 441
 Verebics János 34, 35, 48, 559, 1082
 Veress D. Csaba 39, 231, 232
 Vida István 800, 937
 Vida Sándor 354, 390, 422
 Vidos József 444
 Vigh Károly 260, 261, 793
 Vingender István 127
 Viniczai István 6
 Volkogonov, D. A. 972
 Vonsik Ilona 279
 Vörös Béla 203
 Vörös Károly 633
 Vuk, szerb despota 497
 Weinberger Dezső 445, 446
 Wellmann Imre 560, 561
 Werth Henrik 447
 Wesselényi Ferenc 522
 Windisch Éva, V. 314
 Winkler, D. 675
 Winkler László 197, 200
 Wolinski, J. 533
 Wysocki, J. 650
 Zachar József 117, 149, 167, 340, 596, 600, 665
 Zágoni Ernő 998, 999
 Zaharia, Gh. 903
 Zakar József 464
 Zákonyi Ferenc 220
 Zalai Katalin 121
 Zalán Tibor 465
 Zalka András 453, 739
 Zalka Máté 448—454, 749—751, 754
 Zaven, S. J. 586
 Zay Dezső Elemér 455—457
 Zeley László 789
 Zentai Artúr 86
 Zilahi István 1019
 Zimányi Tibor 458
 Zimányi Vera 499
 Zimmer Tibor 242
 Zolnay László 216
 Zrínyi Miklós 83
 Zrínyi Péter 522
 Zsdanov, E. A. 87
 Zsilin, P. A. 122, 834
 Zsukov, G. K. 459, 460, 762

TÁRGYMUTATÓ

- Afrika 156, 160, 917
 Algéria 913, 914
 Amerikai Egyesült Államok 159, 171, 172, 176,
 251, 405, 653, 669, 770, 778—780, 824, 909,
 910
 Anglia I. Nagy-Britannia
 antifasiszta ellenállás 15, 16, 62, 121, 168,
 236, 254—268, 270, 274, 281—285, 292, 308,
 309, 373—389, 396—398, 407—412, 423,
 445, 882—906, 940—944
 Ausztria 51, 167, 168, 196, 496, 535—537, 646,
 654—658, 660—667, 670—676, 715, 940
- bibliográfiák 1—11
 Buda 1686. 12, 30—33, 73, 117, 118, 128, 129,
 131, 145, 166, 364, 365, 367, 400, 415, 416,
 525, 538—588
 Bulgária 62, 655—657, 700, 868—876, 923
- címerek 47, 48
- Csehszlovákia (Csehország, Szlovákia) 711,
 716, 902, 904, 905
- egészségügy 108, 109, 148, 582, 639, 745, 819,
 1078, 1079
 egyenruhák 480, 610
 Egyiptom 913—915
 első világháború 51, 76, 157, 195—197, 661—
 682
 emlékművek 62, 63, 739
 Erdély 250, 269, 314, 467, 468, 475, 514, 515,
 518—520, 543, 598, 606, 627, 647, 677, 695,
 808
- Falkland-háború 162, 919
 Franciaország 179, 396, 397, 589, 602—604,
 618, 668, 682, 758, 884, 885
 Fülöp-szigetek 781
- Görögország 605
- gyalogság 188—193, 836, 837, 940
- háborús bűnök 234—242, 297
 hadifoglyok 414, 678—682, 802
 hadigazdaság 960, 961
 haditechnika 23, 28, 29, 43, 104, 181—211,
 286, 480, 610, 918
 haditengerészet 658, 669—675, 863—865
 hadművészet 142—165, 480, 578, 579 ld. még
 az egyes haderőnemeknél és fegyvernemek-
 nél
 hadtáp 147, 152, 154, 160, 866, 966
 hadtudomány 21, 80—116
 határőrizet 17, 18, 659, 974—977, 1048, 1049
 hazafias és honvédelmi nevelés 22, 124—141,
 978, 979, 1063
 helyi háborúk 159—162, 210, 211, 913—916,
 918
 helytörténet 212—232, 245, 632—636, 702,
 856, 867, 880, 979, 981, 987—990, 1002
- hírszerzés 166—180
 Hollandia 591, 645, 886
- Irak 162, 916
 Irán 162, 916
 Izrael 161, 162, 177
- Japán 172, 778—781
 jelek, jelzések 51, 52
 jog 233—244, 969, 970
 Jugoszlávia 62, 660, 696, 712, 713, 809—811,
 902, 924—926
- Kambodzsa 927
 katonazene 77, 78.
 képzőművészet 57—59, 61
 kereszties hadjáratok 489
 kitüntetések 53—56
 kommunista és munkáspártok 92, 708, 709
 Korea 160, 210
 könyvtárak 68—72, 210
 Közél-Kelet 161, 162, 177, 210
 közlekedés 150
 Kuba 928, 929
- laktanyák 66, 151, 152
 Latin-Amerika 162, 919, 928, 929
 légierő, repülés 41, 51, 52, 197—202, 362, 401,
 404, 676, 736, 744, 770, 824, 861, 877, 951,
 955, 1045—1047
 légvédelem 860
 lélektan 83, 1078
 Lengyelország 45, 650, 719, 760—763, 804—
 806, 901
 levéltárak 64—67
 lovasság 142, 153, 838
- Magyar Néphadsereg 10, 52, 93—99, 102—105,
 310, 311, 394, 413, 937—973, 991—1047,
 1050—1084
 Magyarország 461, 464—468
 IX—XV. sz. 142, 226, 273, 298, 301—307,
 476—487, 490—497
 XVI. sz. 57, 219, 499—514
 XVII. sz. 57, 58, 83, 187, 219, 228, 229,
 360, 500, 515—524
 1683—1699. 12, 30—33, 73, 117, 118, 128,
 129, 131, 145, 166, 364, 365, 367, 400,
 415, 416, 525—589, 598—600
 XVIII.sz.
 1703—1711. 75, 212, 590—597
 XIX. sz. 84, 368, 428, 429, 438, 601
 1800—1849. 63, 605, 607
 1848—1849. 38—40, 65, 77, 212, 251,
 277, 287—289, 291, 299, 300, 351,
 399, 405, 406, 442, 444
 1849—1900. 651—657
 XX. sz.
 1900—1914. 167, 168, 601, 658—660
 1914—1918. 51, 76, 157, 195—197, 661—
 663, 665—667, 670—682
 1918—1919. 7—9, 14, 67, 119, 280, 293—

- 296, 312, 315, 320—348, 352—359, 366,
401—403, 417—422, 425, 426, 683—703
1919—1945. 49, 50, 120, 153, 203—206,
317, 462, 463, 704—710, 715—721, 724
1941—1945. 15, 16, 62, 63, 121, 155,
169, 197, 200, 209, 221, 233—236,
242, 245, 254—268, 274, 318, 361.,
362, 407—410, 423, 424, 434, 435,
445, 783, 900, 903, 905
1945—1986. 10, 52, 93—99, 102—105,
174, 175, 310, 311, 394, 413, 462, 463,
907, 908, 937—973, 991—1047, 1050—
1084
1956. 11, 19, 20, 246, 439, 913, 914,
991—1049
második világháború 15, 16, 62, 63, 121, 122,
154—158, 168—174, 197, 200, 207—209,
221, 233—236, 242, 245, 254—268, 270, 274,
281—285, 292, 308—310, 318, 361, 362,
373—389, 396—398, 404, 407—412, 423,
424, 434, 435, 445, 760—906
Mohács 1526. 505—507
Mongol birodalom 485—487
Mongólia 930—932
munkásország 980, 983—990
múzeumok 25—33, 37—46, 59, 60
műszaki biztosítás 157, 158, 579, 862, 945—947
Nagy-Britannia 156, 162, 178, 469, 546, 547,
590, 800, 824, 909, 919
NATO 912
Német Demokratikus Köztársaság 933
Német Szövetségi Köztársaság 180
Németország 154, 169—171, 297, 654, 668,
669, 723, 760—777, 783—906
nemzetközi jog 237—239, 243, 244
néprajz 79
nők és a katonaság 470
Olaszország 271, 272, 490, 652, 667, 722, 906
Oroszország I. Szovjetunió
Oszmán birodalom I. Törökország
páncélosok 202, 204—206
politikai munka 773—775, 950, 968, 1059,
1060
rendőrség 980—982, 1052
Római birodalom 471—473
Románia 62, 647, 666, 698, 699, 714, 849—855,
902, 903, 934
sajtó 12—24, 735, 1076, 1077
Spanyolország 587, 588, 602
1936—1939. 27, 61, 202, 252, 281—285, 363,
373—389, 448—454, 725—759
Szlovákia I. Csehszlovákia
Szovjetunió (Oroszország) 44, 96, 592, 604,
626, 628, 664, 678, 681, 697, 719, 724, 961,
962
második világháború 62, 63, 155, 173, 208,
209, 245, 318, 361, 404, 424, 434, 436,
459, 460, 766—777, 783—881
tábori posta 75, 76, 680
érképek, térképészet 73, 74, 105—107, 438,
t 577, 640, 1068, 1069
tisztképzés 115, 607, 640, 951—955, 1064—
1066
Törökország 12, 30—33, 57, 73, 117, 118, 128,
129, 131, 143, 145, 184, 187, 219, 367, 491—
494, 497, 499—507, 510—512, 525—589
tüzérség 186, 209, 364, 365
várak 145, 185, 187, 212—220, 222—232
Varsói Szerződés 912, 920—922
veszteségek 802
vezérkar 949
Vietnam 160, 210, 935, 936
zászlók 49, 50

Összeállította:
Damó Csilla
Viniczai István

TARTALOM

SZENT ISTVÁN KIRÁLY HALÁLÁNAK 950. ÉVFORDULÓJÁRA

BOROSY ANDRÁS	A honvédó István király — — — — —	450
---------------	-----------------------------------	-----

TANULMÁNYOK

TÓTH ZOLTÁN	A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány — — — — —	466
KELENIK JÓZSEF	Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái — — — —	483

KÖZLEMÉNYEK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Tóth Zoltán (1888—1958) munkássága — — — —	520
------------------	--	-----

MŰHELY

HERMANN RÓBERT	Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848—1849-ből (Pro Memoria) — — — — —	526
----------------	---	-----

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

BESSENYEI JÓZSEF	Forgách Simon főkapitány kimutatása a kémkedésre fordított összegekről, 1569—1570 — — — —	540
DOMOKOS GYÖRGY	Kanizsa 1588. évi, Szatmár 1600 körül készült inventárium — — — — —	545
FODOR VERA	Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról — — — — —	551

SZEMLÉ

PETER BLASTENBREI	Die Sforza und ihr Heer (<i>Veszprémy László</i>) — — —	562
NAGY LÁSZLÓ	Az erős fekete bég (<i>Tóth Sándor László</i>) — — —	563
KOSÁRY DOMOKOS	A történelem veszedelmei (<i>Hermann Róbert</i>) — — —	566

KRÓNIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Szent István és kora. Tudományos ülészak Budapest, 1988. június 21—22. — — — — —	571
------------------	--	-----

BIBLIOGRÁFIA

* * *	Az 1986. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. rész. (<i>Damó Csilla—Viniczai István</i>) — —	574
-------	---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

К 950-ОЙ ГОДОВЩИНЕ СМЕТРИ КОРОЛЯ ИШТВАНА I СВЯТОГО

АНДРАШ БОРОШИ	Иштван I Святой — защитник отечества — — — —	450
---------------	--	-----

СТАТЬИ

ЗОЛТАН ТОТ	Происхождение легенды о Ботонде и связанное с Ботондом наследие Анонимуса — — — — —	466
ЙОЖЕФ КЕЛЕНИК	Щипковые ружья в инвентарных книгах Венгрии XVI века — — — — —	483

СООБЩЕНИЯ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Творчество Золтана Тота (1888—1958) — — — — —	520
----------------	---	-----

МАСТЕРСКАЯ

РОБЕРТ ХЕРМАНН	Lajos Koszút: Статьи и речи 1848—1849 гг (Pro Memoria) — — — — —	526
----------------	--	-----

ИСТОЧНИКИ

ЙОЖЕФ БЕШШЕНЕИ	Ведомость старшего капитана Шимона Форгача о суммах, обращенных на шпионаж в 1569—1570 гг. — — — —	540
ДЪЁРДЬ ДОМОКОШ	Инвентарная книга крепости Канижа, 1588 год и крепости Сатмар около 1600 года — — — — —	545
ВЕРА ФОДОР	Английское сообщение об осаде г. Эгер и битве при селе Мезёкерестеш — — — — —	551

ОБЗОР

ПЕТЕР БЛАШТЕНБРЕЙ	Die Sforza und ihr Heer (<i>Ласло Веспреми</i>) — — — — —	562
ЛАСЛО НАДЬ	Могучий черный бей (<i>Шандор Ласло Тот</i>) — — — — —	563
ДОМОКОШ КОШАРИ	Опасности истории (<i>Роберт Херманн</i>) — — — — —	566

ХРОНИКА

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Иштван I Святой и его эпоха. Научная сессия, в Будапеште, 21—22 июня 1988 года — — — — —	571
----------------	--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

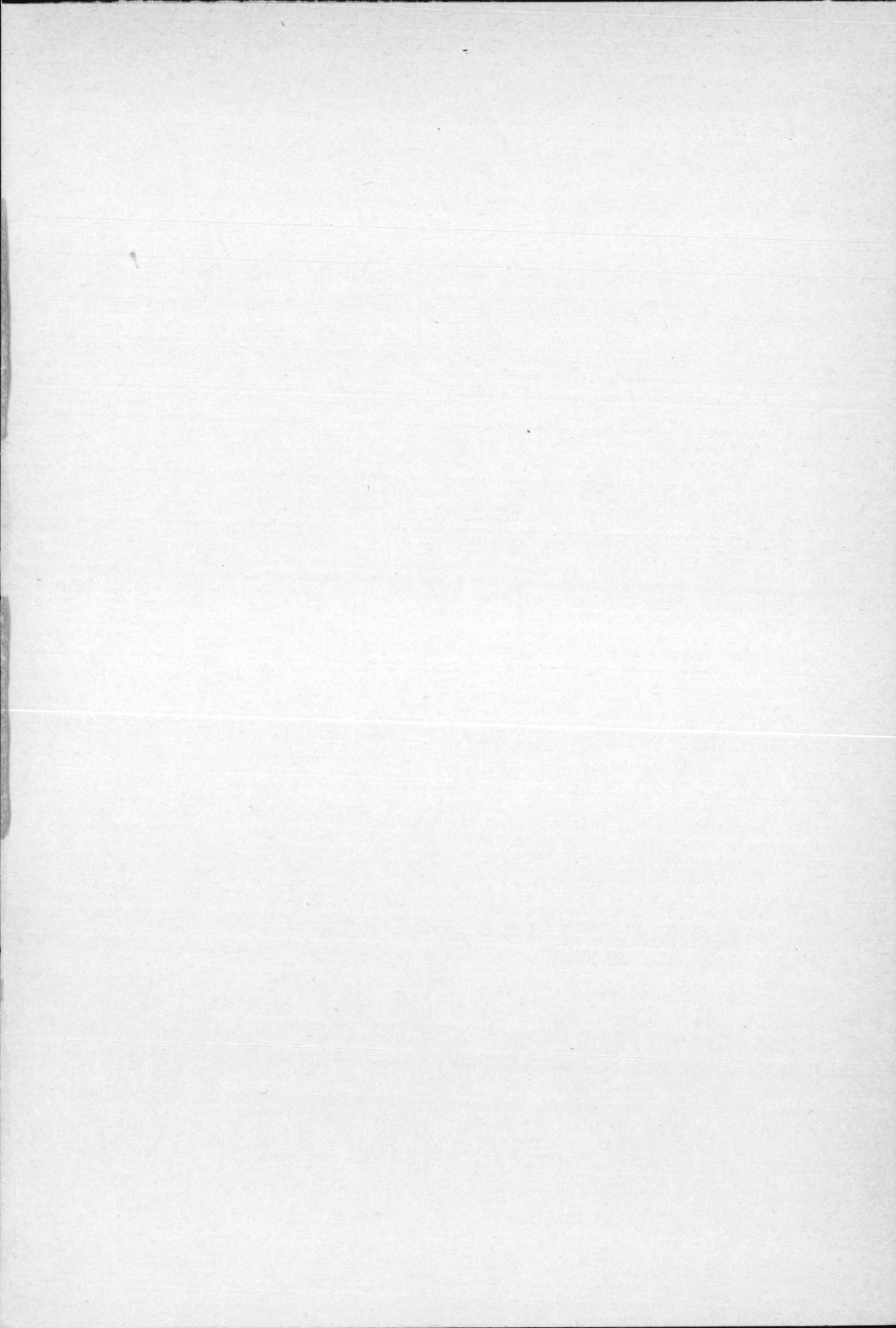
* * *	Библиография венгерской военно-исторической литературы 1986 года. Часть II. (<i>Чилла Дамо—Иштван Вишицаи</i>) — — — — —	574
-------	--	-----

INHALT

ZUM 950. TODESTAG KÖNIGS STEFAN DER HEILIGE

ANDRÁS BOROSY	Heiliger Stefan, der Landesverteidiger — — — — —	450
	STUDIEN	
ZOLTÁN TÓTH	Die Herkunft der Botond-Sage und die Botond-Überlieferung bei Anonymus — — — — —	466
JÓZSEF KELENIK	Hakenbüchsen in Ungarns Inventaren aus dem 16. Jahrhundert — — — — —	483
	MITTEILUNGEN	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Die Tätigkeit von Zoltán Tóth (1888—1958) — — —	520
	WERKSTATT	
RÓBERT HERMANN	<i>Lajos Kossuth</i> : Schriften und Reden aus den Jahren 1848—1948 (Pro Memoria) — — — — —	526
	QUELLENPUBLIKATIONEN	
JÓZSEF BESSENYEI	Die Aufstellung des Hauptkapitäns Simon Forgách über die für Spionage verwendeten Geldsummen, 1569—1570	540
GYÖRGY DOMOKOS	Das Inventar von Kanizsa aus dem Jahre 1588 und das von Sathmar aus der Zeit gegen 1600 — — — — —	545
VERA FODOR	Englischer Bericht über die Belagerung von Erlau und über die Schlacht bei Mezökerecsztes — — — — —	551
	RUNDSCHAU	
PETER BLASTENBREI	Die Sforza und ihr Heer (<i>László Veszprémy</i>) — — — —	562
LÁSZLÓ NAGY	Der starke schwarze Beg (<i>Sándor László Tóth</i>) — — —	563
DOMOKOS KOSÁRY	Gefahren der Geschichte (<i>Róbert Hermann</i>)— — — —	566
	CHRONIK	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Stefan der Heilige und seine Zeit. Wissenschaftliche Tagung, Budapest, 21—22. Juni 1988 — — — — —	571
	BIBLIOGRAPHIE	
* * *	Bibliographie der ungarischen kriegsgeschichtlichen Literatur des Jahres 1986. II. Teil (<i>Csilla Damó—István Viniczai</i>) — — — — —	574

Ára: 16 Ft